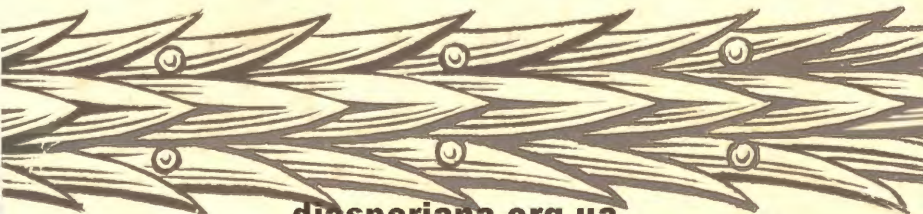

1856

1916

Іван Франко

Jean Franco

9

Обкладинка та обгортка П. П. Холодного

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

Том ІХ

Книга-І-ІІ

П О В І С Т І

Видавниче Товариство
«КНИГОСПІЛКА»
Нью-Йорк 1959.

Ivan Franko

WORKS

Volume IX

Published by
KNYHO-SILKA
New York 1959

І. Франко.

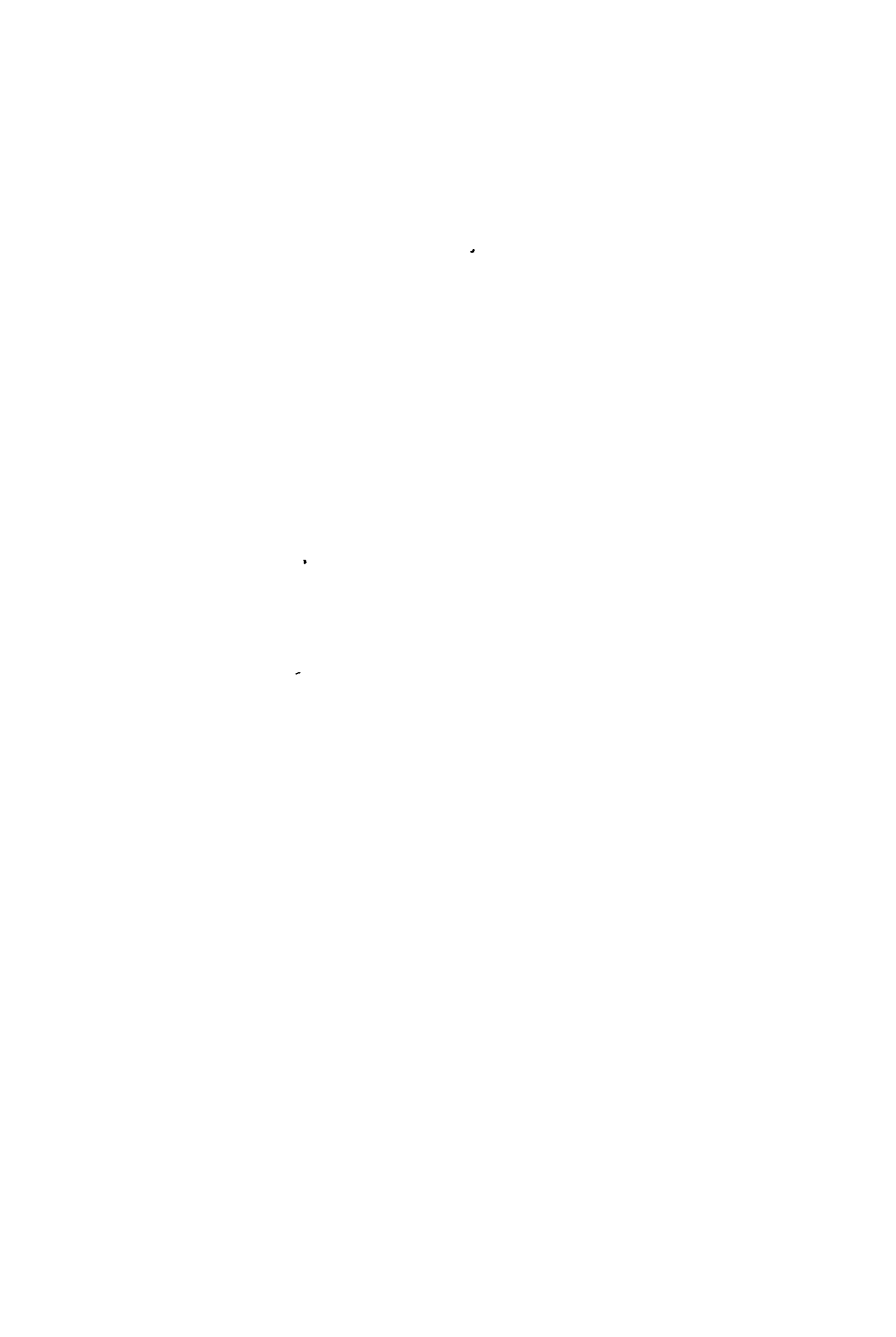
Різьба на дереві. І. Вести. 1953.

З М І С Т
тому дев'ятого

Книга перша — Для домашнього огнища

Книга друга — Петрії і Довбушуки.

**ДЛЯ ДОМАШНЬОГО
ВОГНИЩА**

I

В невеличкім, чистенькім і зі смаком прибранім сальйонику дві дами зайняті живою розмовою.

Обидві однакових літ, однакового показного росту, обидві вродливі, в цвіті віку, обидві вбрані добірно і зі смаком. Говорять між собою інтимно, інколи мимоволі понижуючи голос до таємного шепоту, хоч ані в сальйонику, ані в сусідніх покоїках, ані в сінцях нема й душі живої.

Одна з них, розкішно розвита брюнетка з блискучими, чорними очима, з цвітом молодости і здоров'я на повних, рум'яних щоках, на чудово викросних малинових устах, з маленькою ямочкою на круглому підборіддю, що надавала їй виразу жарті вливної молодости й невинности, — це, очевидно, пані дому. Ніхто би по ній не пізнав, що їй 28 літ, що вона мати двох дітей, котрі ходять уже до початкової школи — так молодим, свіжим і непочатим видається її лице, вся її еластична, дівоча й чаруюча постать. В простім, а проте дорогім і елегантнім домовім убранню, вона дуже живо зайнята тим, що „робить порядок“ у сальйонику: знімає полотняні футерали ¹⁾ з м'яких, коштовних меблів і з золочених рам — дзеркал та образів, уставлює симетрично статуетки та

1) Футерали — покривала, футляри.

оздобний посуд на комоді, придивляється і примірює, де би найкраще стояти букетам з живих квітів, що, настромлені в делікатні вазоники із золоченого скла, розливають сильні пахощі на весь сальоник. Упоравшись з цим, підбігла до невеличкого, перламутром викладеного столика й накрутила старосвітський металевий годинник, що довгий час без діла дрімав під хрусталевим клошем. Одним словом, молода пані „виганяє пустку“ з цього сальоника, котрий, очевидно, чимало часу стояв пустий, запертий. В коминку тріщить і гуде веселий огонь, що звільна оживлює, огріває заморожене повітря сальоника, немов достроює його до оживлених рухів, квіту чого лиця і розіскрених очей пані дому.

— Алеж, Юлечко, — говорить вона дзвінком, дивно проймаючим голосом, — не роби ж мені тої прикрости, роздягнися, присядь на хвилечку! Я зайнята, це правда, але так... знавш, така вже моя вдача, що ані хвилі не можу дармувати. Я би це могла і по обіді зробити, ну, але знаю, що ти мені цього за зле не приймеш.

— Що ж знов, Анельцю!? Аджеж власне задля того...

— Ні, ні, не кінчи, не говори мені нічого сінько: задля цього чи задля того! — перебила їй господиня, притулюючи їй свою білу, пухку, маленьку ручку до уст і силою втискаючи її на крісло. — Коли вже ти прийшла до мене, то напевне знаю, що не без причини. І добре зробила, що власне тепер прийшла, — додала по хвилевій мовчанці, під час котрої її приятелька знімала капелюх. — Мариня пішла до міста, діти ще в школі, можемо поговорити свобідно.

— Але твій чоловік, — з виразом якогось заклопотання промовила друга дама, — аджеж він сьогодні має приїхати, не правда?

— Власне, власне! — живо відмовила Анеля, — але аж вечером. Антось писав мені з Перемишля, що мусить там іще полагодити якісь формальності.

— Ну, то добре, коли так! Я думала, що зрана приїде, тим поїздом, що власне о дев'ятій надійшов.

— Що ти говориш! — скрикнула Анеля з жартовливим обуренням. — Тепер уже пів до одинадцятої. Якби був тим поїздом приїхав, то вже би давно був у мене. О, я його знаю! Він би не видержав так довго.

Уста й очі її заблиски при тих словах напівжартовливим, напіврозкішним усміхом.

— Ах, так! Без сумніву! — сказала Юльця. — Вспокоюеш мене цілковито. А щоб перейти на те, що я тобі мала сказати, — додала, мимоволі понижуючи голос, — то... може воно й нічого, може це так тільки... Але ти знаєш, яка моя натура. Нехай щонебудь найменше, я зараз перелякаюся так, що крий Боже.

Вираз її лица, її очі й ціла її подоба, бачилось, підтверджували правду тих слів. Все в ній проявляло ненастанний внутрішній неспокій, і то не хвилиний, але якийсь органічний, вроджений, що плив з недостачі рівноваги між поодинокими силами її душі, між чуттям і волею, між бажаннями і спосібністю до їх заспокоєння. Хоч ровесниця Анелі, хоч не менше від неї вродлива й одягнена в елегантний візитовий стрій¹⁾, вона все таки виглядала на яких десять літ старшою від своєї товаришки. Її величезні, русяві коси обвиті довкола голови, бачилось, пригнітали те низьке чоло, порисоване вже легенькими морщинками, те бліде,

¹⁾ Одіж, костюм.

дрібно, доцвітаюче личко з блискучими очима, що раз-у-раз бігали неспокійно. Коли говорила, кінчики її уст тремтіли судорожно, а в руках мняла раз-у-раз наперфумовану батистову хусточку. Хто їй ближче приглянувся, той мусив достерегти, що не любила ніколи довший час спочивати очима на однім предметі, що часто якимось мимовільно, з привички, озиралася, щоб хто її не підслухував, і так само часто, машинально поправляла складки своєї сукні. Навіть у тих хвилях, коли сміялася, коли слова рвучим потоком плили з її вуст, навіть в тих рідких хвилях видно було якийсь вираз терпіння й тривоги на її лиці, щось таємне й принадливе, мов загадка, та глибоке, мов гірське озеро.

— А як же, а як же! — з усміхом щебетала Анеля, виймаючи з комоди велику срібну тацу з емальованими на ній головками ангеликів. — Щоб то було, якби моя Юлечка не мала раз якогось страховинного прочуття, не переживала смертельної тривоги! Ну, ну, спокійся, моя любочко, і скажи, яким прочуттям ти знов мучишся?

— Жартуєш, Анельцю, — сумовито відповіла Юльця. — Щаслива ти, що можеш жартувати! Такий уже, видно, твій темперамент. Як я тобі завидую! Ах, а я!.. Ну, але цим разом, любя моя, не в прочуттях діло. Боюся дуже, щоб не було щось геть гіршого!

Легенька хмарка пробігла по лиці Анелі. Зупинилася на середині покою, несучи тацу, щоб поставити її на столі, і пильно зирнула в лице своєї товаришки.

— Хочеш мене занепокоїти! — сказала й дала з усміхом: — Не знаю, чи це тобі вдасться. Знаєш, у мене нині щасливий день: муж по

п'ятилітній неприсутності вертає до мене зі служби. Ну, так що ж там таке, говори!

— Бійся Бога, Анельцю, — скрикнула Юльця. — Як ти можеш таке говорити? „Хочеш мене занепокоїти!“ Хтось би міг собі подумати, що я завидую тобі родинного щастя й бажаю його затроїти!

— Хто знає! — сміючись вимовила Анеля. — По вас, старих самотницях, усього сподіватися можна.

І поставивши тацу на столі, принесла велику коробочку й висипала з неї на тацу купу різнобарвних карток візитових, білетів з бажаннями, запросинами й запитами, а потім супокійно, систематично почала розкидати по таці ті докази сердечного, рухливого й обіймаючого широкі круги товариського життя. З правдивою жіночою грацією розкидала їх так, що в тім ніби неладі видно було певну провідну думку, навіть певне невинне кокетство.

Юльця сумовито похитала головою.

— Встидайся, Анельцю, встидайся, що можеш щось подібне подумати про свою приятельку! Ні, на це я не заслужила!

— Ну, але що ж там маєш? Що там душиш у тій прекрасній голівці? — сказала Анеля, цілуючи її в лице, а потім в чоло, а відтак сідаючи побіч неї. — Я готова зі своєю роботою. Тепер говори!

— Я вже сказала тобі, — мовила Юльця, беручи її за руку й похиляючи очі вниз, мов який закоханий хлопчина, — сказала вже тобі, що це все може й не значить нічого. Стільки разів уже ми непотрібно тривожились... відколи ми розпочали цей нещасний інтерес...

— Ах, то певно знов Штернберг! — скрикнула Анеля.

— Розуміється, що не хто, як він. Смійся з мене, Анельцю, але мене раз-у-раз мучить прочуття, що той хитрюга наробить нам іще великого клопоту.

— Смійся з того! — рішуче відмовила Анеля якимось зміненим, твердим голосом, голосом купця, що певен своєї добре обдуманій купецької комбінації. — Що він нам може зробити? Камінь, котрий хотів би звалити на наші голови, поперед усім розтовк би його самого, а нас — хто ще знає. Ні, Юлечко, з того боку я безпечна, з того боку не боюся нічого.

— Ах, люба моя, — відказала Юльця, — ніколи чоловік не може так обезпечитися! Не раз найменша дрібниця, непередбачений випадок може поспувати найкращі замисли.

— Ха-ха-ха! — зареготалася Анеля сріблястим сміхом. — Алеж це ми знали з самого початку, моя Юлечко! Хто вовка боїться, нехай у ліс не йде. А тим часом Бог дав, що досі нас вовки не ззіли. Аж тепер, коли ми вже майже зліквідували свій інтерес, коли всі акти зложено до архіву, а кінці вкинено в воду... Ні, Юлечко, поглянь на мене! Котра з нас більше ризикувала? Котра могла більшої страти лякатися? Признаєш мені певно, що я. А все ж таки, раз зважившись приступити до вашої спілки, я стояла сміло на своїм становищі, робила все, що тільки ми признавали потрібним і ані разу... правда!.. ані разу я не завагувалася. Ну, скажи, чи не правду говорю?

— Героїня з тебе, моя Анельцю. О, так, правда героїня! Ще від дитинячих літ, від шкільної лави любила я тебе за те, подивляла тебе за те. Ах, і тепер тебе подивляю і завидую твоєї незламності. Але признай, мое серденько, що і я не була перешкодою в цілій справі, що

і я експонувалася й наражувалася, — ох, та ще й як! Аджеж увесь плян був мій. Добір спільників і агентів — мій. Нав'язання зносин — мое. Я була душею цілого підприємства, не правда? А коли я раз-у-раз тривожилась, раз-у-раз остерегала, коли я не раз навіть видумувала небезпеченства там, де їх не було, то аджеж і це не вийшло нам на шкоду.

— Противно, Юлечко, противно! — живо мовила Анеля, знов її цілуючи. — Ну, але скажи ж, мій сторожевий журавлику, які це там чорні точки ти добачаєш на виднокрузі?

Замість відповіді Юльця вийняла з кишені помняту телеграму й подала її Анелі.

— Телеграма! — скрикнула Анеля, трохи зачудована, й поспішно розвинула помняту картку. — З Филипополя! Від Штернберга! А він у Филипополі що робить?

І потім звільна, майже напосепки, прочитала оцих кілька слів, що містилися в телеграмі:

*„Komme mit Orient-Expresszug. Schicke weiteres Telegramm aus Budapest. David“*¹⁾.

Анеля поблідла. Сиділа недвижна й пальці її, в котрих держала телеграму, затремтіли судорожно й телеграма випала з її руки на коліна. Погляд її напружився, зіньки очей розширилися. Гляділа перед себе, не бачучи нічого, гляділа в нутро своєї душі, шукаючи чогось, що могло б їй розв'язати загадку, заключену в тій скупій на слова та очевидно грізній телеграмі. Вкінці, не находячи нічого, звільна обернулася до Юльці.

— Що ж це значить? — запитала.

— Хіба ж я знаю? Чую тільки...

¹⁾ „Приїду скіднім скорим поїздом. Пришлю дальшу телеграму з Будапешту. Давид“.

— Покинь ти ті свої чуття! — майже гнівно перебила їй Анеля. — Чому він виїхав з Константинополя?

— Оце ж то власне питання!

— Пощо їде 'Орієнт-експресом? Видкося, що дуже йому пильно.

— Оце ж то власне мене й тривожить!

— Пощо їде на Будапешт? Чого йому там треба?

— Загадка цілковита.

— Чому не телеграфує виразно, що сталося?

— Видко, що не чується безпечним.

— Так що ж там могло статися?

— Оце саме головне.

— Ні, не це головне. Коли сталося щонебудь неприємне, то важно також знати, де саме сталося: чи в Константинополі, чи може... А!

В тій хвилі сталося щось зовсім незвичайне, несподіване, щось таке, що з елементарною силою ввірвалося до цього тихого сальоника, з лускотом відчинивши його двері, впало до середини серед бовдурів холодного повітря, сильно піддуло вогонь в коминку, аж палаючі поліна затріщали й горючі вугілля повискакували геть насеред покою, мов метеори, сполошило обох дам, попхнуло Анелю на середину і захопило її в якийсь скажений вир, в котрім нічого не було видно з-поза сивої морозової хмари, тільки чути було вогнисті поцілунки, оклики: „Антось!“, „Анеля!“ і вкінці довге, сердечне хлипання, перериване спазматичним реготом.

II

— Антось! Недобрий хлопчик! Якже ти міг зо мною так поступити!? Пишеш, що вночі приїдеш...

— Я вирвавсь у них! Вирвавсь швидше, ніж надіявся. І ось я тут! тут! тут!

І Антось покривав поцілунками руки, груди й уста своєї жінки.

— Та коли ж ти приїхав?

— О дев'ятій.

— І тільки тепер приходиш?

— Служба, Анелечко, служба! Треба було людей запровадити до касарні і здати рапорт у генеральній команді. Добре, що й так швидко я упорався.

— Недобрий хлопчисько! Недобрий хлопчисько! — віддувши губки, повторяла Анеля, б'ючи його по руках, що ними Антось обнімав її гнучкий стан, притискав до своїх грудей.

Той „Антось“ або „хлопчисько“ — це був високий, кріпко збудований мужчина, літ коло сорока, з рідким уже, злегка шпакуватим волоссям, з рудавими вусами й такими ж баками, при шаблі, в зимовім військовім плащі й мундирі капітана австрійської піхоти. Лице його, не вважаючи на признаки великої втоми і тількищо відбутої далекої подорожі, дихало здоров'ям. В сивих очах виднілася доброта й лагідність,

хоч бистрі й певні рухи свідчили про військову дисципліну, що ввійшла, так сказати, в кров і нерви.

Капітан Антін Ангарович вертав власне з Боснії, де пробув цілих п'ять літ у військовій службі. Відкомандирований туди з одним із перших відділів окупаційного війська, він мав участь у всіх бійках і перестрілках, серед яких доконано окупації й паціфікації того краю, відзначився при здобуванні Сараєва і пізніше кілька разів у боях з бандами „гайдуків“, що волочилися по краю, авансував з поручника на капітана, лишився добровільно ще три роки в військовій службі в Боснії, з огляду на вищу плату й обіцяний йому дальший аванс, і власне по п'ятилітній неприсутності вертав назад, до Львова, на лоно своєї сім'ї. Його приділено до львівського гарнізону, при найближчій маєвим авансі його мали іменувати майором, а це значило пенсію, що с'як-так забезпечить прожиток і будучину його сім'ї. Найсміліші, найгарячіші його бажання близькі були до здійснення.

— Так ось ти мені! Ось ти мені! Мій найдорожчий скарбе! Мое золото! Життя мое! По тільких літах, по тільких трудах, по тільких небезпеках! — приговорював капітан голосом уриваним зі зворушення, все ще тулячи в своїх обіймах жінку, що раз хлипала з плачу, то знов вибухала сміхом. — Тепер я твій, тепер ніщо нас не розлучить.

І обов, сплетені раменами, сіли на софі.

Тільки тепер капітанів зір побачив Юлію, що стурбована і збентежена стояла, не знаючи, що їй почати, і, очевидно, бажала б була нечутно і незримо викуркнуту з цього щасливого гнізда.

— Halt, Regiment! ¹⁾)—весело скрикнув капітан. — А це хто? — запитав, обертаючися до жінки.

— Ах, я й забула представити тобі: — Юльця Шаблинська, моя товаришка ще з пансіону... Юлечко, цей нечемний хлопчисько, — бачиш його?.. з тими поганими вусищами, — це є той Антось, про котрого я тобі наторохтіла повні вуха.

Юлія злегка відклонилася й зачала пришпилювати до волосся капелюх.

— Herstellt! ²⁾) — крикнув капітан. — Положити капелюх! Сюди, на стіл! Сідати! Приятелька моєї жінки мусить бути й моя приятелька. Приятеля я, мабуть, визвав би на шаблі, але приятельку визнаю, щоб лишилася з нами на обід.

Юлія, очевидно ще дужче заклопотана, держала капелюх у руці й не знала, на яку ступити.

— Пане капітане, — промовила нарешті, — дякую за ласкаві запросини, але сьогодні у панства такий день, що моя присутність буде зовсім не на місці. Справді...

— Gilt nichts! ³⁾) — відрубав капітан жартівливо грізним голосом. — Сьогодні я в такім настрою, що міг би обняти і цілувати весь світ, і оту стару перекупку, що на Зарваниці продає варений біб.

— Fi donc! Антосю! — перервала Анеля, даючи йому кляпса по рамені.

— А нехай мене твоя приятелька не визиває на одвертість! — відмовив капітан. — Скажи їй, витолкуй їй, що в мене нема ніяких викрутів, що опозиції не терплю. Слово сказалося

¹⁾ Зупинися, відділі

²⁾ Повернутися!

³⁾ Це не має значення!

і клямка запала. Панна Юлія лишається з нами на обід і по всьому.

— Ха ха-ха! Алеж вона не панна! Бачиш, і висмикнулася тобі з-під твого слова.

— Не панна? А щож вона таке?

— Чудесно б ти їй прислужився, якби вона для твоєї вподоби мала лишитися старою панною.

— Не люблю старих паннів. Значить, вона замужня. Тим ліпше! Задержимо її тут, поки нам її муж екзекуції не надішле.

— Алеж ти знов зловився на полове, старий воробію! Пані Юлія вдова.

Лице капітана виявило велике, комічне розчарування.

— Вдова? Ненавиджу вдів! Вдови, сови—це птахи, що ворожать лихо. Чи хоче вдова йти додому?— запитав, обертаючися до Юлії.

— Думаю, що пан капітан... — почала Юлія, все ще вагаючися, чи має пришпилити капелюх до голови, чи покласти його на столі.

— Алеж з паном Богом, з паном Богом! — перервав їй капітан, а потім, зірвавшись з софи, чемно поміг їй надіти плащ, взути калоші, віднайшов її парасольку і, стискаючи в своїх мугутніх долонях її дрібну ручку, мовив поважно:

— Даруйте, пані, оце жартливе привітання. Дуже жалую, що пані не були ласкаві лишитися, але таки бачу, що ваша правда. Сьогодні я справді був би неможливим у чужім товаристві. Чи ви, пані, не гніваєтеся на мене?

— Алеж, пане капітане... — протестувала пані Юлія.

— І відвідаєте нас, пані?

— З найбільшою охотою.

— Але незабаром! Завтра!

— Коли мені тільки час дозволить.

— Ніяких „коли“! Ніяких „коли“! Коли пані завтра не прийдете, то буду це вважати знаком, що гніваєтеся на нас.

— Алеж, пане капітане! Відки така думка?..

Прощаючися з панею Анелею, Юлія шепнула їй до вуха:

— Якби щонебудь було, то забіжу ще сьогодні вечером.

Анеля поцілувала її й випроварила за двері.

Капітан тільки тепер скинув плащ, відіп'яв шаблю і силкувався успокоїтися після могутнього вибуху чуття. Та це не було так легко. Сів на фотелі, трібував¹⁾ розглянутися по сальоні, та предмети скакали йому поперед очима, зливалися в якусь сіру масу, покривалися рожевим туманом, видавали якийсь чудовий гук, що сильно дуднів у його серці, живіше поганяв кров у жилах. По кількох секундах капітан схопився з фотелю, пройшовся кілька разів по сальонику, а коли Анеля вернула з коридору, він у тій хвилині вхопив її в обійми і почав покривати поцілунками її уста, очі, чоло й волосся.

— Алеж, дитино, задушиш мене! — пестливо кричала Анеля. — Ну, так і видно, що з гарячішого підсоння вертаєш. Давніше ти не був такий вогнистий.

— Гнівався? — шепнув капітан, щасливий, з запаленим лицем, держачи її за рамена і зблизька заглядаючи в її чудові, вогнисті очі.

— Певно! — відповіла жартливо Анеля, закручуючи його вуси, а потім, легесенько сіпнувши, посадила його на м'ягкій софі і, сівши на його колінах і обнявши його за шию і опираючи

¹⁾ Пробував, намагався.

свою голову на його рамено, мовила:— Ну, але розповідай же мені, як тобі там поводилося? Як ти там жив? Як бідував? Аджеж ти й бідував, правда?

— О, не раз! Бували дні... Ну, та що там тепер про це згадувати, коли я тут, при тобі, при дітях...

І урвав. Тільки тепер із уст його вирвалось слово, що його без відома вже від кількох хвиль шукав у своїй пам'яті, розворушеній і обезсиленій напливом різнородних почувань.

— Анелько!— скрикнув з виразом справдішнього переляку на лиці.— А це що значить? Де діти?

— Ха-ха-ха!— засміялася Анеля, любучися тим виразом його лица. — Оце мені батько! Півгодини вже сидить дома і зовсім забув, що має діти, забув навіть спитати, що з ними діється! Ха-ха-ха!

— Анелько, бійся Бога!— благав капітан.— Не муч мене, а скажи, де вони?

— Пст! Тихо!— шепнула Анеля, прикладаючи палець до вуст.

— Тихо? А це чому?

— Бо дітей побудиш. Ось тут у сусіднім покою вони сплять у колисочках. Власне перед твоїм приходом поссали по пляшечці молока...

Капітан уже схопився, щоб бігти до сусіднього покою, та голосний, непогамований сміх, яким вибухла Анеля, зупинив його в розгоні.

— Ах ти, легейдо, легейдо!¹⁾ І ти справді думав, що твої діти ще пляшечки ссуть, що все ще такі самі, якими ти їх лишив? Фе, встидайся, ти стара дитино! Твої діти в школі.

¹⁾ Легейда — ледащо, недотепя.

— В школі? — скрикнув капітан, не тямлячи себе з радості. — А це відколи?

— Від осени.

— Як то, і ти мені нічого про це не писала?

— Це чого не стало! Розсудливий батько і сам би цього догадався, що дітям уже пора до школи, а такий легейда, як ти, може потішитися несподіванкою.

Замість відповіді — нові обійми, нові поцілуї.

— Значить, обое в першій клясі! — радісно мовив капітан.

— Дуже перепрошую, бо в другій, — строго відповіла Анеля. — Цесі вже шість літ минуло, а Михасеві на восьмий поступило. Я не хотіла надто вчасно засаджувати їх за книжку, та проте початків навчала їх сама, так що обое прийняті відразу до другої кляси. А як хороше вчать! Вчителі не можуть їх передо мною нахвалитися.

— Ти мое золото! Ти мое щастя! Ти моя мамочко дорога! — шептав капітан, притискуючи її до грудей.

Та нараз затих. Сльози, гарячі сльози неказаного щастя бризнули з його очей. Кинувшись на софу і закривши лице руками, він хлипав, як мала дитина, коли тим часом Анеля новими пестощами силкувалася його заспокоїти.

Нешвидко їй це повелосся, поки несподівана пригода не довела його знов до рівноваги. Оце бачиться йому, що крізь якийсь м'який, рожевий туман радісного зомління, в яким він поринав десь глибоко-глибоко, неначе шпарка ластівка, летить до нього щось таємне, загадкове, невиразне, і нараз ось тут коло нього розпливається в гомін, у солодку музику, що не мелодією, а словами долітає до його слуху.

— Мамо, а це хто плаче?— гомонять ті слова.

Капітан помалу підводить голову, обертає зір у той бік, відки почув голос. Дві пари чорних, блискучих дитинячих очей, наполовину цікавих, а наполовину зачудованих, вдивляються в нього. Ті очі роз'яснюють і оживляють два дитячі личка, кругленькі, рум'яні, чудово-хороші. Хвилю стоїть загальна мовчанка. Дитячі сердечка б'ються живо-живо, прочуваючи, що тут робиться щось незвичайне. Мати одним закоханим поглядом обіймає батька й дітей, а батько...

Слова завмерли в нього на вустах, духу в грудях не стало, а коли вкінці отямився, коли вхопив обох дітей у свої обійми, коли їх цілував і пестив і обливав слізьми, то одне тільки слово міг вимовити і раз-у-раз повторяв те слово, скільки лиш йому вистачало часу між обіймами і поцілунками.

— Бачиш! Бачиш! Бачиш!

— Діти, адже це ваш татко! Бачите його?— кликнула мати.

Коли нарешті капітан випустив хлопчика зі своїх обіймів, цей станув перед ним і, вдивляючися в нього, промовив поважно:

— Так це ти наш тато?

— Ах ти, невірний Томку!— скрикнув капітан. — А це по якому? Не віриш мені? Чи маю тобі це доказувати?

— А чого ж ти плакав?— питав Михась.

Капітан розсміявся.

— А того, — відповів, — що, прийшовши додому, я не застав ані тебе, ані оцієї панночки.

— То ти за нами плакав?— запитала Цеся, що й оцят своїх не зводила з батька, сидячи у нього на колінах і ось-ось готова була заплакати.

— Ми були би тебе дожидали, — розсудливо мовив Михась. — Учитель був би мене пустив із школи, якби я був знав, що ти приїдеш.

— Якже це? То ти не знав, що я маю прийти?

— Знав.

— О, ми давно знали, — підхопила Цеся. — Мама день-у-день говорила нам про тебе.

— Ходи, покажемо тобі в нашій покоїку табличку, що на ній ми вчислювали, скільки ще днів лишається до твого приїзду, — додав Михась.

— Та ось тітка Юля збаламутила нас.

— Я це знав, що вона нас одурить. І так це напевне говорила, що татко аж уночі приїде! Недобра та тітка Юля!

— Що це за тітка? — спитав зачудований капітан.

— Аджеж ти бачив її перед хвилиною, — промовила Анеля.

— Ага, тота... твоя приятелька! Значить, вона часто буває в нашій домі?

— О, день-у-день! — підхопила Цеся. — Чекай, покажемо тобі, яких нам забавок понадарувала. Мені прекрасну ляльку...

— А мені найбільше кармельків дає, — сказав Михась, — але я її не люблю.

— Чому? — поважно запитав капітан.

— Бо все мені щось такого наговорить, а потім покажеться, що це неправда.

— Ну, чекай, ми її покараємо! Як вона сміє тебе дурити! — мовив батько з комічною повагою.

І почалася розмова — ота люба, весела, розкішна гутірка в родиннім кружку, розмова ні про що, а при тім займаюча, свіжа для духа й серця, розмова, при котрій мозок спочиває,

нерви дізнають лагідних, приемних зворушень, око впивається видом любих лиць, підхапує кожную зміну виразу, найдрібніший рух коханих істот, а душа в кожній дрібниці знаходить нове, таємне джерело розкошів.

Нараз капітан схопився на рівні ноги і, своїм звичаєм перескакуючи з веселого тону в страшенно розпучливий, скрикнув:

— Пропав я! Нещасливий! Уже по мені! Вже мене нема!

Діти аж поблідли з переляку. Михась ухопив батька за руку, немов хотів захистити його від якоїсь грізної небезпеки.

— Що тобі таке? — запитали всі разом.

— Я забув про найважливішу річ! — лементував капітан.

— Про яку?

— Аджеж я для вас із Боснії попривозив усякі подарунки!

— А де ж вони? — запитала Цєся.

— У саквояжі!

— А де саквояж?

— У Грицька!

— Це що за Грицько?

— Мій вояк. Мій слуга.

— А де ж він?

— Отож власне цього не знаю! Певно десь пропав, утік, дезертував і саквояж узяв із собою.

Цєся заломала рученята з розпуки, але Михась, усе ще держачи батька за руку, вдивлювався пильно в його лице, бажаючи зміркувати, чи він жартує, чи на правду це мовить.

— Це не може бути! — сказав вкінці рішуче й пустивши батькові руку, побіг до передпокою. Не минула й хвилина, а з передпокою роздався його радісний окрик:

— Є саквояж, е!

І показуючи голову крізь відхилені двері, сміючися сердечно, він кричав до батька:

— А, бачиш! Є саквояж! І пощо було нас лякати?

— А Грицько є? — питав капітан.

— Грицька нема.

— Як то нема? Шукай добре, він там десь мусить бути коло саквояжа.

Привикши до послуху й не бачучи жартливого відтінку на батьковім лиці, хлопчик цофнувся від дверей і щез у передпокою. Всіх очі з напруженням, повним таємної веселости, обернулися до дверей. По хвилі показався Михась розчарований, з докором позираючи на батька.

— Пощо жартуєш? — мовив. — А от Грицька нема.

— Нема? Ну, а як ти думаєш, де він може бути?

Михась думав, та нічого не міг видумати.

— Ну, чекай, стрібуємо його покликати. — І, вийшовши до передпокою, капітан, вихилившись крізь двері, кликнув могутнім голосом:

— Грицьку!

В тій хвилі дався чути якийсь лускіт і стук важких кроків, і, заким діти здужали отямитися, показалася в дверях здоровенна, повійськовому вбрана фігура Грицькова.

— Мельдую ¹⁾ покійно, пане капітане, що я є.

— А де ж ти був?

— Мельдую покійно, в кухні.

— А що робив?

— Мельдую покійно...

— Не мельдуй, говори попросту! Що робив?

— Насамперед сидів на лавці, потім приніс води, потім урубав полін, потім... потім сидів на лавці.

¹⁾ Мельдую — доношу.

— А хто велів тобі це робити?

— Там така Мариня в, пане капітане. Дуже гостра шаржа¹⁾. Ще гостріша, ніж пан фірер²⁾ Фухтіг.

Пані Анеля приснула сміхом, чуючи ті слова, та капітан з найповажнішим у світі лицем екзаменував Грицька далі:

— Значить, недобра особа?

— Як оса.

— А горілку пив?

— Пив, пане капітане.

— А чим закусив?

— Хлібом і смаженою ковбасою.

— А хто тобі це дав?

— Та вона... та сама Мариня.

— То мусить бути добра особа?

— Як рідна мати, пане капітане!

— А ти сварився з нею?

— Сваривсь, пане капітане.

— А перепросився вже?

— Вже, пане капітане.

— Ну, йди ж тепер і запитай її, чи швидко буде обід, бо ми вже голодні.

— Слухаю, пане капітане!

І, салютуючи, Грицько по-військовому зробив півоборот наліво. Та, заким іще рушив до кухні, відчинилися супротиленні дверісальоника і показалася в них Мариня, просячи панство на обід. Грицько обернувся, плюнув і, мурмо-чучи: „Це дідько, не дівчина!“, пішов до кухні.

¹⁾ Шаржа — військовий чин.

²⁾ Фірер — унгер-офіцер, нижчий військовий старшина.

III

Обід був скромний, а проте протягся досить довго. Хоча капітан з дороги приніс досить загострений апетит, та тепер їсти не міг: ситий був своїм щастям, тою теплою, погідною, тихою і такою оживленою родинною атмосферою, про котру марив там, на гірських бівуаках, серед босняцьких скель, у сльотах і спеках і невгодах таборного життя, і пізніше в монотонній і сто разів скучнішій гарнізонній службі. Те щастя далеке й бажане видавалось йому тепер сто разів любішим, сто разів чарівнішим, ніж його мрії. Лиця, постаті, голоси, слова дітей завершили той могутній чар. Від'їзджаючи, він покинув їх майже немовлятами, крикливими, що часто плакали і причинювали родичам багато клопотів та невгод. Він тямить, що тоді в глибині душі навіть рад був подекуди, що може вирватися з тої „дитинярні“, як звав своє помешкання. І в мріях його діти не грали видної ролі, блукали десь, мов бліді тіні; він думав про них більше розумом, теоретично, та не любив їх так, як любить живі, близькі серцю істоти. А тепер! Сам вид тих двох істот, у котрих він чув частинку себе, всього себе — тої гнучкої дівчинки з голубими очима й попелястим шовковим волоссям, що в її лиці він пізнавав свої власні риси, та без порівняння ніжніші, благородніші, що кожний її рух наповнював його

мимовільним подивом, — вид того хлопчика, так непохожого на сестру, а так дивно подібного до матері, з виразом енергії на круглім лиці і на устах, резолютного ¹⁾ й бистрого в руках і з деяким відтінком дитинячого гумору в словах — той вид спинював йому віддих у грудях, наповняв його ненастанним захопленням. Це захоплення іще збільшувало його любов і пошану для жінки, для тої жінки, не тільки чарівно вродливої, але також залізного, неподатливого характеру та високої інтелігенції, що полишена сама, з невеличкої половини його пенсії, яку міг їй посилати місячно, зуміла вижити, вдержати дім і так славно виховати дітей. Що були добре виховані, розумно, свобідно, без неволення їх дитинячої вдачі, що на розвиток їх інтелігенції, їх характеру і їх тіла змалку пильно вважали, це видно було з кожного їх руху, з кожного слова.

Всі ті спостереження, почуття і уваги куйовдилися в капітановій голові, майже пригнічуючи його розум і тільки поволі, по черзі доходили до повної його свідомости. А проте він чув себе незвичайно підохоченим і оживленим. Розмовляв, жартував, розповідав і уривав, сміявся й їв, і очей не зводив із жінки й дітей. Бачилось, що в тій хвилині він хотів скупчити в собі й пережити все те, що занедбав за так довгі роки.

Аж по обіді почув деяку втому. Природа почала допоминатися свого права, перенатужені нерви почали відмовляти послуху, бажали спочинку.

— Хочеш лягти, Антосю? Заснеш на чверть годинки? — спитала жінка.

1) Рішучого.

— О, ще чого не стало! Ти чому таке думаєш?

— Бачу по тобі, що ти втомлений. Іди, я тобі покладу подушку на софі.

— Та я ж не хочу! Що ти думаєш? Чи ж я засну тепер? — боронився капітан, котрому якось соромно було лягати й спати в таку хвилю.

— Заснеш, заснеш! — говорила лагідно та енергійно Анеля. — Ти втомлений! Ходи! Зрештою, що тут з тобою балакати? Тут моя команда і я наказую. Allons, марш!

— Га, коли вища інстанція так каже, то годі! — сказав капітан і, поцілувавши дітей в чоло, а жінку в обидві руки пішов за нею до покою, де вже його ждала вигідна софка, вкрита білим простиралом, з подушкою в головах.

— Не роби церемоній, дитино! — сказала жінка. — Лягай і спи. Я позамикаю, щоб тут ніхто тобі не перешкоджав. А якби тобі було чого треба, то задзвони.

І вийшла, гарна, легка, як сонний привид, а її слова були такі спокійні, свідчили про таку гармонію її душі, що самі одні впливали освіжаюче і заспокоююче на все її оточення.

Капітан іще стояв, слідячи очима за її поstattю, а коли щезла, зложив руки, як до молитви, і промовив:

— Боже! Чим я заслужив собі на те, що ти посилаєш мені стільки щастя? Я, правда, терпів чимало в своїм життю, та інші терплять іще далеко більше. Терпіння не заслуга... Га, та видно, що й щастя так само не по заслугам мірється...

От так філософуючи, він зняв військову блюзу і ліг горілиць на софі. Ах, як приемно!

Якийсь супокій обняв його, розкіш наповнила його душу. Він зажмурих очі і трохи лежав так, розкошуючись тим станом напівсонним, при котрому проте вогник свідомости не гас, а тільки раз ясніше, а раз слабше освічував усе навкруги. Та тільки круг той був малий, малий, хоть обіймав цілий світ, усе, що в тім світі було найкраще і найлюбіше йому. Вся минувшина, повна довгих терпінь, боротьби й невигоди, аж до вчорашнього дня включно, зсунулась у темну пропасть, як лавина, і не полишила по собі ніякого сліду. Весь окружаючий світ пропав, не існував зовсім. Тільки жіночине лице ясніло над ним, мов сонце, тільки дитячі очі світили йому, мов чудово блискучі зорі. Та скромна квартира, зложена з сальоника, трьох кімнат і кухні, розширювалася в його уяві, робилася якоюсь велетенською святинею, якоюсь домівкою таємної, йому приязної сили.

Поволі загасло почуття часу й простору, рожевий вогничок свідомости замиготів і розплився непомітно, мрії перемінилися в тихий, покріплюючий сон. Та й у сні почуття розкоші тривало далі, а коли вогник свідомости — не той давніший, а якийсь новий — знов замиготів на поверхні його душі, капітан побачив себе малим хлопчиком, що грався в тій самій святині, про яку марив перед сном. У святині так тихо, так тепло. Якесь золоте божество дивиться на нього милостиво. Він чує, що під опікою того божества може гратися свобідно, може бути безпечний. Чим же ж він грається? Адже це величезний діамант, що яснів на чолі божества, мов зірниця. Саме божество дало йому цей неоцінений клейнод. Підскакуючи з радощів, він підкидає ним угору і ловить

у руки, мов пилку¹⁾), кладе його в сонячній промінні, що падає крізь вікно святині й золотим озером розливається у стіп вівтаря. Діамант заломлює те проміння і кидає на супротивну стіну величезний весельчаний стовп, наповняє всю святиню весельчаним блиском.

Він знов підкидає камінь. Напоєний сонячним світлом, камінь летить високо-високо, під саму стелю святині, палаючи чудовним, сонячним блиском. Він не може відвести очей від того блиску, стоїть, мов остовпільй, дивлячись угору. Та тим часом камінь уже впав у долину. Його бренькіт о кам'яну долівку чути було виразно; чути було, як покотився. Він похиляє очі, шукає по долівці за каменем, та не бачить його. Де він покотився? Його очі зачеркують чимраз ширші круги — каменя нема. Очі, ошукані у своєму чеканні, починають блудити, шукати там і сям без цілі й без ладу — каменя нема. Якась глуха тривога помалу будиться в його душі. Що я наробив? Адже цей камінь — то цілий маєток! Де він? І він нахляється до долівки, опирається руками на коліна і, не вірячи своїм очам, починає ще раз шукати в тім самім місці, що вже був пробіг очима. Каменя нема. Та це не може бути! Аджеж ось тут коло мене дзеленькнув, аджеж не міг покотитися далеко! А в тім — хто знає?

Він не сміє підвести очей, поглянути на божество, бо чує, що зустрів би його зір, повний грізного докору. В святині починає темніти; золоте проміння, що ще перед хвилию лилося крізь вікна, зсезло. Чути далекий грім. Тривога проймає його. „Я мушу найти той камінь,

¹⁾ Пилка — м'яч.

мушу, мушу, мушу!“—миготить у його голові, і ті ненастанні миготи причинюють йому нестерпний біль. Він падає навколішки, починає повзати рачки, напружувати зір — усе даремне. Бачиться йому, що вже перешукав величезний простір, що стіни святині відсуваються від нього. Та ні, ось одна стіна, друга стіна, якась тісне, тісне, темне приміщення. Де би то впав камінь? Може, від ту лавицю? Він зазирає під лавицю. Каменя нема, та біля першої лавиці стоїть друга, далі якась софа, якийсь фотель, сила фотелів, якісь шафи, комоди... Повно меблів. І скрізь треба зазирнути, всі треба повідсувати, бо певне десь там камінь закотився. І він напружує всі свої сили, починає відсувати, пересувати, перевертати меблі. Піт обливає його, духу не стає в грудях. Двигає величезні тягарі, курява душить його, і якась таємна сила не дає йому супокою, раз-у-раз гонить його: шукай каменя! шукай! шукай!

— Алеж я не можу! — кричить він голосом розпуки, шарпається і... падає на підлогу.

Схоплюється. А! То був сон! Він лежить, потом облитий, та не на підлозі, а на софі. Гуркіт коліс на вулиці був у сні далеким громом. Утома мускулів справила те болюче почуття, що буцім то чогось шукається і не можесться знайти. Капітан, лежачи, всміхався тепер над своєю тривоگوю, що його у сні так мучила. Він читав недавно про суггестію. Аджеж це дуже похоже! Приспати умислові влади окрім одної, і цю одну якими механічними чи психічними стимулами пхнути в якімнебудь напрямку — і в душі приспаного повстає якась ідея, якийсь розгін, що, не находячи впину в духових владах, опановує чоловіка зовсім.

Коли він так думав, очі його вдивлювались у стелю, в стіни, в меблі спальні. Диво! Давньої розкоші, яку чув перед сном, тепер уже не було. Усе навкруги нього здавалось йому тепер якимсь чужим, невідомим. Правда, п'ять років — чималий час, можна було забути про краску, подобу, розставу меблів. Та ці меблі, що він тепер бачив, були майже нові, гарні, з естетичним смаком дібрані, дорогі. На стінах висіли гарні картини в золочених рямках і велике дзеркало. Жінчина туалетка з еліптичним дзеркалом видалась йому якоюсь істотою, що заблудила сюди Бог зна відки.

Поводячи очима по спальні, капітан запримічав чимраз більше подробиць і предметів, що вражали якось чудно, завдавали його душі загадки, що їх зовсім не легко було розв'язати. Він нагадав собі живо, як скромно, як бідно була умебльована оця спальня тоді, коли він від'їжджав у Боснію. Це ж, що він тепер застав, адже воно десь коштувало багато грошей! Аджеж окрім ліжок — шлюбних, як він їх звав, — не лишилося ні однісінької старої меблі. Усе те було нове, усе далеко краще, пишніше, чим уперед.

Відки воно взялось?

Вже сама оця думка була скорпіоном. Капітан схопився, сів на софі і почав іще раз роззиратися навкруги. Тепер уже нічому не призирався, нічого докладно не бачив; зір його справлений був у нутро, в минувшину. Найперше він нагадав собі хвилинку зачудовання, коли перед кількома годинами, увійшовши в каменицю, дізнався від сторожа, що його жінка живе не на третім поверсі, як давніше, а на першій. Відомо, квартира на третім поверсі з різних причин була ненаручна, алеж перший

поверх! Різниця кошту доволі велика! Він нагадав собі, що вже тоді мав намір спитати жінку, що воно значить, та те, що після того сталося, скинуло йому з думки усе, усе, значить, і запит.

Далі він став нагадувати собі її листи, писані йому в Боснію. Вона писала правильно щотижня, а іноді, коли сталося щось незвичайне, коли котре з дітей було хоре, то й частіше. Зразу вона жалувалася, що з грошей, що їй прислав, не може вижити, що уриває собі на найпотрібнішим, щоб тільки прожити з дітьми. Правда, вона ніколи не вдавалася в розпуку, не нарікала на долю, не винувала його ні в чому, та її спокійні, неначе здавлювані побоювання тим глибше краяли його серце. Він ходив, як отруєний, після її листів, тим більше, що чув, що тепер нічим їй допомогти не може, нічим потішити, окрім обіцянок сподіваного авансу. Та після кількох місяців Анеля перестала жалуватись. Раз написала йому, що шукає якого заробітку, та коли він висказався скептично про її пляни, перестала про це писати. Відтоді згадувала тільки принагідно, що перше сама собі була винна, що не вміла уладитися, що багато грошей тратила непотрібно, що її кухарка обкрадала і т. д. Тепер нужда навчила її економії, і вона переконується, що жити зовсім не так важко, як їй зразу бачилось. Грошей, що він їй присилає, стає їм на життя зовсім, і навіть ще лишається їй дещо. Якось пізніше звістила його, що їй лучилася дуже корисна лекція гри на фортеп'яні. Відтоді звістки про економічний стан ставали чимраз рідші, скупіші, лаконічніші. „Добре нам ведеться“, „рахунків тобі не посылаю, бо не хочу тобі голови клопотати“ — оце були звичайні її слова

про цю тему, звичайно поміщені десь у дописках, під кінець обширних справоздань про львівське товариське життя, про військових знайомих, про бали, процеси, випадки смертні й такі інші речі. Взагалі за останні два роки про своє домашнє життя, про дітей вона писала дуже мало; коли ж він їй це випоминав у листах, вона відповідала лаконічно в таким роді: „Що тобі маю писати? Ми здорові, раз-у-раз ізгадуємо тебе. Зрештою, незабаром приїдеш і сам усе побачиш“. Не раз додавала, що не пише обширно для того, щоб Антось, вернувши додому, тим більшу мав несподіванку. Цю ціль вона безперечно осягнула до того, що капітан не тямив навіть, чи Анеля згадувала йому коли-небудь про Юлію, свою товаришку, що, як показується, бувала в них майже щоденним гостем. Чомусь не сподобалась йому ота Юлія. Було щось скрите, тривожне в її лиці, в її очах, у всій її постаті. Рухи її якісь вимушені, голос ненатуральний. Порядкуючи свої вражіння, капітан сказав собі, що та жінка виглядає так, немов би відвикла жити в поряднім товаристві. Який контраст з його жінкою! Та що ж, контрасти притягають себе обопільно, а про свою жінку капітан надто високо думав, щоб на хвилю міг допустити, що дає приступ до себе і до своїх дітей жінці недостойній.

А проте все, хоч він не одно силкувався витолкувати собі, в його серці лишилося жало несупкоюю, тої тривоги, що, може, була ще відгуком тої страшної тривоги, якої зазнав у сні. Він усе ще лежав на софі, курячи цигарку і дивлячись у стелю, коли це тихенько отворилися двері,— видно, що були відчинені вже перше, коли він спав,— і ввійшла Анеля.

— Ти вже не спиш?— сказала. — Лежи, лежи! Я сяду ось тут коло тебе, побалакаємо.

І з чарівним усміхом присунула крісло та й сіла. Він, лежачи, взяв її руку і притулив до уст.

— Якж тобі спалося?

— О, чудесно! А чи довго я спав?

— Може зо дві години. Тепер пів до четвертої, — додала вона, дивлячись на маленький, елегантний золотий годинник, котрий мала коло себе і котрого він давніше в неї не бачив. Незримий скорпіон знов ворухнувся в грудях у капітана на цей вид. Анеля вгадала його почування і, сміючись, ударила його по плечі.

— Ну, чого ти поблід? — скликнула зовсім свобідно. — Вже знов по-давньому починаєш? Знов мене за щось підозріваєш, хоч сам не знавш, за що? Ей, ти, непоправна дитино, ти!

Лице капітанове запаленіло від сорому.

— Прости мені, янголе, — сказав він. — Я нагадав собі, що ти мені в листах так часто обіцяла несподіванки, коли верну додому. І справді я застав їх так багато... Усе тут таке мені нове, таке несподіване...

— І ти зараз подумав собі: тут мусить бути якась провина моєї жінки!

— Аняльцю! — сказав капітан, знов з запалом цілуючи її руку. — Як ти можеш таке говорити? Клянуся моєю честю, що це мені й на думку не спало. Адже ти знаєш, як я тебе люблю. Свого життя я ніколи так не любив. Підозрівати тебе за щось нечесне, це ж значило би класти сокиру до коріння мого власного життя!

— Чого ж ти поблід, побачивши мій годинник? Кажи одверто! Скільки років ми не жили вкупі. Та перерва може бути для нас точкою виходу в нове, щасливе життя, та може бути

й темною, роззявленою безоднею, що нас на завше розлучить.

— Бійся Бога, жінко, що ти говориш! — крикнув переляканий капітан.

— Бачиш, що говорю без жарту, — відповіла Анеля. — Я мала час пізнати життя в його глибині, застановитися над ним основно і прийшла до переконання, що коли між нами мають бути якісь тайни, якесь джерело обопільного недовір'я, то краще відразу розійдемося, бо життя наше не буде життям, а мукою.

— Алеж, мое серденько! Відки така фрозмова? Пощо? Адже ти знаєш, що я не маю перед тобою ніякої тайни!

— І я не хочу мати перед тобою ніякої! — з запалом сказала Анеля. — Не хочу, щоб ти мене підозрівав. Коли маєш супроти мене який сумнів, скажи одверто. Чуюся такою чистою, такою правою, що не боюся ніякого закиду, коли мені його одверто висловлять.

— Анельцю, Анельцю! — скрикнув капітан, доведений до розпуки її розмовою. — але, пробі, нічого я тобі не закидав, ні за що не підозрівав, Бог мені свідок!

— Ти поблід, побачивши оцеї годинник.

І, відчепивши, вона подала йому годинник у руку.

— Придивись йому! Прочитай напис, виритий на нім! Бачиш, що дарував мені його дід. Загнівався був на нас, коли я вийшла за тебе заміж, та нарешті таки дав себе перепросити.

— Значить, це він вам допомагав? — скрикнув капітан здивованим голосом, обводячи очима навкруги.

— Не за одне маємо йому дякувати, хоч ти знаєш, який він твердий. Надто великої щедрости закинути йому не можна.

Капітан аж тепер нагадав собі діда своєї жінки, старого, багатого вдівця, властителя кількох фабрик і кількох каменниць у Кракові. В споминах капітана не займав той дід майже ніякого місця. Познайомившись з його внучкою Анелею у якихось далеких свояків у Львові, капітан наскочив на завзятий опір старого Гуртера — бо так називався дід. Він хотів їхати до нього в Краків, та Анеля відрадила йому, толкуючи, що присутність його поспувала би справу, бо дід страшенно не любить військових взагалі. Вона сама обіцяла перемогти його впертість, і дійсно їй це повелося. А що Анеля не мала свого маєтку, то Гуртер дав їй лише стільки, скільки треба було на зложення за мужа законом назначеної офіцерської кавції¹⁾, додаючи, що коли вона йде заміж проти його волі, то більше нічого їй не дасть. І в цім зміслі був написаний його перший і останній лист до молодої пари, де була пошлюбна грагуляція²⁾ з тим додатком, щоб обоє від сьогодні перестали його знати, так як і він їх ані знати ані бачити не хоче, щоб не важилися до нього писати ані в чімнебудь на нього числити, бо це чинило би йому тільки прикрість, і їх листи він мусив би їм звертати нечитаними. Зрештою бажає їм усякого щастя і доброго поведження.

Ось і все, що знав капітан про Гуртера. Надто гордий і незалежний, щоб просьбами, повзанням впрошуватися в його ласку, він сповняв точно його волю і не інтересувався ним зовсім. Служба й життя домашнє забирали весь його час. Правда, Анеля часто з подякою

¹⁾ Кавція — гроші, що кладуться на забезпечення шлюбу заради офіцерської „чести“, що зможуть достатньо забезпечити офіцерський стан життя.

²⁾ Грагуляція — поздоровлення.

згадувала про нього, аджеж його дар, будь-що-будь, був підвалиною їх щастя.

— Він не лихий чоловік, розумний, і широкий, тільки чудний собі і твердий дуже, — говорила не раз Анеля. — Там його в Кракові опанували баби-богомолки, сліпі знаряддя в руках єзуїтів, що спекулюють на його маєток. Що нам нічого більше надіятись від нього, про це я свято переконана.

І вони не надіялись. Жили, як могли, поки врешті необхідність не розлучила їх на цілих п'ять років. То й не диво, що тепер капітан і з зачудуванням і з полегшою в серці дізнався, що дід перепросився з Анелею.

— Ну, бачиш, бачиш! — мовив їй капітан з відтінком докору в голосі. І чого ж тут гніватись і в патос впадати? Розуміється, мене дивувало, відки тут у мене така розк'ш. Перший поверх, дзеркала, магагоні¹⁾, ведмеді на дол'вці, золотий годинник... і моя скромна пенсія на вдержання двох домів! Я хотів тебе розпитати, що це за загадка? Хіба ж це якийсь проступок? Ну, так, одне твоє слово розвіяло всі мої сумніви.

— Не будь надто легковірним! — мовила Анеля, знов приймаючи строгий вираз слідчого судді. — Не клади надто багато на одне слово! Домагайся доказів!

— Алеж, Анельцю, чи хочеш, щоб я провадив кримінальне слідство?

— Краще, щоб ти зробив це тепер, коли ще вір маєш ясний і думку непереджену.

— Чи думаєш, що можу перемінитися? — трохи огірчений запитав капітан.

— Слухай, Антосю, — мовила Анеля, сідаючи коло нього на софі й обіймаючи його за шию.

¹⁾ Магагоні — дорога дерев'яна оправа.

— Не гнівайся на мене за те, що тобі скажу. Люблю тебе, люблю своїх дітей, наших дітей, Антосю! Люблю над життя, мало що не сказала—над спасіння душі своєї. І власне через те, що люблю так дуже, я б бажала, щоб ніщо не каламутило нашого щастя, яке може дати любов. Аджеж і ти цього бажав?

— Хто ж би цього не бажав! — скрикнув капітан, притискаючи її до грудей.

— Слухай же, любий мій! Знаю добре, що тепер після твого повороту, скоріше чи пізніше дійдуть до твого слуху всякі плітки й байки. Не сумніваюся, що знайдуться такі, що в очі мені підлещуються, а поза очі кидають на мене болотом, понижуватимуть мене в твоїх очах.

— Анеля! І ти можеш допустити на хвилю, що я буду вірити підлим пліткам?

— Не хвались сильний своєю силою ані відважний своєю відвагою! — сказала хмарно Анеля. — Ні, любий, не говори цього! Що там казати про те, чи я допускаю, чи не допускаю! Розумний чоловік усе допускає і нічого не допускає. То ж ліпше завчасу запобігти можливості всяких таких допущень, які б могли мене кривдити в твоїх очах.

— Як ти це розумієш?

— Витолкую тобі ясніше, про що річ іде. Не від сьогодні знаю, що лихі язики чорнять мене, буцім то я заробляю гроші якимсь нечесним способом. Відки йдуть ці дурні сплітки, не знаю. Я не жила цими часами на великій стопі¹⁾, не бувала так часто в товариствах, щоб могла про все дізнаватися. З твоїх давніх приятелів мало хто тут лишився, та й ті дуже

¹⁾ Жиги на великій стопі — жиги дуже багато.

рідко в мене бували. То й не знаю, в чому мене обвинувачують. Поки річ ішла про мене саму, я не дбала про те зовсім. Доволі мені власного сумління, почуття власної невинності. Та коли ти вернув, то діло зовсім інше. Такі плітки можуть затроїти твоє життя, наробити тобі неприємностей, коли не будеш узброєний на їх відкинення. І власне цього я домагаюся від тебе.

— Та коли ти мене впевняєш про свою невинність, то якого ж мені ще свідка треба?

— Слухай, Антосю, — сумно промовила Анеля, — не кажи так. Чоловік не камінь. Можуть знайтися речі, дуже подібні до правди і свідчити проти мене. Найперше дай мені святе слово, присягни мені на любов до наших дітей, що все, що тільки вчуєш проти мене, скажеш мені до очей, нічого не криючи, ні в чім мене не щадячи, про все домагаючись пояснення!

— Анелю, пробі, тривожиш мене тим урочистим тоном! — скрикнув капітан, схоплюючися на ноги. — Чи думаєш, що тут може вириннути щось аж таке страшне та грізне, щоб аж...

— Нічого не думаю, тільки домагаюся від тебе того, на що маю право. А бачиться мені, що на твою одвертість маю повнісіньке право!

— Авжеж! Авжеж! Безперечнісіньке право.

— І обіцяєш мені, що будеш супроти мене завжди щирий і одвертий?

— Обіцяю на честь, на свою душу!

— І не матимеш передо мною ніякої тайни, хоча б ти міг догадуватися, що її виявлення буде для мене дуже болюче?

— Обіцяю! Хоча б я міг догадуватися, що її виявлення принизить мене в твоїх очах, зробить негідним твоєї любови.

— Цього не потребуєш і в думку покладати, любий мій! — мовила Анеля, цілуючи його

в уста. — А за обіцянку дякую сердечно. Будь певний, що не надужию твого довір'я.

— А я... я, скажу тобі по правді, не розумію добре, пощо ці всі церемонії.

— Дай Боже, щоб вони були непотрібні! — зідхнула Анеля. — Та в усякім разі надіюся, що вони нікому не пошкодять. Ну, добре, це було б одно. А тепер друге..

І відчинивши шухлядку від своєї туалетки, вийняла з неї стару, засмальцьовану книжку, оправлену в полотно. Капітан знав добре цю книжку. То була рахункова книжка, що її купив день перед своїм шлюбом з Анелею і дав їй, щоб записувала всі розходи й приходи їх маленького господарства. Анеля дуже совісно день-у-день записувала в ній усі рахунки. Цю книжку подала йому тепер.

— Візьми й передивись мої рахунки. А ось квитки від купців і інших людей, з якими я мала якінебудь грошеві інтереси за тих п'ять років. А ось у цій пачці листи, що приходили до мене. Прошу тебе, передивися все те, розслідуй совісно кожну подробицю, кожну цифру, кожний папірчик!

— Бійся Бога, Анельцю! На що цього? Вірю тобі й без того.

— Ні, я не хочу! — відповіла Анеля. — Розслідуй й потім вір або не вір. Дай мені слово, що задаси собі цю працю!

— Ну, коли воно доконче...

— Доконче. І то ще сьогодні!

— Га, нехай і так буде!

— Добре. Дякую тобі! Це буде для мене найкращий доказ довір'я з твого боку!

І поцілувавши його в чоло, Анеля вийшла, лишаючи його самого з рахунковою книжкою, квитками й чималою пачкою пожовклих листів.

Не можучи ще отямитися з зачудовання, капітан який час ходив по покою, поки врешті не доміркувався, що його жінка остаточно має рацію і що вся оця незвичайна сцена є тільки доказом її незвичайної любови до нього, і вкупі з тим її обачности й незвичайного розуму. А зміркувавши це, він узявся совісно за рахунки й папери. Щоб йому не переривати праці, жінка принесла йому підвечірок досальону і знов лишила його самого.

IV

Після вечері в тіснім гуртку — тітка Юля, на котру Михась раз-у-раз відказував, мов би прочуваючи це, не прийшла — капітан почав збиратися виходити.

— Хочеш іще йти? — спитала Анеля. — Куди?

— Треба заглянути до офіцерського касина.

— Може би ліпше було, якби ти не йшов?

— Алеж, мое серденько, взяли би мені це за эле, якби я непоказався між товаришів. Зрештою і сам я рад би побачити старих знайомих.

— Ну, з тих старих знайомих небагато там застанеш. Хіба Редліха і... не знаю, кого би там іще міг ти подибати.

— Один Редліх стане за дев'ятох, — сказав поважно капітан, припинаючи шаблю.

— Ну, то бодай небарися там довго! — нагадувала Анеля. — Сьогодні в мене таке свято, що я не хотіла би й на хвилинку розставатися з тобою.

— Я теж не дуже радо йду, Анельцю, вір мені. Та що ж, не виходить інакше. Мушу. Знаєш, що наш військовий стан накладає на нас усякі обов'язки.

— Ну, йди вже, йди! — сказала, сміючись, Анеля. — Ще хто скаже, що на старість зводжу тебе з дороги обов'язку.

Коли би капітан по своїм виході міг був заглянути в лице своєї жінки, був би, без

сумніву, вельми зачудувався. Лице те, перед хвилику таке погідне, ясне й енергійне, що так і дихало здоров'ям і втіхою, тепер було бліде як у трупа, являло вираз якоїсь безмірної тривоги. Уста тремтіли судорожно, немов шептали якісь нечутні закляття вслід за капітаном. У грудях не стало віддиху. Поборена якимсь тасмним знесиллям, Анеля впала на крісло і кілька хвиль сиділа недвижно, правдивий образ зневір'я й розпуки. З того остовпіння пробудили її голоси, а далі швидкі кроки дітей.

— Мамочко! Мамочко! — кликали діти, шукаючи її. — Де ти, мамочко?

Анеля сиділа в салоні, де було темно.

— Ось тут я! Тут! — обізвалася вона. — Чого вам треба?

Відчинивши на розтіж двері сальону і впустивши до нього широку струю світла, діти ввійшли до сальону і тулячися до маминих колін, щебетали:

— Вже вміємо лекцію на завтра! Хочеш нас випитати?

— Завтра, любі мої! Сьогодні мені трохи недобре.

— Мамочка нездорова? Мамочці знов недобре? Бідна мамочка!

Цєся гладила Анелю попід бороду, Михась цілував її руку. Анеля відвернулася, щоб діти не бачили сліз, що бризнули з очей.

— Бідні мої дітоньки! — прошептала, перемагаючи хлипання, що душило їй у горлі. По хвилині перемогла себе й промовила:

— Завтра вас випитаю, а тепер ідіть спати!

— Ще не хочемо спати, мамочко! Дозволь нам піти до кухні. Там є вояк, такий великий-великий, а такий смішний! Обіцяв нам

розповісти казку, гарну-гарну, а не страшну, ні. Дозволяєш, мамочко?

— Ну, ідіть, ідіть, та не сидіть мені довше як півгодини. Через півгодини прийду класти вас спати.

Та діти, не дослухавши її слів до кінця, вже побігли, весело плещучи в долоні.

— Що з ними буде? Боже мій, що з ними буде? — важко зідхнула Анеля і знов потонула в задумі. Та по хвилі випростувалася, її звичайна енергія почала брати перевагу над зневір'ям.

— Що має бути, нехай буде! Буду держатися, поки буде змога, а коли доведеться відпокутувати за свої вчинки, то відпокутую.

В тій хвилі почувся легенький стук до дверей сальону. Анеля схопилася, мов переполохана і відчинила двері.

— Це ти, Юлечко?

— Я, я, — шептала Юлія. Вона була обвита чорною хусткою так, що й лиця її годі було розпізнати. — Я чула, як ти балакала з дітьми і як вони потім побігли. От я й догадалася, що ти сама, то й зважилася застукати. Не хотілось би мені зустрічатися з твоїм чоловіком.

— Його нема дома. Пішов до військового касина.

— Ти не повинна була пустити його туди, Анелечко, — промовила Юлія з виразом тривоги на лиці.

— Годі було задержати його. Та чень ¹⁾ Бог дасть, що якимось воно минеться. Ну, а в тебе що чувати?

— Я прийшла заспокоїти тебе, моя голубко. Від Штернберга нема нічого більше. Якби було яке лихо, то певно би телеграфував.

¹⁾ Чень — може.

— Спасибі тобі, Юлечко! І мені бачилося з самого початку, що тут нема чого тривожитися. Твоя правда, якби було яке лихо, то він би телеграфував. Вип'єш, може, шклянку чаю?

— Спасибі тобі! Я тільки на хвилиночку. Втікаю як стій. Не хочу, щоб мене тут хто-небудь бачив. А втім і твій муж може вернути, міг би мене тут застати. Бувай здорова!

— Добраніч тобі, Юлечко! А якби лучилося щось нового...

— Ну, розуміється, розуміється, що заразівно тебе завідомлю. Добраніч!

І Юлія, тихесенько зачинивши за собою двері, шезла, мов тїнь. Анеля пішла до кухні, де Гриць розповідав не так дітям, як Марині якусь дуже веселу казку про війну кота з ведмедем і щохвилі викликував вибухи голосного сміху.

Коли капітан Ангарович прийшов до офіцерського касина, не застав там справді нікого знайомого. В касині було кільканадцять офіцерів. Деякі грали на більярд, інші їли вечерю, а при столі з часописами велася голосна розмова, переривана вибухами сміху й енергійними військовими закляттями. Наблизившись до того стола, капітан представився товаришам. Усі вже знали про його перенесення з Боснії до Львова, деякі бачили його рано при рапорті в генеральній команді. Шумно і густо обступили його, стискаючи його руки, поздоровляючи його на новім становищі, бажаючи скорого авансу. Швидко капітан зробився осередком дуже оживленої розмови. Його розпитували про службові відносини в Боснії, про знайомих офіцерів, що там служили, дехто пригадував і свої пригоди в тім краю. Капітан замовив кіш вина, щоби випити „на братерство“ з новими товаришами.

— Чи поручник Редліх денебудь на службі, що його тут нема? — запитав Ангарович.

— О, ні, швидко повинен прийти.

І справді, ще не принесли вина, коли появився Редліх.

— Про вовка помовка, а вовк тут! — роздався хор веселих голосів.

Редліх помалу, методично, не озираючися і очевидно привиклий до пануючого тут шуму і гамору, зняв насамперед окуляри, без котрих на три кроки перед собою не міг видіти, а котрі тепер при вході з холодного повітря до огрітого покрилися густою росою і були цілком непрозорі, поклав їх на столі, зняв плащ і шаблю, а відтак видобувши хустку, обтер нею окуляри і вложив їх на ніс.

— Редліх, Редліх! — кричали товариші, — питає тут за тобою якась дама, мовить, що знаєш її здавна дуже близько.

Громовий сміх супроводив ті слова.

— Знаю досить дам, — звільна і задумчиво відповів Редліх, — та ні одна з них не потребує аж тут мене відпитувати. Кожна знає, де мене без питання можна знайти.

— Алеж та дама, це я, старий друже! — скрикнув Ангарович, кидаючися до нього з простертими раменами. — Що ж то, не пізнаєш мене?

— Антось! Старий Боснячисько! — скрикнув Редліх і два приятелі кинулись один одному в обійми.

Принесли вино і ціле товариство подалося до реставраційного сальону. Шум, гамір, сміх, брязкіт шклянок заповнив увесь сальон. Почалися тости зразу поважні, потім гумористичні, далі почали співати пісень, грати на фортеп'яні. Ангарович ходив попід руку з Редліхом,

зайнятий живою розмовою. Були товаришами ще з шкільної лави, разом розпочали військову службу, разом здали офіцерські екзамени. Було що споминати. Вони відсвіжували веселі і сумні пригоди молодости, сміючися з одних і з других. Час від часу кликано їх обох до спільного гурту, коли якийсь новий бесідник хотів повеличатися тостом або вокально-музикальною продукцією. Вино, замовлене Ангаровичем, давно вже пішло шляхом усього минущого; він хотів замовити другий кіш, але гурт не пристав на це, заявляючи своє право і обов'язок почастувати також зі свого боку нового товариша.

Панувала веселість загальна, щира, сердечна, яку тільки в військових товариствах так часто можна подибати. Капітан Ангарович так був пройнятий, розігрітий і розентузіязований нею, що зовсім забув про наказ жінки — вертати якнайшвидше додому. А зрештою хіба ж це було можливе? Чи ж були би його пустили? Гойдаючися на хвилях загальної веселости, він чув себе таким щасливим, вдоволеним, свобідним, як мало коли на своїм віці, і в душі благословив нинішню днину, якнайщасливішу, найбагатшу на приємні вражіння з усіх, які прожив дотепер.

Та в тім сталося щось таке, чого ще перел хвилию ніхто б не був надіявся, що кожний в цьому веселому товаристві був би вважав чимсь неподібним до правди або й зовсім неможливим, щось таке, що сьогодні, бодай сьогодні в тім товаристві, не повинно було статися. Сталося щось? Що таке? Ніхто може не міг би був вияснити це докладно. Немов би якийсь злосливий демон незримиими крилами перелетів понад товариством. Немов би якась малесенька, огидлива мушка вслизнулася до цього

пристанівку радості й приязні, і, літаючи понад головами зібраних, тут і там забриніла тонесенько-тонесенько, ледве чутно, та все ж таки так, що той бренькіт розбудив дрімаючий відгомін у серці кожного з присутніх. І нараз знесла дотеперішня щирість і сердечність. Якась холодна, силувана атмосфера залягла в салоні: якісь уривані, таємні шепти переривали вибухи сміху; якісь скісні позирки стріляли то в цей то в той бік; якісь рухи незначні, а проте зовсім недвозначні, якісь на око невинні півслівця літали з одного кінця салону до другого, немов сигнали порозуміння в якійсь справі, котрої ніхто не називав голосно. Що це значило? Від кого це вийшло? Яку мало мету? Цього ніхто не говорив, ніхто може не був би зумів ясно висказати. Та всі почували, що це було щось погане, неприємне, в найвищій мірі, неприємне.

Капітан в першій хвилі не добачав нічого. Вино й радість шуміли в нього в голові. Та швидко його нерви, незвичайно напружені і вразливі, почули якусь перемену в оточуючій товариській атмосфері. А коли це почуття дійшло до його свідомості, він зачудованими очима оглянувся довкола. Ціле товариство було немов переминене. Ті, що ще перед хвилику стискали сердечно його руку і запевнювали його про свою приязнь, тепер сиділи, мов води в рот набравши, з усміхом, примерзлим на вустах, або ходили по салону якісь заклопотані, немов би бажали тікати відци геть і тільки для якогось *desoum*¹⁾ не могли осмілитися вчинити це відразу. Молодші, гамірливі, а почасти вже п'яні, стояли купками в сусідніх кімнатах.

¹⁾ Прикраса.

Відтам до вух капітана долітали відривки якихсь цинічних оповідань, переплітані голосним сміхом. І що найдивніше, від тих громад так само, як і від старших товаришів, що сиділи при столі або ходили по сальоні, падали на нього якісь підозрені, крадькома кидані позири; його зір ловив якісь рухи, наполовину згідні, а наполовину проїняті співчуттям. І хоча ніхто не бокував від нього, то все таки, коли він наближувався до якоїсь громадки, йому здавалося, що там переміняють тему розмови, що одні одним потаємно дають якісь знаки. Помалу, але ясно і чимраз ясніше аж до фізичного болю, в душі його виявлялася та певність, що довкола нього твориться якийсь пустий простір, якась неприємна, душна, убийча атмосфера. Що це таке? Він не міг доміркуватися, а проте чув, що це справляє йому велику прикрість.

Сів на софі в куті, щоби зібрати думки і поміркувати про своє положення. Перша його думка була: „а може це знов якась ілюзія? Може знов творю собі привид і опісля сам лякаюся витвору своєї уяви?“ Почав придивлятися тим людям збоку. Що ж, люди як люди. Сидять, ходять, розмовляють, курять сигари, п'ють,—у всьому тому нема нічого незвичайного. Правда, цей та той гляне на нього косим оком. Ну, і чому ж тут дивуватися? Аджеж він незнайомий їм, сьогодні перший раз знайшовся в їх товаристві, то й придивляються йому. Може це трохи нетактовно з їх боку, та все таки в тім нема нічого страшного. Держаться здалека від нього, ніхто не наближується до нього... Але ні, ось іде Редліх, що досі живо, хоча дивно притишеним голосом розмовляв про щось з кількома старшими й молодшими офіцерами.

— Чого так сидиш садинок, старий приятелю?— окликається Редліх, сердечно як завжди. Лід, що почав уже був намерзати довкола капітанового серця, приснув відразу.

— Чуюся втомленим.

— Видко це по тобі. Чи не пора би нам інвалідам додому? Оці прекрасні младенці ще й не думають іти, хоч уже одинадцята. Але в мене завтра рано служба, то мушу виспатися.

— О, і мені жінка веліла вчасно приходити,— пригадав собі капітан.

— Ну, так ходімо!

Поодягалися. Кілька старших офіцерів підійшло до капітана.

— Відходиш уже? Жаль, що не можеш довше лишитися. Дуже нам було приємно.

А все те так холодно, таким силуваним голосом. І ані один із них не візвав його, щоб ще лишився, ані один не запросив його, щоби частіше приходив до них. Капітан почув, що льодовашкаралуца знов починає стискати його серце. Молодші офіцери, зайняті розмовою, жартами і піснями, зовсім навіть не прийшли попрощатися з ним. Майже зі слізьми в очах покидав капітан пороги офіцерського касина.

— Що це все значить, Гнатику?— запитав Редліха, коли вийшли на вулицю.

Редліх ішов поруч нього, отуляючи шию ковніром плаща, мовчазливий, понурий, і бачилось навіть не розумів, про що його питають.

— Що таке, що значить?— запитав капітана.

— Що це їм сталося, що так раптом перемінилися? Тут радість, ширість, приязнь, а раптом холод, церемонність, якісь шепти і косі погляди...

— Що тобі сниться, Антосю?— скрикнув Редліх. — Нічого такого я не завважив.

— Ти не завважив переміни в їх настрою? Це дивно! А прецінь і ти сам перемінився.

— Мій любчику, не уявляй собі нічого! Було маленьке охолодження, це правда, коли ми довідалися, що у нашого полковника вмерла дочка. Чудесна дівчина. Всі молодші офіцери були в ній закохані.

— А, так! — скрикнув капітан. — Ну, то так же мені й говори! Я вже почав було думати, чи не образив я кого чимнебудь, що так нараз почали від мене сторонити.

— Але відки ж знов такі думки! Можу тебе запевнити, що що до твоєї особи, — Редліх мимовільно вимовив ті слова з особливим притиском — усі вповні згоджуються, що ти взірцевий офіцер, сердечний товариш, одним словом, хлопець з золотим серцем.

— Чи справді так думають? — радісно запитав капітан.

— Даю тобі слово чести. Можеш мені вірити.

— Але знаєш, одно мене дивує. Коли ми відходили, ніхто не просив мене, щоб я приходив сюди частіше.

— У нас нема цього звичаю. Це розуміється само собою, що кожний приходить, коли має час і охоту.

— Ну так, але завсігди приємного товариша з самої чемности проситься, щоби лишився довше і приходив частіше.

— Марниця, братіку! Думаю, що з такої дрібниці не будеш висновувати ніяких неприхильних внесків про нових товаришів. А при тім думаю також, що сімейне життя і службові обов'язки, а може й маєткові відносини мало дадуть тобі часу й засобів на те, щоб часто відвідувати наше казино.

— Це може бути, — якось нерадо промовив капітан, — та все таки... ти знавеш, як я дуже люблю товариське життя. А там у Боснії чоловік стільки нанудився, намучився, натерпівся, що бажав би хоч трохи відсвіжити свою душу в товариськім крузі.

— Сумніваюся, чи це тобі вдасться, — мовив Редліх. — З наших давніх товаришів крім нас двох нема нікого, а з тих нових... Знаєш, я й сам рідко буваю в їх гурті.

— А мені говорили, що бувавеш щовечір, — завважив ущипливо капітан.

— Ну, то якийсь поет, прудкий на пересаду, мусив тобі це сказати, — процідив Редліх. — Противно, буваю досить рідко. Тут самі паничі, грають грубо в карти, п'ють по цілих ночах, ну, а чоловік бідолаха, куди там йому додержати їм кроку! Знаєш що, Антосю, — з незвичайним жаром промовив Редліх, обертаючися до капітана, — раджу тобі з цілого серця, вчини так само і старайся якнайрідше бувати в касині!

Капітан зупинився насеред вулиці і видивився на високу, випростувану фігуру Редліха, що в якімсь дивнім заклопотанню старався не глядіти йому в очі.

— Не розумію тебе, Гнатику, — промовив. — Перед хвилию ти запевняв мене, що всі мене вогнисто полюбили, а тепер намовляєш, щоб якнайрідше до них ходити.

— Бо це занадто багато буде тебе коштувати, — викручувався Редліх. — А втім, коли ти багатий, коли маєш купу грошей і можеш їх розкидати...

В тих Редліхових словах було щось таке, що дуже неміло вразило капітана.

— Гнате! — скрикнув він. — За кого ти мене мавш? Чи то я розбійник, чи фальшівник монет,

чи може який касир утікач, щоб у мене були гроші на розкидання?

— А коли їх у тебе нема, то що тобі на тім залежить, чи тебе просять учащати до казина, чи ні? І так будеш мусив дуже рідко вчащати. Аджеж і сьогодні ти висипав стільки грошей, що твоя жінка...

— Ну, ну, досить тої проповіді, старий приятелю! Вже що там жінка буде мати мені сказати, те скаже і без тебе. Ну, та годі нам балакати! Оце ми вже перед моєю домівкою. Знаєш що, Гнатику, надіюся, що зробиш мені тоту честь і відвідаєш мене в моїм родиннім гнізді?

— З найбільшою охотою!— сквапно промовив Редліх. — Досі, що правда, я не бував у твоєї жінки, причин не потребую тобі вияснювати...

— Иди, йди, старий грішнику! Ти повинен би встидатися навіть згадувати про щось таке! — перебив капітан.

— Ну, та тепер, коли ти тут і запрошуєш мене...

— Без церемонії, без церемонії! Приходь до мене, коли маєш час і охоту, як до старого товариша!

Стиснувши щиро подану йому руку капітана, Редліх салютував¹⁾ по-військовому і за кілька хвилин щез у нічній темряві.

¹⁾ Салютувати — віддавати по-військовому честь.

V

— Ага, Анелечко! Бачу тут візитову карточку барона Рейхлінгена. Розповідж но мені, яка це в тебе була з ним історія?

Капітан і Анеля сиділи в салоні і розмовляли. Анеля, зайнята якоюсь жіночою робіткою, оповідала мужові про своє життя, про дітей, про старого Гуртера, а капітан, слухаючи її оповідань, перебирав візитові карточки, розкидані на срібній талі на столі. Нараз на одній елегантній, блискучій прочитав назву: „Waldemar Wagen von Reuchlingen“ і затремтів так, немов би пожалив, собі пальці кропивою.

— Історія, в мене? З бароном Рейхлінгеном? — помалу, немов шукаючи чогось у пам'яті, повторила Анеля, спокійно дивлячись чоловікові в очі. — У мене з ним не було ніякої історії.

— Не було ніякої? — з зачудованням запитав капітан. — Це не може бути! Пригадай собі добре!

— Що маю собі пригадувати? — ще з більшим зачудованням відповіла Анеля. — По твоїм від'їзді до Боснії барон був тут у мене раз чи два рази... Ага, пам'ятаю, раз під час моїх іменин упився і звів якусь сварку з офіцерами. Не знаю, про що їм там зайшло, досить того, що попсував нам цілий вечір і всі разом з ним musiли забратися додому. Більше я й не бачила

Його, а швидко потім я довідалася, що його також перенесено до Боснії.

— Гм, то така це була історія? Признаюся тобі, що з того, що він мені говорив, я міг догадуватися, що тут було щось далеко поважніше.

Вимовляючи ті слова, капітан, уже наполовину в спокоєний, поглядав на жінку. І нараз побачив, що при останніх його словах лице її покрила труп'яча блідість, навіть уста її поблідли, робота випала з її рук і ціла її постать подалася, немов би зів'яла або немов би дізнала якогось страшно болючого удару.

— Анельцю, що це тобі? — скрикнув капітан, схапуючися з крісла.

— Зажди, зажди, там хтось дзвонить! — прошептала Анеля, ледве-не-ледве піднялася з крісла, покинувши на землю свою робітку, заполоч і голку, і вибігла до сусідньої кімнати. По хвилі вернула, все ще бліда і тремтячи, але вже значно заспокоєна.

— Анельцю, ради Бога, що тобі є? — скрикнув капітан, тулячи в своїх долонях її руки, холодні як лід.

Вона сіла поруч нього і важко дихала.

— Нічого це, нічого! — відповіла. — Знавш, від якогось часу... мучать мене якісь страшні прочуття. Завсігди мені здається, що котронебудь із наших дітей, — о, мій Боже! — десь там переїхав фіякер¹⁾ і що його несуть додому з поламаними ніжками, з розбитою голівкою... Ох, аж подумать страшно! І власне в тій хвилі... те саме прочуття... мов кліщами... мені причулося, що до нас хтось дзвонить...

— Алеж успокійся, ніхто не дзвонить. Діти вернуть здоровісенькі! — запевнював її капітан.

¹⁾ Фіякер — візник.

— Бійся Бога, як можна брати собі це так дуже до серця! Але ти може нездужаєш? Може це тільки такий прояв якоїсь іншої слабости?

— Ні, ні, я здорова цілковито, тільки часами на мене находять такі дурні напади.

— Ні, Анелечко, ні, цього не можна легко важити. Це можуть бути початки якоїсь грізної нервової хвороби. Як ти поблідла! Треба конечно засягнути лікарської поради.

— Не треба! Не треба!— живо відповіла Анеля.— Що мені лікар pomoже? Скаже мені те, що я й без нього знаю: треба супокою, вистерігатися сильних зворушень. Нехай би сам стрібубав це вчинити!

— Ні, душе моя, доконче треба щось радити! Ади, ти досі не можеш прийти до себе. Напийся води!

— Я вже пила. Спасибі тобі, любий мій! Мені вже зовсім добре.

І схилившись, позбирала з долівки свої порозкидані причандали.

— А я,— мовив по хвилі капітан,— признаюся тобі до гріха. В тій хвилі, коли ти поблідла й почала тремтіти, я подумав, що мої слова про барона Рейхлінгена зробили на тебе таке сильне вражіння.

— Про барона? — з меланхолійним усміхом мовила Анеля.— Вибачай, серце моє, але я вже навіть не тямлю, що ми про нього балакали. В тій хвилі, коли ти зачав мені щось оповідати про нього, думка моя була зовсім деінде.

— Я хотів, було, написати тобі про свою стрічу з бароном і про свою розмову з ним,— говорив капітан,— та якраз того самого вечора після стрічі з ним я одержав від тебе листа, а в ньому була звістка, що дитина хора на одру,

і що маєш тяжкі гризоти, а на другий день рано я довідався, що барон уже не живе.

— Не живє! — скрикнула Анеля.

— То ти не знала про його смерть?

— Нічогісінько.

— Була з ним якась дивна і досі невияснена історія.

— О, Боже! — глибоко зідхаючи, прошептала Анеля, але в тім зідханню висказалося радше якесь почуття облегшення, ніж жалю. А по хвилі додала: — Такий молодий, гарний, маючий чоловік, такого знатного роду, такий здоровий сильний, і що там йому сталося? Чи хорував?

— Отож то власне, що ні. Застрілився.

— А! Може з любови?

— Сумніваюся дуже. Послухай, нехай тобі розповім про нашу останню стрічу. Це заразом вияснить тобі, для чого я запитав тебе, яка це історія була між ним і тобою.

Анеля похилила голову над роботою і слухала спокійно. Її груди хвилювали мірно, може трохи сильніше ніж звичайно, але безперечно це був наслідок недавнього нервового припадку.

— Не треба тобі оповідати, який чоловік був барон, — мовив капітан. — Золотий хлопець, але в практичнім життю ні до чого. Розпещений матір'ю, привиклий від дитини заспокоювати всі свої капризи, а при тім обік шаленої упертости в дрібницях він не мав ані крихти мужеської твердості й характеру в найважливіших справах. Хто тільки перший раз його пізнав, мусив його полюбити, але кожний, хто пізнав його ближче, мусив від нього відвернутися.

Анеля меланхолійно похитала головою на знак, що вповні згоджується з тим осядом.

— В часі, коли через якісь дисциплінарні провини його перенесли з Відня до Львова, мати його вже не жила. Говорять, що вмерла з гризоти від його гулящого й розпусного життя. Його маєток, колись дуже великий, був майже зруйнований. Правда, ще й тоді при ошаднім життю і поряднім господарюванню можна було врятувати з нього дуже показну фортуну, якої нам і нашим дітям дай Боже хоч половину. До полковника нашого полку і до цілого офіцерського корпусу разом з його перенесенням до нас прийшло з Відня остереження і просьба, щоби ми опікувалися молодим чоловіком, не допускали його марнувати решту батьківщини, здоров'я й чести, але, втягуючи його до сімейних кругів, старалися розбудити в нім охоту до спокійного, правильного життя, посвяченого праці і сповнюванню обов'язків. Знаєш сама, що ми робили все, на що тільки була наша змога.

— Не дуже вам за це був вдячний, — докинула мимоходом Анеля з відтінком гіркоти в голосі.

— Ну, про його вдячність нам було байдуже. Головне ходило нам о результат. І ми могли похвалитися, що наслідки були такі добрі, яких ніхто й не надіявся. По році нашого менторства над ним хлопчисько поправився так, що майже годі його пізнати, а й маєткові справи пішли далеко ліпше. Від його сім'ї одержали ми офіційну подяку. Потім наш полк відкомандировано до Боснії, а барона приділено до іншого полку, що лишився тут. Що з ним тут далше діялося, про це не маю ніякого виображення.

— Я те тільки знаю, скільки тобі розповіла, — мовила Анеля якимсь приглушеним,

беззвучним голосом, не підводячи лиця від своєї роботи.

— Рік тому назад був я на якийсь час відкомандирований в службових справах до Мостару. Був зимовий вечір, коли по довшій авдієнції у свого шефа я вертав на свою квартиру. Проходячи перед густо освітленим шинком, я зупинився на хвилю, почувши в середині крик, прокляття, стук ламаних меблів і брязкіт скла. Втім раптом відчинилися двері і вилетів чоловік в офіцерській мундурі, але без шаблі й без чак¹⁾). Вилетів сильно випхнутий кільканадцятьма руками, що зараз потім щезли і замкнули двері за собою. Цей чоловік був смертельно п'яний і був би неохотно впав у глибоке вуличне болото, коли б я не був спіймав його в свої обійми і не поставив на ноги.

— „Пардон!“ — мовив до мене цей чоловік, бачучи на мені офіцерський мундур і силкуючись випростуватися незалежно від моєї помочі. — „Я настолочив вам на нагніток?“ Його голос, охриплий від п'янства, показався мені знайомим.

Я зачав придивлятися його лицю, та в першій хвилі не міг його пізнати. Він перший пізнав мене.

— „А, servus, товаришу!“ — скрикнув, ударивши мене по плечі. — „Го-го-го! пан Ангорович уже й не пізнає мене?“

— Барон Рейхлінген! — скрикнув я, подаючи йому руку, та він не стиснув її. — Що ж це з тобою діється?

— „Зо мною? Добре діється. Бачиш, учуся літати. Оце власне вилетів я з оцеї буди. Га-га-га!“

¹⁾ Чако — ківер, — військовий високий кашкет.

— Ти давно тут? Я нічого сінько не знав, що тебе сюди перенесли.

— „Не знав?“ — скрикнув барон. — „Не писала тобі жінка?“

— Ані словечка.

— „Го-го!“ — кричав на все горло барон, — „чудесну маєш жінку! Ангела, а не жінку! Га, га, га! Такі ангели там залізними вилами толочать грішні душі в кипучу смолу“.

— Бароне, — строго мовив я до нього, — маю згляд на те, що ти п'яний і сам не знавш, що говориш. В іншим разі ти мусив би мені тяжко відповісти за ті слова.

— „За ті слова?“ — кричав барон з п'яним сміхом. — „За ті слова? Хіба я що сказав? Алеж братіку, не гнівайся! Сам мовиш, що я не знаю, що плету. А твоя жінка... го-го! *die ist ein solches Capitel*¹⁾, про котрий треба, би говорити по тверезому“.

— Добре кажеш, — мовив я. — Що маєш мені сказати, кажи по тверезому, а тепер ходи спати.

— „Хто? Я спати?“ — верещав барон. — „Ні, брате, я не привик в таку пору йти спати. Але, але,“ — мовив нараз спокійнішим голосом, — „позич мені 10 ринських! Якраз не стало мені дрібних, а цей драбуга ось тут не хотів мені кредитувати. Позич, не пожалуеш цього. Завтра віддам і ще в додатку розповім тобі гарну історію, яка притрапилася одному гарному младенцеві і одній ще гарнішій замужній жінці, або радше солом'яній вдові“.

— Не потребую тобі додавати, — мовив капітан до Англі, — що мені кров ударила до голови при тих словах цього нікчемника. Я видобув 10 ринських і даючи йому, промовив:

¹⁾ Вона є такий капітал.

— Без жарту, бароне, краще би тобі подумати про спочивок.

— „Завтра, завтра!“ — мовив барон, хапаючи гроші. — „Спасибі тобі, мій любчику! А знавш, завтра так коло десятої запитай про мене ось тут у тій буді. Або мене тут застанеш, або тобі покажуть мою квартиру. А про гроші не турбуйся! Хоча мої любі свояки взяли мене під курателю¹⁾, та я ще дам собі раду“.

І знов повернувся до шинку, та нараз зупинився і, обертаючися до мене, мовив:

— „А може підеш зі мною? Ходи, побалакаємо!“

Я був пройнятий таким обридженням до цього нікчемника і до тої брудної руїни, що аж стрепенувся при його словах.

— Дякую тобі, бароне! — відповів я, — мушу поспішати додому, маю ще роботу.

— „Плюнь на всяку роботу! Ходи зо мною!“

Та я вже пустився йти геть.

— „Не хочеш?“ — слідом за мною кричав барон. — „Чорт тебе бери! Обійдуся й без тебе. А завтра приходь, пам'ятай! Довідаєшся гарної історії про твого ангела, про твою кохану жіночку! Га-га-га!“

Я втівав, немов-би вовки за мною гнали, а той грубий, цинічний сміх усю ніч роздавався мені в ушах. Можеш собі подумати, яка тривога обхопила мене, який неспокій шарпав мою душу всю ніч. Яким правом цей нужденний п'яниця смів викликати твоє ім'я на тім місці і серед таких обставин? Про яку це історію він говорив? Що скаже мені завтра? Правда, знаючи його хиткий характер, я згори міг догадуватися, що це буде з його боку якась підлість або дурна сплітка, та проте все-таки

¹⁾ Курателю — опіка.

така вже мізерна людська натура, я дожидав слідуєчого дня неспокійно і з якоюсь нетерплячкою. Не вмінюй мені того в зло, душе моя,— додав по хвилі, стискаючи її руку — не для того я чинив це, немов би бажав почути про тебе щось лихого. Навіть на думку мені це не впало. В моїй душі клекотів гнів на барона. Я бажав побачити його тверезого й зажадати, щоб витолкувався з того, що балакав по п'яному, а евентуально, щоб усе відкликав і ніколи потім не важився згадувати про тебе в такий спосіб. В тій хвилі почув я цілою своєю істотою, як сильно тебе люблю, яка ти мені дорога і близька, і як болюче до глибини душі доторкає мене все те, що могло б хоч найменшу тинь кинути на тебе.

Анеля, нічого не мовлячи, вхопила при тих словах чоловікову руку, піднесла її і притиснула до уст, а в тій хвилі груба, гаряча сльоза з її ока упала на ту руку.

— Анелечко, що ти робиш? — скрикнув капітан. — Боже, ти плачеш! Що тобі?

І кинувся до неї з розпростертими раменами, а Анеля, голосно хлипаючи, упала в його обійми.

— Дорогий мій! — мовила голосом, котрий переривало спазматичне хлипання, — як ти мене любиш! Який ти добрий, благородний!.. І чим я заслугую...

— Алеж заспокойся, дитино! — мовив капітан, цілуючи її чоло, лице, й очі, — чого тут плакати? Аджеж це мій обов'язок. Коли б я поступив інакше, то був би нечесним чоловіком.

Треба було кількох хвилин часу, поки Анеля заспокоїлася після цього нового нервового припадку і попросила капітана, щоб кінчив своє оповідання.

— Небагато вже лишилося мені до кінця, — сказав капітан, сідаючи напроти Анелі. — Другого дня рано я одержав твій лист і під його впливом барон і ціле його п'яне балакання відскочило на задній плян. Я вже зовсім не почував охоти бачитися з ним і з острахом подумав собі, що коли тепер прийду до нього, він певно поміркує, що я прийшов упоминатися за позичені вчора гроші. От тим то я й надумав перечекати кілька день, а тепер запитати тільки в відомім шинку про баронову квартиру. Проходячи повз того шинку в службовій справі, я вступив до середини і запитав про барона.

— „О, барон!“ — скрикнув шинкар. — „Гарних нам баронів сюди надсилають! Це не барон, це правдивий розбійник. Скільки я вже шкоди й клопотів мав через нього, цього вам і не сказати. Ну, та вчора він дістав за своєї! Зайшов собі з кількома угорськими вояками, почав їх ганьбити й напастувати, викинули його з шинку. По хвилі вернув, зразу держав себе спокійно, та потім ще дужче почав докучати тим воякам. Кинулися на нього, побили його страшенно, обдерли з плаща, шаблі, вафенрока¹⁾ і ледве живого викинули на вулицю, а сами повтікали.“

— І що ж сталося з ним? — запитав я, переляканий.

— „Не знаю, — відповів шинкар. — Довго ще йойкав і стогнав на вулиці, та я, боячися ще більшої галабурди, позамикав двері й вікна і не хотів нікого більше впускати. Потім уже нічого не було чути, здається, що поволікся до своєї квартири“.

¹⁾ Вафенрок — військовий короткий сурдуг, тужурка (з нім.).

— А де ж його квартира?

Шинкар показав мені недалеко одну хатину посеред огорода і додав, що барон живе там сам тільки з одним вояком, призначеним для його послуги, та цей вояк сьогодні рано, ще досвіта, пішов кудись і досі не вернув. Певно, барон післав його по ліки або по горілку.

Я пішов до хатини. Була позамикана. Зазираю крізь одинокі, яке в ній було, віконце, воно з середини заслонене фіранкою. Пробую стукати до дверей, до вікна, кричу, ніхто не озивається. Вкінці покликав я шинкаря і обою разом при помочі дрючка ми підважили хатні двері. В тісній, темній кімнатці на долівці лежав барон, в подертій сорочці, в заболочених штанах і чоботях. Зразу ми думали, що спить, та, відсунувши фіранку, ми переконалися, що це не був звичайний сон. В правій руці барон держав іще пістолет, а на правім виску виділася невелика рана, заткана виплившою скріплююю кров'ю, помішаною з мізком. На долівці також була широка калюжа скріплюї крові. Паперів ані листів не було ніяких.

— Боже! — з переляком шептала Анеля, що, запираючи в собі дух, дослухала до кінця це сумне оповідання.

— Ось тобі вся моя повість про барона, — кінчив капітан. — Як бачиш, я не довідався від нього нічого. Коли мав яку тайну, то взяв її до гробу.

Анеля зворушена не могла ще прийти до себе і шептала тільки, заслонюючи собі очі руками:

— Страшенно! Страшенно! І так скінчити, так згинуть! Боже!

— Справді, трагічна судьба! — з почуттям мовив капітан. — Такий маючий чоловік, такий

вродливий, мавши такі зв'язки такі спосібності і от що з нього вийшло.

А помовчавши хвилю, додав:

— Зараз тоді я хотів написати тобі про це все, та потім подумав собі: вона там бідна і так має досить своїх клопотів, пощо маю ще дразнити її нерви описом цієї історії. Але á rgoros¹⁾ твоїх нервів, Анелечко! Їй — богу, я дуже неспокійний. Доконче мусимо щось подумати.

— І що видумаємо? — сумно відмовила Анеля. — Я знаю, одно могло б мені допомогти, та цього одного як раз ти не матимеш змоги зробити.

— А це що таке, скажи! Що би це таке могло бути, що залежало би від мові спромоги і чого би я не хотів зробити для тебе? — з запалом скрикнув капітан.

— Може воно й не залежить від твоєї спромоги, — мовила Анеля.

— Ну, але скажи, скажи! — просив капітан.

— Знаєш що, любий мій, — мовила Анеля, обнімаючи його рукою за шийку і тулячи голову до його грудей. — Віддавна вже, зимою і літом, марила я про те, щоб покинути це місто і осісти десь на селі. Там мала б я супокій, якого тут ніколи не буду мати, а що найважніше, праця при сільським господарстві, котру змалечку люблю безмірно, відсвіжила би мої нерви, привела би мене до цілковитої рівноваги.

— Осісти на селі... провадити своє господарство, — мовив звільна капітан, задумуючися, — ну певно, це було би не погано, хоча досі я нічогосінько не знав про твою пристрасть до сільського життя.

¹⁾ З приводу, що до.

— Бо ти зовсім не пробував навіть дізнатися про це, — сквапно підхопила Анеля.

— Може воно й так, мое серденько, може й так. О, я також радо пристав би на це. Я також здавна лелію в душі цей ідеал.

— Чи це можливо? — радісно скрикнула Анеля.

— Справді так. І маю надію, що колись здужаємо справдити його.

— Колись?

— Ну певно, що не сьогодні ані завтра. Коли вийду на пенсію. Аджеж не думаю, щоб ти хотіла знов розстатися зо мною і сама їхати на село.

— О, ні-ні-ні! За ніякі гроші! — скрикнула Анеля.

— А по-другім, куди ж би ти поїхала?

— Купімо собі фільварочок! — шепнула йому Анеля до вуха.

— Купімо! Kupil bym wies a pieniadze gdzies!¹⁾

— Як то „gdzies“?²⁾ Аджеж гроші маємо. А твоя кавція? Аджеж за таку суму можемо купити такий кусень землі, якого нам треба, і ще нам лишиться де-що на те, щоб ввести в рух наше господарство.

— Алеж, Анелечко! — перервав її бесіду капітан. — Що про це балакати? Аджеж знаєш, що поки я в службі, то цеї кавції не можу рушити.

— О, так! Знаю це дуже добре. А доки будеш міг ногами волочити, доти не покинеш цієї проклятої служби і ідеал лишиться ідеалом. Ні, краще покиньмо й думати про це все, — мовила з виразом гіркости і знеохоти. — Я так і знала, що моя розмова з тобою про це діло непридасться нінащо.

¹⁾ Купив би я село, але гроші десь.

²⁾ „Десь“.

І відвернулася, надувши губи, тільки руки її швидко рушалися, працюючи голкою.

— Дивна ти, моє серденько! — мовив капітан, котрому якимось не містилися в голові ті наглі скоки жінчиної фантазії. — Так чого ж хочеш від мене?

— Нічого не хочу! Роби, що знаєш! — гнівно відповіла Анеля.

— Ти вже гніваєшся. А прецінь же ти ще й не вияснила мені докладно, що на твою думку слід би було зробити!

— Аджеж бачиш, що я хора, що в мене нерви розстроєні! — енергічно мовила Анеля.

— В тім то й клопіт, моя рибонько, що розстроєні.

— Ще раз тобі говорю, що поки будемо жити тут, у Львові, не буде мені ліпше, а буде щораз гірше. Чую це, що тільки на селі, десь у глухій, відлюдній закутині могла б я віджити і віднайти свою свободу.

— Це дуже можливе, — мовив капітан.

— А коли так думаєш і коли мене любиш, — мовила з незвичайним оживленням Анеля, — то прошу тебе, зроби це для мене! Покинь оцю свою службу, подайся на пенсію, відбери кавцію, купимо собі фільварочок десь у горах посеред лісів і їдьмо геть відци, геть на завсігди!

— Алеж дитино! — скрикнув капітан, — чи думаєш, що це так легко зробити?

— Все можна зробити, коли хто хоче, — з притиском мовила Анеля.

— Ну, вийти на пенсію, на це певно багато часу не треба, це можна би зробити й завтра, — мовив, вагаючися капітан.

— І зроби це, зроби, любий мій! Прошу тебе з цілого серця!

— Алеж скільки то буде тої пенсії? Чи вистане нам на життя, на виховування дітей?

— Не бійся, вистане! — мовила Анеля. — Вже я все обчислила, побачиш. А чи маю тобі сказати ще один секрет?

— Ну, говори, говори, моя ти кізонькоуперта?

— Я вже навіть вигляділа фільварочок якраз відповідний для нас. Серед гір, а недалеко містечка, де наші діти могли би ходити до школи. Будинки господарські досить добрі, дерев'яний домок зовсім таки гарний, 30 моргів ораного поля в тім числі 3 морги огороду, дальше 20 моргів чудової гірської сіножати і 150 моргів пасовиська разом з лісом. Прекрасний фільварочок, немов створений для нас. А знаєш, яка ціна?

Капітан, зацікавлений, дивився на неї. Незвичайне, гарячкове оживлення, яким вона була пройнята, затривожило його тим більше, що її плян відразу показався йому фантастичним і зовсім не відповідним до її практичної вдачі. Та він ні в чім не хотів їй перечити, зовсім розумно міркуючи, що пізніше, коли Анеля успокоїться, то й сама критичніше почне глядіти на цей свій плян.

— Знаєш, яка ціна тій перлині? П'ять тисяч ринських! П'ять тисяч! Очі заплющивши, можна дати. А на тім ґрунті можна держати кільканадцять штук худоби. А на літо можна ще від сусіднього дідича виарендувати величезну полонину за дешеві гроші і випасти 20 штук волів і наробити десять оборогів сіна. Ні, Антосю, це правдивий скарб!

А коли капітан, нічого не мовлячи, все ще не переставав уважно вдивлятися в неї, вона сквапно, вся тремтячи зі зворушення, говорила дальше:

— Покинеш військову службу, відберемо кавцію, купимо маєтність і зараз виберемося на село. І дітей заберемо відци. Маю свояків у Вадовицях, там будуть мати добру опіку і дозір, нехай там ходять до школи. А ми візьмемося до праці, до господарства, чи так? Твоя пенсія на разі буде йти на вклади в господарство, а коли дечого доробимося, то можна буде робити з неї невеличкі ощадності. Чи так?

— Так, так, — механічно мовив капітан.

— Значить, похваляєш мій плян?

— Цілковито.

— Пристаєш на нього?

— З цілого серця.

— Ну, то добре! Гарно! Чудесно! Якже я люблю тебе, голубе мій! А в такому разі знаєш що? Іди зараз, там у спальні на моїм столику знайдеш перо, папір і чорнило і напиши подання до генеральної команди.

— Подання? Яке?

— Подання, що виступаєш з активної військової служби.

— Зараз? — здивувався капітан.

— Ну, аджеж ти згодився на мій плян?

— Так, але чень же ще не горить, не маємо чого так квапитися. За кілька тижнів маєтність не втече, а в тім, хто ще знає, чи при докладнім огляді вона нам сподобається? Треба би оглянути її з яким тямущим чоловіком. А за кілька неділь я можу одержати вищий аванс і в такому разі наша пенсія також буде вища.

— А, так! — майже крізь сльози мовила Анеля. — Так тобі аванс, мізерне підвищення пенсії більше в голові ніж мій супокій, мое здоров'я, мое життя. Такі то ви всі мужчини! На устах у вас усе: люблю, люблю! А коли

прийдеться доказати цю любов бодай якимсь найдрібнішим ділом, то зараз у вас готові тисячні огляди, причини, застереження та докази.

— Ти несправедлива, Анелечко, — поважно мовив капітан. — Бог мені свідок, що я готов усе зробити для тебе, а коли хотів заждати на аванс, так це тільки в тій цілі, щоб тим ліпше забезпечити долю твою і дітей. Та зрештою, коли так доконче хочеш...

— Доконче, доконче! Зроби це для мене!

— Добре, йду і зараз напишу подання.

І з виразом резигнації на лиці капітан пішов до спальні, лишаючи Анелю саму...

VI

Ледве вийшов, до дверей сальону почувся легенький, відомий нам уже стук і зараз по ньому, обережно відхиляючи двері, тихесенько всунулася пані Юлія.

— Добрий день тобі, Анелечко! — мовила притишеним голосом.

Анеля, що ще не охолола з вражінь, перебутих перед хвилиною, сиділа знесилена, бліда і майже в нетямі. Почувши цей голос, схопилася раптовно перелякана і скочила до Юлії.

— Га, це ти! Ну, що ж чувати?

— Все пропало! — мовила Юлія і немов зломана впала на крісло.

— Що сталося? Говори!

— Ох, не можу! Духу не стає. На, мавш, читай!

І подала Анелі аркуш газети, де синім олівцем зачеркнута була ось яка телеграфована новинка:

„Будапешт д. 10 грудня. Сьогодні ув'язнено тут на телеграфічну реквізицію львівської поліції якогось Давида Штернберга, що власне прибув поспішним поїздом із Константинополя. Штернберг видавав себе за купця, що веде торгівлю зі східними краями. Які підозріння були причиною його ув'язнення, досі невідомо. Штернберг виїхав зараз під ескортою до Галичини“.

Анеля довго, безмірно довго відчитувала цю телеграму. Їй здавалося при кожному слові, що ковтає цеглу, що душиться, і що слідуючого вже ніяким способом не здужає проковтнути. А коли прочитала все до кінця, то їй видалося, що нічогісінько не зрозуміла, що всі слова, мов сполохані миші в клітці, порозбігалися з природнього порядку і мішалися в такий хаос, що ніякого зміслу не можна було з них видобути. Їй захотілося ще раз прочитати цю телеграму, а потім ще раз навчитися її на пам'ять, а крім того будилося недовір'я, чи це не сон, один із тих страшних снів, які в останнім часі мучили її досить часто.

— Ну, що ж думавш про це? — запитала пані Юлія.

— Що я про це думаю? — мов неприкаяна повторяла Анеля. — Що думаю про це? Про це? — повторяла, тикаючи пальцем в газетярську новинку, і звільна віднаходячи свою давню певність. — Думаю, що це дурниця.

— Дурниця? Що Штернберг арештований?

— Що ж, Штернберг займався різномірними справами і в кожній справі міг накаламутити. Тут нема нічого неможливого, значить, його ув'язнення не конче мусить мати зв'язок з нашою справою.

— Не конче мусить, — мовила Юлія, — це так. Та мені здається, що таки має. Недаром він телеграфував мені з Филипополя.

— І дурницю зробив, бо цією телеграмою сам себе зрадив, показав поліції, де має його шукати.

— І справді! МійБоже, яка неосторожність! — скрикнула Юлія.

— Але знаєш, — живо мовила далі Анеля, — та сама телеграма дає мені також доказ, що

ув'язнення Штернберга не має ніякого зв'язку з нашою справою.

— А це яким способом?

— Аджеж подумай собі! Поліція шукає Штернберга, значить, має на нього підозріння, має в руках якісь нитки, що ведуть на слід його справи. Коли би... це була наша справа, то очевидно були би ми вже мали візити щ. к. властей, були би вже нас покликали до протоколу.

— Боже! — скрикнула Юлія, котрій при самій згадці про протоколи зробилося недобре.

— Заспокійся! — мовила Анеля. — Аджеж доказую тобі, що твоя тривога зовсім безпідставна.

— Ох, моя Анелечко! — стогнала Юлія. — Не можу зміркувати, чи твої докази правдиві, чи ні, та сама думка про ті... страшні... протоколи... Ох, не можу спам'ятатися!

— То зле, Юлечко, — поважно мовила Анеля. — Хоч і яка неприємна ця думка, а треба з нею освоїтися, треба приготувитися на всякий випадок. Поперед усього всякі папери попалити!

— Не маю ніяких. А втім для всякої безпеки ще раз перешукаю всі комоди і шухляди.

— І я зроблю те саме. А по-друге треба собі добре уложити всю справу. Про це ще побалакаємо, коли мій чоловік вийде з дому. Тільки заспокійся!

— Знаєш що, — мовила Юлія, — піду тепер на хвилечку, а коли твій чоловік вийде, я знов сюди забіжу.

І забиралася виходити, коли втім відчинилися двері і ввійшов капітан. Він довго не міг прийти до себе по розмові з жінкою. Вона робилася для нього чимраз більше загадковою і незрозумілою. Її квітуча, майже дитиняча

ностать — і її нервові припадки якось не могли погодитися в його голові. В своїх листах Анеля ніколи не згадувала про ті припадки, ані словечком не жалувалася на них, але противно, завсігди запевнювала його, що здоровісінька і навіть сама собі дивується, що так досі цвіте здоров'ям. Правда, могла це писати, щоб не турбувати його та з другого боку страх за дітей, доведений до манії і до істеричних нападів, не міг появитися нині ані вчора, мусів підніматися і дужчати поволі від довшого часу, а в таким разі годі навіть подумати, щоб не відізався ні найменшим відгуком у її листах. Дивним і загадковим видався йому той натиск, з яким спонукала його виступити з військової служби, а її плян осісти на селі і віддати дітей до свояків у Вадовицях був попросту суперечний з пересадною дбалістю про тих дітей. А проте, все це взяте разом, дуже турбувало капітана. Будь-що-будь, а факт сильних нервових припадків у Анелі був фактом, і сам її плян осісти на селі і віддати дітей у чужі руки свідчив про якийсь розстрій в її думках і чуттях, про якусь хворобу, про якусь захитання нормального стану її душі.

Вийшовши до спальні і сівши при столику, капітан зачав, як міг найспокійніше і найуважніше, обмірковувати це все, силкуючися вяснити собі все, що бачив і чув, і уложити собі якийсь розумний плян дальшого поступування. Анеля без сумніву, хора, хоч її організм цілком здоровий. Що ж це за хвороба? Об'яви, яких власне був свідком, показують, що хвороба тягнеться вже довший час. Всяка довша хвороба, навіть спеціально нервова, була би вчинила більше або менше значний розстрій в Анелинім організмі, була би без сумніву відгукнулася

на її апетиті, на сні, на травленні і т. д. А тут нічого такого не видно. Значить, або маємо діло з якоюсь хворобою тісно психічною, що має своє гніздо в якимсь незначущім мізковім центрі і не має впливу на звичайні органічні функції — адже медицина знає такі хвороби! — або може...

Капітан згадував Анеліні листи, писані, особливо в останніх роках, з найбільшим супокєм, холодно, трохи навіть купецьким або репортерським тоном, розумно і ясно; той холодний тон набирав тепла і красок і живости тільки в тих уступах, де була мова про дітей і про нього. Ні, жінка духово недужа, жінка з психічною хворобою не була би в силі писати такі листи і то так часто і правильно. Може би якийсь час могла утаювати свою хворобу, але швидше чи пізніше, мимо її волі і без її відому, її хворобливий духовий стан був би проявив себе якимсь словом, якимсь логічним скоком, якимсь реченням або оповіданням. Капітан напружував свою пам'ять, та не міг знайти нічого такого, щоб вказувало йому в жінчиних листах якусь хворобливість, хоч читав їх з великою увагою і перечитував по кілька разів.

Він любив Анелю всією душею, з молодечим запалом, особливо тепер, по повероті з Боснії; чув, що певність її хвороби була би для нього страшним ударом, та проте, совісно розбираючи свою душу, чув, що не скривав би перед собою ані найменшого спостереження, яке би свідчило про її хворобу. Та таких спостережень у нього не було, крім тих загадкових випадків під час його оповідання про барона Рейхлінгена. Про барона! Якось тривожна, болюча думка мигнула в капітановій голові. Чи ж мав би існувати

якийсь зв'язок між тим оповіданням і Анеліними нервовими випадками? І який? Чи мала би на дні її душі скриватися справді якась історія з бароном? І яка? Але ні, це не може бути! Анеля так щиро, так спокійно, без ніякого замішання, з такою дитячою невинністю впевнювала його, що ні про яку історію нічого не знає, що противне припущення було би злочином, святотатством, сповненням на його любові, на його домашнім щастю. Ні, ні! Між оповіданням про Рейхлінгена і Анеліною хоробою нема ніякого зв'язку! Інакше мусів би припустити, що вона бреше, грає комедію і то грає з незрівняним майстерством. Сама думка про це наповнювала його обуренням, тривогою і обридженням і він відтручував цю думку від себе всією силою своєї любови... А втім яка ж би це могла бути історія, що сама згадка про неї могла би пройняти Анелю таким переляком? Капітанова думка жажнулася летіти в безодню огидних здогадів, де надто не було ніякої надії зловити якийсь конкретний факт. Ні, ні, ні! Анеля була недужа, небезпечно недужа, тим небезпечніше, що стан і причини її хвороби були зовсім загадкові. Треба буде якнайшквалніше засягнути лікарської поради, а тимчасом робити все, що можна, щоби вдержати її душу в спокою, оминати непотрібні подразнення, достарчувати їй розривок, чинити приємність. Поперед усього треба сповнити її бажання і написати просьбу до команди, щоби увільнила його від служби. Вона майже випхнула його, щоби писав ту просьбу. Очевидно, її гаряче наставання на те, щоби він якнайшвидче виступив зі служби, є не що, як тільки наслідок її хвороби, є прояв якоїсь манії, і він, капітан, так швидко служби не покине. Та написати

просьбу можна зараз. В разі потреби можна буде сказати їй, що просьба вже подана, а в тім хто знає, чи при її хоробливім духовім стані завтра вже не вирине в неї бажання зовсім суперечне з оцим нинішнім?

Отак розміркувавши, капітан вийняв із столика папір, перо, чорнило й написав прохання після всяких приписаних форм. З тим документом поспішив до жінки, щоб їй показати його і дати доказ, що сповнив її бажання. Зустрівши в сальоні Юлію, що на його вид відсахнулася перелякана і знітилася, мов зловлений заяць, капітан, не придивляючися їй ближче, був вдячний випадкові, що піддав Анелі товаришку і наважився не пустити Юлію так швидко додому.

— А, тітка Юля! — скрикнув радісно, наближаючися до неї і цілуючи подану руку. — Як же пані поводитьсь? Чому ж то пані не були ласкаві відвідати нас іще вчора вечір? На, Анелечко, оце той документ, про який ми говорили. Прочитай його, як тобі сподобається.

І вручивши Анелі прохання, обернувся знов до Юлії.

— Що ж то, чому пані не сідаєте?

— Хочу йти. Я тільки на хвиличку забігла до Анелі.

— Те-те-те-те! Хочуйти! Навіть пані про це не думайте! Зараз мені роздягайтеся з пальта і капелюха!

— Пане капітане! — благаючи, обернулася до нього Юлія. — Прошу на мене не напирати. Слово даю...

— Але що там мені! — кричав капітан, майже силою знімаючи з неї пальто. — Ніяких таких слів не слухаю. Молоді й гарні вдови не мають ніякого голосу і повинні слухати чужого

чоловіка, коли не мають свого власного. Кладу арешт на паню добродійку!

— Га, коли вже не може бути інакше,— з резигнацією мовила Юлія, скидаючи капелюх,— то що маю бідна діяти? Лишуся ще тут, та не довше десяти хвилин.

— Що це? Бунт? — добродушно кричав капітан. — Нехай мені пані не важуться ламати субординації! Прошу слухати, який буде виданий розказ денний. Лишаються пані у нас з обов'язком брати участь в конверсації! Ззімо разом обід, вип'ємо чорну каву, відпочинемо крихітку, забавляючися оповіданням історій веселих і забавних, а тільки потім розпустимо вітрила і попливемо, я на широкі води військово-суспільного життя, а пані до своєї тихої вдовичої пристани. Halt!¹⁾ Ніякої опозиції, ніякого протесту! Так наказано й так мусить бути!

Юлія з нефальшованим переляком слухала капітанових слів. Його товариство здавалось їй вельми прикрим і турботним. В цілій її скуленій і благаючій поставі було видно сердечне бажання видобутися якнайшвидше з цього дому, сховатися перед могутнім і енергійним голосом, перед допитливим поглядом капітановим. В його присутності чула себе безсильною, безвладною і безрадною. Обернулася до Анелі.

— Анелечко, серденько мое! Проси пана капітана... Виясни йому, що це для мене неможливе, даю слово, попросту неможливе!..

— Нічого, нічого! — перебив їй капітан. — Пропало. Ось Мариня йде з завідомленням, що обід уже готовий. Правда, Мариню? — мовив капітан до служниці, що власне показалася в дверях.

¹⁾ Стій! (Військова команда).

— Так, прошу пана, обід готовий,— мовила Марина.

— А діти прийшли? — запитала Анеля.

— Так, прошу пані. Гриць забавляє їх своїми оповіданнями. Він такий смішний.

— Значить, тепер уже ані мови нема протекти! — радісно мовив капітан. — Правда, Анелечко, що вже тепер оцю тітусю не пустимо.

— Ні, Анелечко, прошу тебе, не роби мені цього! — благала Юлія. — Сама найліпше знаєш, як дуже мені це буде неприємно.

— Го-го-го! Пані лякаються, щоб ми вас не отруїли! А, таке підозріння не може пройти безкарно. Отже навмисне мушу паню отруїти двома наперстками боснійського вина! Allons enfants!¹⁾ Анеля наперед, а ми обов за нею!

— Ні, Юлечко, справді Антось має рацію, — промовила нарешті Анеля. — Пощо маєш утікати? Ходи, ззімо обід, побалакаємо, а твоє господарство чей же не втече.

— Ага, бачите пані, як вища інстанція мудро розсудила! — крикнув капітан, радуючись, що жінка, що зразу очевидно вагувалася, остаточно станула по його боці. — Прошу пані! — додав, подаючи їй рам'я, а потім позираючи на неї спідлоба; бачучи на її лиці вираз невдоволення і прикрости, додав:

— Але що ж це ви, пані, чините з себе таку пригноблену невинність? Чи справді мое товариство для вас таке незносне?

— О, пан капітан жартує! — мовила Юлія, силкуючися на веселий усміх. — Противно! Тільки що в мене дома...

— Що там дома! — мовив капітан. — Аджеж там діти не плачуть, а котики, канарочки і песики з туги не помруть.

¹⁾ Ходім, діти! (Початок марсельєви).

Юлія, ніби завстидана, відвернула голову. Були вже в їдальні. Анеля заходилася коло супу. Діти сиділи на своїх місцях, спокійні, але веселі, тільки оченята у них усміхалися.

— Михасю! — мовив капітан, наближаючися до нього з панею Юлією, — чи не цю паню ти хотів учора потягнути до одвічальности?

Михась встав з крісла, подав руку пані Юлії і мовив:

— Добрий день пані! А вчора я хотів пані сказати, що пані недобрі.

— Я недобра, Михасику? — здивована запитала Юлія.

— Так, пані недобрі, — мовив резолютно Михась. — Пані вмовили в нас, що татко приїде вночі, а він приїхав рано, а ми були в школі й не поїхали на дворець, щоби там татка привітати.

— Алеж я цьому не винна, Михасику, — мовила Юлія. — Татко сам телеграфував.

— Е, що там телеграфував! — відповів Михась. — В листі було написано, що приїде рано. Може телеграма була фальшива.

— Га-га-га! То мені козак! — сміявся капітан. — Той уміє допекти.

— Алеж, Михасику, хібаж я тому винна, що телеграма була фальшива? — мовила Юлія.

— Не треба було їй вірити, — відрізав хлопець.

— Так ти гніваєшся на мене?

— Вчора трохи гнівався, а нині вже ні, — мовив Михась.

— Ти мій золотий хлопчику! — скрикнув капітан, цілуючи його в чоло. — Так завжди держися! Коли хто щось винен, говори йому правду в очі, вали сміло, що думаєш. Але любити його не покидай. Так ніколи не схибиш із доброї дороги.

— Ну-ну, досить тої науки! Прошу братися до росолу, бо вистине! — мовила Анеля.

Настала на кілька хвиль павза, під час котрої чути було тільки брязкіт срібних ложок о тарелі і мірний шелест при споживанню росолу.

Напружений і немилий настрій, який панував з початку обіду, хоч старанно маскований усіми тими особами, що сиділи при одним столі, чим далше почав звільна якомсь розпогоджуватися та прояснюватися. Веселе щебетання дітей було немов той теплий і освіжаючий вітерець що розганяв хмари, які раз-по-раз виповзали з якихсь таємних щілин і раз-у-раз грозили затемнити весь видокруг цього щасливого домашнього вогнища. Під впливом тих здорових, невинних дитинячих душ навіть пані Юлія осмілилася, почала вчувати себе свобіднішою, хоч сиділа обік капітана. Тільки Анеля, хоч і як очевидно напружувала свою силу, не могла ще опанувати наслідків свого недавнього нервового припадку, від часу до часу блідла і тривожно позирала на двері, неначе в них кожної хвилі мав показатися віщун якогось нещастя. Тож коли справді по якімсь часі, вже при кінці обіду, почувлося енергійне, швидке стукання до дверей, Анеля мало не скрикнула з переляку, схопилася з крісла і, відвернувшись до вікна так, щоби капітан не бачив її зблідлого лиця, вхопилася рукою за груди, силкуючися зупинити надсильне биття серця.

В дверях показалася військова фігура, що вже давно не топтала цих порогів. Це був Редліх. Оточений туманом пари, ввійшов до покою, салютуючи. Капітан радісно скочив до нього і сердечно стиснув подану йому руку.

— Добрий день тобі, капітане! — мовив Редліх. — Добрий день панству! — додав обертаючися до товариства, хоч не міг нікого розпізнати через запотілі окуляри. — Проходячи ось туди, вступив я до тебе, — мовив знов до капітана, знімаючи й витираючи окуляри. — Іду до служби, та маю ще пару хвиль часу, то можемо побалакати. Чи, може, я панству перешкодив? — додав, вложивши окуляри вже чисті і побачивши на столі зостанки обіду.

— О ні, зовсім ні! — мовила Анеля. — Зараз скінчимо. Зволить пан поручник на хвилиночку сісти собі в сальоні.

— А мій поклін пані добродійці! — мовив Редліх, кланяючися Анелі. — Прошу вибачити, що я в першій хвилі з панею не привітався, але мої нещасливі окуляри...

— О, знаю, знаю! — всміхаючися, мовила Анеля, стараючись рухом руки як найчемніше і найшвидше випровадити Редліха до сальону. Та цей іще стояв. Побачив Юлію, що від тої хвилі, як він увійшов, піднявшись зі свого місця, наблизилася було до вікна і силкувалася стояти так, щоби якнайменше звертати на себе уваги. Та Редліх пізнав її і, очевидно зацікавлений, підступив до неї. Якась фатальна сила заставила її обернутися лицем до нього. Переконавшись, що це справді вона, Редліх став мов остовпілий, збентежений, неспосібний висказати найпростішу фразу привітання. Юлія вклонилася йому.

— А, пані тут? — притишеним голосом мовив Редліх.

— Моя товаришка Юлія Шаблінська, — мовила Анеля. — Чи може панство знається?

— О, ні! — сквапливо промовила Юлія.

— О, так, трохи! — рівночасно і також сквапливо мовив Редліх.

Капітан здивований глядів на цю сцену. Хотів уже вибухнути сміхом і по-своєму звичаю взяти цих двоє людей на протокол, коли нараз Редліх, відвертаючися з певною остентацією¹⁾ від Юлії і зближаючися до нього, мовив поспішно:

— Вибачай, капітане, але мушу з тобою попроситися.

— Що? Що? Що? — з величезним зачудованням скрикнув капітан, приступаючи до свого старого приятеля і силкуючися заглянути йому в очі.

— Мушу йти! — повторив Редліх, збентежений поглядаючи на годинника. — Я трохи перечислився в часі... Маю ще справунки...

— Редліх! — гостро мовив до нього капітан. — Зачинаю не розуміти тебе. Приходиш до мене, щоб побалакати, заявляєш згори, що маєш дещо вільного часу, а тепер раптом зриваєшся.

— Вибачай, капітане, але їй-богу... не можу лишитися.

— Та чому? Говори правду!

— Іншим разом! Іншим разом скажу тобі, а тепер мушу йти! — благаючим тоном повторяв Редліх, щораз більше наближаючися до дверей.

— Ні, це не може бути! Редліх! — мовив з натиском капітан, котрому кров почала набігати до голови. — Ти мені цього не зробиш!

— Капітане, — мовив Редліх рішуче й енергічно, бачучи, що капітан заступає йому дорогу, — даю тобі слово чести, що довше не можу тут лишитися ані хвили.

¹⁾ Остентація — підкреслення.

— Що це значить? — скрикнув капітан, не можучи опанувати себе. — Мовиш це таким тоном, немов би хотів нанести мені зневагу в моїм домі.

— Приймай це, за що хочеш, — мовив Редліх, — тільки даю тобі слово чести, що я зовсім не мав наміру тебе зневажати, а також що довше ані хвилі не можу тут лишитися.

При цих словах капітан став мов оглушений. Кілька секунд з цілим напруженням своєї душі глядів Редліхові в очі, та цей тепер спокійно видержував його допитливий погляд. Та капітан не міг нічого вичитати в темній глибині Редліхових очей. А потім охляв, мов зламаний, і відсунувся на бік, лишаючи Редліхові вільний прохід до дверей. Не попрощавшись ні з ким, Редліх вийшов геть. Капітан зламаний, не пам'ятаючи сам себе, впав на крісло. Кілька секунд панувала в кімнаті мертва, зловіща тиша. Чути було придержувані віддихи дітей і тривожне биття серця у жінок.

Вкінці капітан підняв очі, і якимось безтямно обводячи ними по кімнаті, промовив майже шептом:

— Пішов!

А потім зупиняючися очима на лиці Анелі, запитав:

— Що це значить?

— Не знаю, мій любий! — відповіла Анеля. — Нічогосінько не розумію Редліха.

І обернулася до Юлії, що все ще, збентежена, тремтячи і бліда, стояла при вікні.

— Юлечко, може ти нам виясниш? Що таке сталося поручникові? Чим він образився?

— Не знаю, — ледве чутно прошептала Юлія.

— Але ти його знаєш?

— Ні, зовсім його не знаю, — мовила Юлія трохи сміліше.

— Аджеж він мовив, що вас, пані, знає! — мовив капітан.

— Не знаю, відки це взяв, — відповіла Юлія, знов понижаючи голос і втупляючи очі в долівку.

— Редліх, прошу пані, ніколи не бреше, — суворо заявив капітан.

— І я також не маю цього звичаю! — ущіпливо відповіла Юлія.

— Так що ж значить це все? Що тут за загадка?

— Може, пан Редліх прийняв мене за когось іншого, за якусь жінку, що чим небудь образила його, — вже сміліше говорила Юлія.

— Гм, це може бути, — мовив, подумавши, капітан. — Він короткозорий і такі які рго quo траплялись йому не раз. Але щоб аж до такого ступня міг забутися, щоби мені в моїм домі в присутності гостя робив таку зневагу, ні, цього я не міг би й придумати!

Серед мовчанки скінчено обід. Здавалося, що поява Редліха і його короткий побут в оцій кімнаті доразу змінили в ній атмосферу. Свіжість, радість і свобода щезли зовсім. Усі сиділи німі, пригноблені й сумні. Навіть діти посумніли й втратили апетит. Капітан навіть не доторкнувся своєї улюбленої легоміни, тільки Анеля зїла свою порцію, та й Юлія, дивлячися на неї, чула себе спонуканою зїсти також дешицю, хоч учинила це, очевидно, вельми пересилоючи себе саму. Чорної кави не хотів ніхто, а про пообідню гутірку, що так усміхалася капітанові перед обідом, і котру він хотів оживити оповіданням веселих і сумних пригод свого босняцького життя, щоб забавити Анелю і навести її на свіжі думки, тепер не було ані думки. Вони сиділи в такому настрою,

імов би перед хвилию стратили когось най-гілшого з-поміж себе.

Зараз по обіді Юлія, попрощавшись холодно з капітаном, пішла додому. Капітан тепер уже не задержував її. Відходячи, вона незавважно лепнула Анелі кілька слів. Капітан попросив кінку, щоб пішла до спальні і лягла трохи почити, а сам пішов до сальону, заявляючи, що також ляже на софі й пару хвиль передімає. Діти пішли до школи.

VII

Вийшовши з дому коло четвертої години по полудні, капітан сам здивувався і перелякався, заглянувши в своє нутро й вияснивши собі всю зміну, яка там довершилася від учора. Аджеж тільки вчора по довголітній розлуці він вернув до свого домашнього вогнища! Аджеж учора воно здавалося йому раєм, упочувало його невисказаним щастям і відслонувало перед його душею необмежені виднокруги такого самого щастя, любови і розкоші! А нині! Капітан глибоко завстиданий мусив признати сам перед собою, що почув якусь полешу, коли з цієї кам'яниці, що містила в собі його рай і його щастя, вийшов на вулицю.

— Я підлий, нікчемний, невдячний, нечесний! — лаяв сам себе капітан. — Що ж таке сталося, що змінилося в моїм домі, що він зачинає видаватися мені душною тюрмою? Нічогісінько не змінилося, нічогісінько таке не сталося! Нервові припадки Анеліні, ну, справа неприємна, та певно нічого тут нема страшного. Адже вона цвіте, як рожа, і апетит мав дуже добрий. Дурна сцена, яку зробив мені Редліх? Ну, побалакаю з ним, зажадаю вияснення. Може, в нього в які рахунки з тою вдовою, бо це ж, очевидно, вона бреше, запевнюючи, що його не знає. Але чим же це доторкає мене і моє щастя? А про те все таки!..

І капітан знов зідхнув, чуючи, що на його груди натискає щось важке, немов брутальні коліна якогось незримого ворога, що зненацька повалив його на землю і бажав принизити його до крайньої крайности.

Виходячи з дому, капітан заявив жінці, що піде до полкової команди і подасть просьбу про димісію. Він не хотів виразно брехати, хоча почував, що Анеля переконана про те, що він бреше, і що, не відбираючи їй того переконання, бреше скрито, бреше самим наміром і замислом. А покинувши домашні пороги, він якось несвідомо звернув свої кроки в противний бік, горі Пекарською вулицею до Личаківського кладовища. Вулиця була майже пуста, тільки десь-не-десь ішли тротуаром прохожі, або служниці з коновками брели в снігу півперек вулиці. Капітан ішов і йшов не зупиняючися, все зайнятий своїми думками. Може те понуре небо, покрите олив'яними хмарами, що з них під вечір почав сипати дрібненький сніг, може холодне повітря, що змушувало людей корчитися і кулитися і шукати теплого кута, може непринадна перспектива довгої, майже пустої вулиці, що кінчилася кладовищем, розкиненим на сугорбі і тепер майже зовсім уже застеленим сумерками, а може все оте сумне, понуре й темнувате оточення пригноблювало й капітанові думки і замість полеглих та вспокоєння втоптувало його чимраз у чорнішу меланхолію.

— Не чую себе вже нині таким щасливим, як був учора, — міркував капітан. — Не знаю, яка цьому причина, та що ж, коли це так. Чую, що якийсь злий дух літає над нашим домом, що щось затроює нашу сімейну атмосферу, що десь там є якісь болючі місця, що доторкнись їх хоч би найлегше, а відразу пропала вся

гармонія, ясність, щирість і радість. Які це болючі місця, де вони є, як починалися і як би можна їх повигоювати, цього ані крихітки не знаю. Вони появляються в хвилях, коли найменше можна би їх надіятися. Сама та непевність, та блуканина напотьми мучить мене, мучить Анелю, робить неможливим щасливе життя. А проте я чую, що сама Анеля чи то не хоче, чи не може нічого зробити, щоб розкрити ту тайну, щоб вияснити всю справу. Що це значить? Чи справді є тут якась тайна, що її ховають від мене, чи може тільки я сам тут винен, через свою незручність? Що ж, за п'ять літ циганського життя, майже таборного життя можна відвикнути від товариського життя з делікатніше зорганізованими натурами, чуткішими і вразливішими, такими як Анеля. І справді, я міг не в одному і не раз зовсім без моєї волі вразити її, та чи ж цього було би досить для вияснення цієї дизгармонії, цього нервового, напруження, що починає закрадатися поміж нас? Аджеж вона знає, що я її люблю, знає, як дуже її люблю! Аджеж і вона любить мене, любить дітей і для такої обопільної любови, дарується багато, вибачається дуже багато. Ні, в тім мусить бути щось інше! Але що? Чи мала ж би Анеля утаювати щось передо мною, ховати якийсь секрет? Чи мав би її нервовий напад під час мого оповідання про барона бути справді наслідком почування якоїсь гидкої історії, котру барон міг би був мені відкрити, та тільки його самовбивство до цього не допустило? Аlez це було би страшенно! Ні, її радість з мого приходу, її свобідний і погідний настрій вчора... і свідомість якогось такого вчинку, що поява самої можности його відкриття доводила б її до таких сильних

нервових припадків... це одно з другим не годиться, це не подібне до правди!

Хід думок капітанових був перерваний зовсім не особливою пригодою. В однім місці перед великою брамою був сніг на тротуарі зовсім утопаний. Служниці, носячи коновками воду, поналивали на тротуар води, через що тротуар, покритий верствою гладко втоптаного снігу, покрився зверху гладкою, як скло, льодовою корою. Таким робом на гладкій дорозі зробилася дуже небезпечна машина, звісна в механіці під назвою похилої площі, а в практиці називана львівським карколомом. Правда, у Львові обов'язує припис посипати такі карколоми піском, попелом або іншими подібними приладами та всі такі приписи, досить старанно виконувані в середині міста, тратять свою обов'язкову міць тим повніше, чим далі йдемо від середини до границь міста, а на вулиці Пекарській виповнюють їх аж тоді, коли кілька або кільканадцять осіб поляже жертвою такої невинної підривки і коли між тими особами знайдеться якась горда й непокірна душа, що вдасться до поліції, або коли яка з тих жертв наскочить на таке поважне ушкодження, що зробиться скандал і галас на цілій вулиці й поліція не може не звернути на це уваги.

Капітан власне наближувався до тої зрадливої гололедиці перед брамою. Був ще віддалений від неї яких двадцять кроків, коли нараз побачив дідуса в старім, витертім хутрі, в баранячій шапці з кляпами, натуленими на вуха і зап'яними під шиєю, згорбленого і при палиці, що йшов з протилежного боку до цього місця. Та ледве зробив крок по льоду, поковзлася палиця, на котру він підпирався, дідусь стратив рівновагу і лицем наперед упав на тротуар.

— О, Боже! — скрикнув нещасливий і затих, лежачи на льоду без руху і без голосу.

Капітан в одній хвилі прискочив до нього, бажаючи допомогти йому встати, але дідусь не рушався. Капітан підняв догори його голову: лице, вуса й сива борода дідусева були забризкані кров'ю, що капала з носа і з лица. На лиці видно було глибоку рану від камінця, що лежав на льоду і на котрий упав бідний старець. Цей не подавав знаку життя. На вулиці не було нікого. Бачучи, що старий зомлів, капітан положив його на снігу, підбіг до брами кам'яниці, і щосили шарпнув кілька разів за дзвінок. На голос дзвінка вибіг сторож, за ним сторожиха, ще кілька якихсь жінок, далше якийсь пан. Капітан відтирав зомлілого, хтось із присутніх побіг покликати поліціанта, більшість стояла бездіяльно довкола капітана і зомлілого, придивляючися капітановій роботі і оханням висловлюючи радше зачудовання, ніж співчуття.

— Чого стоїш, тумане! — скрикнув капітан до сторожа. — Чому не допоможеш мені бодай відтерти нещасливого, що з твоєї вини може навіть головою наложити?

— З моєї вини? — грубо відмовив сторож.

— А з твоєї! Бо твій собачий обов'язок був посипати гололедицю, що він на ній упав.

Сторож нерадо, хоч не без внутрішнього перестраха, взявся помагати капітанові. Нарешті по кількох хвилях сильного натирання і розбуджування старий прийшов до себе.

— О Боже! — промовив слабим голосом. — Що зо мною? Що сталося?

— Нічого, нічого! — мовив капітан. — Ви впали ось тут на льоду.

— А, так, я впав! Ударився в голову... О Боже!

— Що ж, можете встати? — питав капітан, підводячи його на рівні ноги. Та дідусь захитався і був би впав знов, коли би присутні не були підхопили його на руки.

— Ох, не могу! Сили не маю! — стогнав старий.

В тій хвилі прибув поліціант, і довідавшись, що сталося, зараз післав хлопця по фіякра¹⁾, щоби відвезти старця до шпиталю, записав собі назву недбалого сторожа, а потім обернувшись до капітана, як до головного свідка, запитав його про ім'я і назву.

— Капітан Антін Ангарович, живу ось тут на Пекарській, номер четвертий, — мовив капітан.

Поки поліціант нотував це в своїй книжечці, дідусь почувши цю назву, почав дивно тремтіти. Голова його затряслася мов у дитини, що їй збирається на плач; уста почали рушатися, немов говорили щось, тільки що в горлі не ставало голосу. Кілька разів силкувався підвестися, та надармо. З присутніх ніхто не завважав цих рухів; увагу всіх присутніх зайняв сторож, що плачливим голосом почав толкуватися перед поліціантом, переплітаючи те благаання грубою лайкою на жінку, що, мовляв, сама всьому винна, бо мала посипати тротуар, а не посипала. Старий сидів серед тротуару, серед тої купи людей, що збіглася з цікавості, падка на новинку і на скандал, та тепер не звертала на нього уваги. Його лице, ще забризкане кров'ю, бліде і зісане нуждою, крім болю виявляло ще почуття якогось розпачливого бажання — вчинити щось, сказати щось і при тім страх задля неможности вчинити те, чого бажалося. Це був вид чоловіка, що серед

¹⁾ Фіякер — візник.

пустого поля впав до глибокої криниці і знає, що сам без чужої помочі не здужає видобутися з неї, а при тім знає, що його крик і благання мусять лишитися марним і безплідним. Аж ось у хвили, коли капітан якось наблизився до нього, визираючи приїзду фіякра, дідусь тремтячою рукою сіпнув його злегка за полу плаща. Капітан обернувся до нього, нахилився і з зачудованням побачив той вираз страшеного заклопотання на старечім лиці.

— Що, татку, що вам є? — запитав з теплим співчуттям.

— То... пан... є... капітан... Анга...

— Так, Ангарович. Може мене знаєте?

Дідусь заперечив рухом голови, та рівночасно судорожно замахав рукою, даючи знак, що хотів би щось говорити, але не може.

— Де ж ви так ударилися? — запитав поліціант, підходячи до старого.

— Ось тут... тут... — стогнав старий, показуючи, лице і чоло, де тепер видно було великий синявий набій.

— Ви тутешні?

— Ні, не тут...

— А як називаєтеся?

— Ми... Ми... Михайло...

Назви не міг доповісти. Зомлів в другий раз.

— Везіть його швидко до шпиталю, — мовив капітан до поліціанта, — щоб не вмер тут на місці. Очевидно він дуже ослаблений. А може навіть голодний. Якби там треба було що купити для нього, то прошу, даю це для нього.

І капітан подав поліціантові гульдена. Присутні зложили також по кільканадцять крейцарів. Тим часом над'їхав фіякер. Поліціант велів підсадити зомлілого бідолаху на дорожку, сам сів обік і велів живоїхати до головного шпиталю.

Оця пригода, зрештою зовсім не жадна рідкість на львівському ґрунті, попхнула капітанові думки в інший бік, ніж досі. Почуття сповненого обов'язку супроти ближнього додало йому сили й відваги. Хоч уже добре смеркалося, у нього на душі робилося якось ясніше. Почав навіть сам собі робити закиди за те, що перед хвилиною так чорно глядів на свої сімейні відносини, що підозрівав загадки і тайни там, де їх правдоподібно зовсім нема.

— Все воно якось буде, небоже Антосю! — мовив сам до себе. — Все якось уложиться і може навіть ліпше, ніж би ти сам хотів. Тільки, спокійно, без лишнього гармидеру! *Nur nicht überstürzen!*¹⁾), як мовив той німець-ганчар, коли йому віз з горшками перевернувся до рову. Щоб тільки ти сам не зробив нічого такого, чого б потім мусів жалувати, а з рештою здайся на Божу волю!

Так філософуючи і моралізуючи, капітан завернув з Пекарської і пішов до міста. Не знав властиво, куди має йти і пощо, але йти додому не почував ані охоти, ані потреби. Прийшовши на Бернардинський пляц, звернув на вулицю Галицьку, відци вийшов на Ринок, відци на Трибунальську і поперед головний одвах²⁾ вийшов на вулицю Кароля Людвіка. Йшов цими вулицями, де горіло найбільше світла і снувало найбільше прохожих. Вулицею Кароля Людвіка звернув на пляц Маріяцький, відци на Академічну і так по цілогодіннім проході, огляданню вистав склепових, пильнім відчитуванню титулів книжок, виставлених в антикварнях та книгарнях, підслуханню всіляких незначучих відрив-

¹⁾ Тільки не перекидати!

²⁾ Одвах—гавптвахта.

ків уличних розмов, майже сам не знаючи, як і коли, капітан опинився на вулиці Фредра перед будинком офіцерського казино. Тільки тепер пригадав собі, що, виходячи з дому, в глибині душі мав властиво постанову, щоб тут здибитися з Редліхом і зажадати від нього в'яснення що до того бешкету, який зробив йому сьогодні в його власнім домі.

Була ледви шоста година. В казині не було ще майже нікого, тільки в більярдівій залі два молоді резервові офіцери грали в більярд, голосно викрикуючи числа зроблених карамболів. Коли війшов капітан, вони салютували по військовому і зараз розпочали знов свою гру, хоч уже без голосних викриків. Якоюсь пустокою дихнуло на капітана від тих обширних, порожніх залей з шабляново поуставлюваними кріслами, з газетами, повкладаними на столах, мов трупи в великій трупарні, з лякованими суфітами¹⁾, окопченими тютюновим димом. Тільки перед самим входом капітана казиновий слуга засвітив там дві-три газові лампи, так що кути тої обширної залі потопали в півсумерці. Роздягшись з плаща й шаблі, капітан сів при столі і почав читати часописи, хапаючи поперед усього львівські, котрих майже зовсім не видав оце вже п'ять літ. Хоча в них не було нічого цікавого ані особливого, то проте він прочитував їх від дошки до дошки, не минаючи й анонсів. Відсвіжував собі в тямці фізіономію міста, його жильців, їх інтереси й уподобання, порівнював теперішнє з недавно минулим. Кожна назва, яку зустрічав у часописах, приводила йому на тямку щось знайоме: приятеля, шкільного товариша, вчителя, лікаря, фірму шевця, що

¹⁾ Суфіт — стеля.

шив йому чоботи, кравця, що ще за студентських часів так часто робив йому на кредит, торговку фруктів або сварливу сусідку, котрі й, ще будучи хлопчиком, робив різні збитки. Кожна назва вулиці викликала нові спомини. Всміхався до них, як до старих знайомих, здибаних серед чужої юрби. Відчитуючи ті мертві букви, слова й речення, він навіть не силкувався похопити їх логічний зв'язок, їх значення і зміст, та зате моментально переживав, ніби у сні або в калейдоскопі, найрізніші веселі й сумні, приємні або прикрі пригоди свого життя.

Помалу казино почало наповнюватися військовими. Приходили міряним кроком, „schneidig“¹⁾, випростувані після пруського взірця, побрязкуючи шаблями й острогами. Віталися, салютуючи, і короткими словами в роді „Servus! Wie gehts dir?“²⁾. Переважна частина громадилася відальні, а відци переходили хто до більярдової залі, хто до вузької та довгої картярні, повної зелених столиків і крісел. До читальні мало хто заглядав. А що капітан сидів обернений плечима до дверей, то перші з тих, що заблукалися сюди, обходили довкола столу, нібито переглядаючи часописи, або шукаючи чогось спеціально і заглядали йому в лице, а пізнавши його і буркнувши під носом „Servus!“, хапали швиденько перший ліпший часопис і відходили, не наближаючися до нього. Пізніше і цього не стало й хоча в читальні набралосся кільканадцять офіцерів, то проте ані один з них не подав йому руки, не заговорив до нього, не присівся до нього. Деякі, позабравши часописи, повиходили до сусідніх заль, інші засіли при інших

1) Гостро ступаючи.

2) Слуга! Як тобі ведеться?

столах або десь по дальших кутах. Капітан сидів сам один, не перестаючи заглиблюватися в читання львівських дневників ¹⁾).

Поки був сам один у залі, почував себе свобідним і віддавався тій подекуди поетичній радості, яку в нім збуджували ті дневники, а радше ті здавна знайомі імена й назви, що в них стрічалися на кожному кроці. Та бачучи офіцерів, що шасталися по залі, брязкали острогами, шелестіли аркушами газет, а особливо заглядали йому в лице і тікали від нього в різні боки, він швидко позбувся цієї поетичної ілюзії. Що значило те бокування? Чи воно навимсне, чи випадкове? Не відвертаючи очей від аркуша газети, але не бачучи в ній нічого сінько, капітан силкувався вмовити сам в себе, що це зовсім випадкова пригода, що офіцери — делікатні люди й бачучи, що він так пильно читає, не хочуть йому перешкоджувати і для того не зближаються до нього. Правда, супроти інших вони не були такі делікатні. Он цей поручник також пильно читає, та свіжо прибувший товариш без церемонії кладе йому руку на плече, розпочинає з ним розмову і відриває його від читання. Ну, між близькими приятелями це діло звичайне, та ми, сказавши правду, чужі собі — міркує капітан, з-під лоба і не без якоїсь зависти поглядаючи на прояви близької і сердечної приязні між тими чужими для нього людьми. Щось немов шептало йому: „Ану відложи на бік газету, чи котрий із них приступить до тебе?“ Та в тій самій хвилі така тривога пройняла його, що ану ж ніхто не приступить і скандал вийде вже зовсім безсумнівний, що він не відважився відірвати очі від газети, похи-

¹⁾ Щоденні часописи.

лився над нею і держав її руками, як який щит, як потопаючий дошку, що рятує його від загибелі.

Та сидіти ось так над часописом, цілковито для нього байдужим, подавати вид, що читає, хоч по правді не читав, мовчати і крадькома тільки позирати на інших, це було для нього дуже прикро, а чим далі, тим більше мучило його. Капітан властиво не розумів, що діється з ним? Що його так знесмілило? Чому не може в тій хвилі встати і зі свобіднісіньким видом підійти до онтої купки, що розсілася близько печі і притишеним голосом розпочала якусь розмову? З вчорашньої учти пригадує собі майже всі їх фізіюномії. Пили з ним Bruderschaft¹⁾, тож не можуть його відіпхнути, а в тім що ж могло би спонукати їх відпхати його? А все ж таки, хоч кілька разів збирався на відвагу, в душі називав сам себе дурнем і трусом, все таки не міг встати і прилучитися до балакливої групи. Чув, що кров б'є йому до голови, що в очах морочиться і думки путаються. Тільки слух його загострився незвичайно, вуха поробилися шпіонами, щоби підслухати розмову, що велася в противнім кінці залі. Розмова оживлювалася чимраз більше. З повені слів виривалися цинічні сміхи, грубі жарти переплітані шептами або розсудливими упімненнями старших, оглядніших офіцерів. Помалу гурток близько печі робився чимраз численніший; майже всі, що були в залі, покинули газети і зібралися довкола печі.

Капітан сидів немов на розжарених вуглях. Йому здавалося, що вся та розмова йде про нього, що всі позираються на нього, згіржливо

¹⁾ Браталися, — пили, щоб говорити „ти“.

моргають в його бік, показують на нього пальцями. Уривані фрази й речення, які він десь колись ловив ухом, робили на нього таке враження, як коли би хто жевріючим приском посипував його по голім тілі. Терпів страшенно, та даремно силкувався відгадати, чому і за що терпить.

Вкінці дехто з тих, що стояли коло печі, особливо молодші, почали голосно викрикувати поодинокі, уривані речення.

— Це не може бути! Ми не можемо це стерпіти! — кричав один.

— А леж він правдоподібно ні про що не знає, — уговкував другий.

— Що ж то він сліпий і глухий, щоб не знав, що твориться довкола нього?

— Ні, ми такого пана не можемо стерпіти між собою!

— А леж треба би поперед усього переконатися, дати йому змогу витолкуватися.

Гармидер зробився загальний. Капітанове положення зробилося вкінці зовсім неможливе. З найбільшим зусиллям своєї волі він відложив на бік газету, встав і, наближаючися до якогось поручника, що стояв найближче нього, промовив до нього чемно, м'яким, злегка тремтячим голосом:

— Не прогнівайся, товаришу, коли тебе питаю, про кого властиво тут мова?

Поручник зирнув на капітана якимсь збентеженим, заклопотаним поглядом і процідив:

— Е, то... так...

— Що будеш крутити, поручнику? — гукнув голосно якийсь капітан від піхоти, здоровенний мужчина, міцним, баритоновим голосом. — Аджеж раз треба йому сказати правду. Так отже, Ангаровичу, знай, що ми розмовляли про тебе.

Грім з ясного неба, вдаривши ось тут обік нього, не був би так перелякав Ангаровича, як ті слова. Хоч уже перед тим, ще вчора прочував, що офіцери мають щось проти нього, то все ж таки, в глибині душі вважав це за якусь сумнівну догадку, за забобон, якому можна не йняти віри. Та тепер уже сумнів був неможливий і та страшна дійсність прошибла капітана, мов карабінова куля. Поблід, захитався на ногах, та, тримаючися за поруччя крісла, якимсь розбитим голосом запитав:

— А не можна би знати, що ви, товариші, говорили про мене?

— Ми спорили над питанням, чи можемо толерувати тебе дальше в своїм товаристві, чи ні?

— Мене? — скрикнув Ангарович. — Що ж я таке зробив, щоб ви мали аж не толерувати мене в своїм товаристві? .

— Не гнівайся, брате, — мовив капітан від піхоти. — Ти знаєш, що в життю людському бувають такі пригоди, коли на чоловіка паде погана тінь, хоч він може не то своєю рукою, але навіть думкою не причинився до сповнення поганого вчинку.

— Значить, на мене паде якась погана тінь! — запитав гостро капітан, котрому певність і безсумнівність грізного положення вернула його воєнну хоробрість. — Прошу вияснити мені, що це за тінь?

— Ми думали, що ти й сам знаєш, в чім тут діло.

— Я знав би про себе щось злого і смів би прийти в ваше товариство? — скрикнув Ангарович.

— Ну, братіку, не знаємо тебе ближче, — мовив один із старших військових. — А прийти

в наше товариство, почуваячися до негарних учинків, це певно не був би гарний поступок, але сам признай, не було би ніщо так дуже неможливе.

— Для мене це зовсім неможливе!

— Га, може бути. Та нам здавалося неможливим також це, щоб ти досі не знав, з ким жиєш, і як жиєш.

— Що? Що? Що?—з зачудованням скрикнув капітан.—Цих слів то вже абсолютно не розумію.

— Ну, а я не маю обов'язку вияснювати їх тобі, — мовив гордовито його інтерлокутор ¹⁾ і обернувся до нього плечима.

— Як же це? — ледве здержуючи свій гнів, скрикнув Ангарович, озираючися довкола. — Осуджуйте мене, бокуєте від мене, як від прокаженого, признаєте мене негідним свого товариства, видаєте на мене засуд смерті і виконуєте його, а про те не хочете мені сказати, в чім моя вина!

Гнів, обурення, почуття дізнаної кривди, страх, що та кривда мусить все таки мати якісь реальні мотиви, вкінці безсила розпука при виді товаришів, що відверталися від нього — все те клекотіло в капітановім нутрі. Не знав, що чинити, як поступити в тій страшній колізії, в якій знайшовся невідомо, як і за що. Якісь великі, криваві плями почали миготіти у нього перед очима, і з таємних глибин душі виринали непереможне бажання змити свою кривду, свою ганьбу в крові першого-ліпшого з тих ситих, гордих людей, котрим очевидно байдужісінько було до його страждання.

— Ось іде Редліх, — промовив нараз один офіцер і обертаючися до капітана, додав: — Він певно схоче тобі вияснити, про що тут річ іде.

¹⁾ Бесідник, розмовник.

— Так, так, — гукнуло хором кілька голів, — а коли він не схоче, в такому разі перший-ліпший з нас готов тобі служити.

— Редліх! — озвався один з-поміж офіцерів до Редліха, зайнятого витиранням своїх окулярів. — Є тут Ангарович і хоче розмовитися з тобою. Думаємо, що якщо приятель схочеш і зумієш найліпше в'яснити йому ситуацію. А коли не схочеш, то пошли його до кого будь із нас.

— Так, так, кожний з нас готов йому служити! — potwierдили інші офіцери й гурмою вийшли з залі, лишаючи обох приятелів самих.

Редліх добру хвилю стояв мов остовпілий. Не надіявся застати тут Ангаровича; не знати чому, був певний, що Ангарович прийде до нього на квартиру і зажадає в'яснення тої нечемности, якої допустився в полудне. Вже укладав собі в голові якнайделікатніші, як найбільше приятельські фрази, якими хотів утихомирити справедливий гнів капітана. Але тепер! Тут! Один позирк на ситуацію, яку застав, перші слова, що вискочили з уст офіцерів, переконали його, що справа попсована безповоротно, що про зменшення правди, про її делікатне трактування або часткове захо-вання не може бути ані мови.

Які наслідки мусить мати серед таких обставин його розмова з капітаном, це також для Редліха ані на хвилину не могло бути сумнівним. В тій хвилі, коли офіцери лишили їх самих, Редліх почув, що їх товариські руки поклали його на плиті з розпеченого заліза. Якийсь безмірний біль і жаль прошиб його душу. Чи вмити руки від усього? Чи відіслати капітана до інших? Смертельний удар, нанесений рукою приятеля, чи ж не буде сто разів

більше болючий? Та з другого боку чи ж товариші не будуть мати права вважати його трусом?

Кілька хвиль стояла в залі гробова мовчанка. Оба приятелі стояли насупроти себе, як засуджені на смерть, бліді, безсильні промовити, безсильні глянути один одному в очі. Вкінці Редліх перший наблизився до капітана й подав йому руку, котру той стиснув. Обоє руки були холодні, як лід.

— Що маєш мені сказати? — глухим голосом запитав капітан.

— Сядьмо! — майже шепотом вимовив Редліх.

Сіли. Редліх знов хвилю мовчав, шукаючи слова, звороту, яким би міг розпочати цю фатальну розмову.

— Гніваєшся на мене, — промовив вкінці, не підводячи очей на приятеля. — Чуєшся образеним, правда? Мавш' рацію. Я образив тебе нині в полудне. А що найфатальніше, що не можу тебе перепросити, бо я поступив так з konieczности, інакше не міг поступити.

Капітан кинувся, немов укушений гадюкою, і, майже шепчучи зі зворушення, запитав:

— А то чому?

— Виясню тобі, все витолкую, — мовив Редліх, — хоча Бог мені свідок, я віддав би половину життя, щоб тільки не потребував тобі нічого вияснювати, щоб усе те, що тепер мушу тобі сказати, була неправда, видумка або луда.

— Не покликуй Бога на свідка, але говори, що маєш говорити! — з холодною резигнацією промовив капітан.

— Нехай і так, скажу тобі коротко, — зідхаючи, мовив Редліх. — Ота жінка, котру я застав у вашім товаристві, належить до таких

жінок, котрих навіть назви в поряднім товаристві ніхто не може назвати. Не думай, щоб це була по-просту упавша жінка. О, ні! Всі ми грішні, всі падаємо в своїм життю і для таких жінка, нераз жертв нужди, пересудів або навіть щирого чуття, можна нераз мати навіть пошану. Знаєш мене, що суспільні пересуди не кермують моїм осудом, значить, можеш міркувати...

— Алеж та жінка тебе не знає!—скрикнув капітан. — Ти може прийняв її за когось иншого?

— На жаль, ні!— сумно відповів Редліх. — Знаю її аж надто добре, знає її більшість присутніх тут офіцерів, і коли хочеш переконатися, можемо завести тебе до її мешкання.

— До її мешкання? Так хто ж вона така?

— Не маю слова, щоб схарактеризувати тобі те огидливе й підле ремесло, яким займається вона. Те ремесло тим огидливіше, що полягає на ошуканстві, на укриванню перед оком властей і ведеться під невинним титулом пансіону для бідних та чесних дівчат.

Капітан аж скаменів з зачудовання і переляку.

— Боже!—скрикнув, — і таку особу!.. Аджеж я сам задержав її на обід майже силоміць. І таку особу... мої діти навчилися називати тіткою!

І він заллявся гарячими слізьми, хлипаючи, мов дитина, і затуливши лице руками. Редліх мовчав.

— О, це страшно, страшенно!—повторяв капітан, та нараз, підвівши голову і вдивляючися в Редліхове лице мокрими від сліз очима, мовив майже радісно:

— Але що ж з того? Ну, помилка. Аджеж ані я, ані моя жінка не знали до цієї хвили

про це. А ця огидна жінка шкільна товаришка моєї жінки. Значить, коли це була та тінь, що падала на нас, задля котрої товариші хотіли виключити мене зі свого товариства, то що ж легше, як змити ту пляму, відсунути ту тінь? Чи ж міг ти, чи міг хтонебудь із вас припустити, що, дізнавшись про все, я стерплю бодай на хвилину не тільки присутність цієї прочвари в жіночій постаті в своїм домі, стерплю бодай, щоб її ім'я згадувано в моїм домі? І задля такої тіни прогріху причинювати мені таку прикрість замісто розповісти мені відразу ясно й одверто, про що тут ходить! Ні, старий приятелю, це було не по-приятельськи! Так приятелі не роблять! Ну, але досить того! Подай мені руку! Все те уложиться, все направиться.

Редліх слухав тих слів, що невдержаним потоком рвалися з капітанових уст. Серце краялось у нього, коли бачив радість і надії приятеля і почував, що в найближчій хвилині мусить нанести їм смертельний удар, мусить цю гарну, благородну душу, повну добра й віри в людей, зіпхнути з її ясної високости і скинути в чорну безодню зневіри й розпуки. Та дарма, іншого виходу не було.

— То-то й горе, старий друже!— мовив понуро Редліх, не приймаючи поданої йому капітанової руки, — ніщо не уложиться, а те, що попсовано, вже не дасться направити. Те, що я досі розповів тобі, це тільки половина справи і то на жаль менша половина.

— Що? Значить, в ще щось?— скрикнув капітан.

— Є, і то щось таке, про що я волів би ніколи не говорити. Та що ж, коли діло дійшло до того, що не можу мовчати, то знай, що твоя жінка...

— Що смієш мовити про мою жінку? — верескнув з цілого горла капітан, зриваючися на рівні ноги.

— Знав дуже добре, хто така ота пані, — рівним голосом мовив Редліх.

— Брешеш, брешеш! — кричав капітан.

— І, навіть маємо на це незбиті докази, в з нею в тихій спілці, — так само продовжав Редліх.

— Брехуне! Підлий клеветнику! Мовчи, мовчи! — ревів капітан, кидаючися на нього з п'ястками. — Тільки твоя кров може змити цю огидну, цю нечувану клевету, яку ти кинув на найчеснішу жінку! Боже, що це діється зо мною! Геть мені з очей, бо тебе розірву! Геть!

І капітан знов кинувся на Редліха, вхопивши крісло і сам себе не тямлючи зі злости.

На його крик юрбою вбігли офіцери й обступили обох.

— Підлі! Нікчемні! — кричав, пінячися і кидаючися капітан. — Так ось чого вам було треба. Це була ваша конспірація! Вбити, замордувати, замучити мене забажали. І за що? Що я зробив вам? А той... той скорпіон, що вдавав мого приятеля, дав себе ужити вам за знаряд. О, ганьба вам! Ганьба і прокляття!

Всі офіцери мовчали. Кілька найсильніших держало капітана за руки і рамена. Він кидався, кляв і скреготав зубами, бажаючи помсти, крові або смерті. Редліх стояв обік, блідий, як труп, чекаючи, поки капітан успокоїться. Вкінці товариші бачучи, що сам вид Редліха все наново вводить капітана в неописану стеклість, попросили його, щоб віддалився до сусідньої кімнати. Тільки за якої півгодини капітан зовсім охриплий, ослаблений і знесилений упав мов неживий на крісло й почав знов плакати.

Було вже пізно вночі, коли його розбурхана душа успокоїлася настільки, що міг трохи холодніше розміркувати, що треба робити. Тоді забажав ще раз розмовитися з Редліхом. Той прийшов блідий, але спокійний і повний резигнації.

— Ти сказав мені, що маєш докази, котрі промовляють проти моєї жінки? — мовив капітан. — Які це докази? Покажи їх.

— Це такі докази, котрих показати тобі не можу, та проте вони безсумнівні. Це оповідання нещасливого барона Рейхлінгена.

— Барона! — скрикнув капітан, уражений в саме серце.

— Так, барона, котрого обидві ті жінки втягнули в свої сіті і зруйнували. Твоя жінка грала в тій історії навіть головну ролю. Якого роду була та роля...

— Мовчи! Мовчи! — скрикнув капітан і, зірвавши з руки рукавицю, кинув її Редліхові в лице. Цей спокійно і без ніякого видимого зворушення прийняв виклик.

Не минуло півгодини, а справа була уложена. Обопільні секунданти за згодою обох сторін уложили умову гонорового залагодження цієї пригоди. Завтра о сьомій зрана мав відбутися поєдинок на пістолети. Дистанція п'ятнадцять кроків, триразова виміна куль, а в разі якби борці вийшли без ушкодження, по півгодинній перерві повторення поєдинку. Коло одинадцятої години капітан вийшов із військового касина.

— А де живе ота... жінка? — запитав на відході.

Йому подали адресу Юлії, після чого він салютуючи і, не подавши нікому руки, вийшов геть.

VIII

Вийшовши з казина, капітан якийсь час ішов просто перед себе, машинально, без свідомости, мов накручений автомат. Обминав прохожих, скручував на рогах із вулиці в улицю і йшов усе даліше, не застановляючися, не знаючи, куди йде і по що. Почував потребу руху, темноти й забуття.

Була холодна, тиха й темна ніч. Ішов сніг, і його студені клаптики густо сідали капітанові на лице, на очі і вуста. Він чув їх дотик, ніби уколи шпильок, та рівночасно почував якусь розкіш в тих уколах. Туркіт фіякрів, що проїжджали в скаженім розгоні, був йому також прийнятний, бо, бачилось, заглушував ту бурю, що лютувала в його нутрі, руйнуючи, перевертаючи і вириваючи з корням усе, все те, що в ній було святе, гарне, улюблене.

З вулиці Фредра вийшов на Баторія, відци на Кам'яну, даліше на Панську, та тут завернув і пішов цією вулицею в напрямі до Зеленої, але не входячи на Зелену завернув на вулицю Зиблікевича. Шукав самітніх, темних завулків, от тим то скрутив на Стежкову і вийшов знов на противний кінець вулиці Фредра. Відци через пляц Академічний пішов угору Гончарською, даліше на вулицю Голембю, зійшов униз на Калічу, а відци йшов просто вулицею Оссолінських до пустого і завмерлого

в темряві Єзуїтського саду. Древа в саду стояли голі, їх гілляки розпливалися в темряві, тільки грубші пні і конарі ¹⁾ бовваніли, як чорні стовпи на темному тлі. Сніг ішов густий і затемнював світло ліхтарень, що слабо миготіли на рогах вулиць. Туркіт фіякрів долітав сюди тільки здалека, мов глухе, непереривне клеко-тання. Капітан ішов не зупиняючись, судорожно стискаючи в долоні холодну рукоять шаблі. Боявся стати, зупинитися на хвилину, немов там за ним гналася якась марюка, що, аби тільки він зупинився, зараз його догонить і розшарпає.

Вкінці стрепенувся, станув, переводячи дух, і почав збирати розсіяні, розбиті влади своєї душі.

— Що це зо мною було? Що сталося? — питав сам себе, силкуючися вяснити собі ту наглу і таку дивну катастрофу. — Аджеж учора я вернув з Боснії. Адже вчора, ще вчора, я був щасливий, такий щасливий, як ніколи в життю. Навіть Пана Бога я запитував, за що дає мені стільки щастя. Дурень, дурень! Я й не почував, не догадувався, що все моє щастя було луда, фата-моргана, миляний пухир! І ось пухир приснув. Що ж дальше?

Капітан був тепло одягнений, надто загартований на студінь. Та проте почув, що в тій хвилі безмірний мороз прошибає всю його істоту, втискається аж до серця, до мізку і причинює йому страшний біль. І знов, не знаючи сам, що з собою робити, мов травлений звір, він пустився йти прискореним кроком, поперед соймовий палац, на вулицю Міцкевича і горі нею, до церкви св. Юра. Аж на

¹⁾ Конарі — галуззя.

площі перед Юром зупинився, хапаючи повітря повними грудьми і віддихаючи глибоко. І знов думка зачала працювати. Мов жива, стала перед ним недавня сцена в касині.

— Чого вони хочуть від мене? За що мене карають? Аджеж я не зробив їм нічого. О, підлі, підлі, нікчемні! Щоб поразити мене в саме серце, вбити насаперед морально, а потім фізично,—бо очевидно вони цього бажають!—кидають клевету на мою жінку, обкидають болотом те, що в мене найсвятіше. Формальну конспірацію на мене зав'язали. „Коли ти, Редліх, не хочеш узяти його на себе, то кожний з нас готов це вчинити“. Аджеж це були їх слова! Заставили на мене сіть, обскочили мене і знали, що їм не вирвуся. Підіслали того дурня Редліха до мене додому, щоб мене образив, спровокував, вігнав у лапку. О, підлі, підлі! Юди! Але ні, не зрісте мене так швидко! Буду боротися, зубами гризтиму вас, а не дам вам так легко тріюфувати над собою!

Випростувався і поглядом, повним ненависти, окидаючи те темне, замеркле озеро, зложене з домів, палаців, тут і там миготячого світла і клетоту фіякрів, що розстелювалося перед його стопами, з військової привички вихопив шаблю з піхви і замахнув нею, що аж свиснула в повітрі. А потім, застромивши знов шаблю до піхви, легким кроком, із піднятою вгору головою, вертав улицею вниз знов до соймового палацу.

Там на половині дороги зупинився, станув нараз, мов остовпілий. Грізна почвара, що гонила за ним ненастанно від самого виходу з касина і здалека зачаювалася на нього, аж тепер запустила йому свої пазурі в груди. Сталось це несподівано, неспостережено. Він

був спокійний. Йому здавалося, що постанова — помститися завтра на змовлених на його згубу офіцерах додала йому сили і певности. В тій певності мигнула йому в його голові думка:

— Піду додому.

І в тій же хвилині він почував, як почвара шарпнула його лапою, почув безмірний біль, почув, як розпука труп'ячим лицем зазирає йому в очі.

— Додому? Чого? Що я там застану?

Оці питання вертілися в нього в голові, мов зависи, на яких укріплені двері, що ведуть у пекельну безодню. Що сховано там за тими дверми, цього не зумів ніякий розум зглибити, ніяка фантазія собі уявити. Страховина — це мізерне слово навіть на те, щоб замаскувати те, що там криється. Підземні льохи, де колись найжорстокішими муками тортуровано людей, це були місця забави і спочивку, коли прирівняти їх до тої безодні, що рознімає пащеку там, у нутрі його душі.

Аджеж його жінка має бути почварою, упирем, що висисає людську кров! Аджеж та гарна невинна жінка, така повна любови й така йому мила, це має бути чортиця, спільниця тої жінки-сатани! Редліх це сказав йому, чоловік, котрого він досі ніколи ще не вловив на брехні, чоловік сумлінний, що не кидає на вітер таких огидних підозрнь, його шкільний товариш і щирий приятель. Значить, цьому мала би бути правда? О, в таким разі проклинаю день, в котрім я на світ народився, і хвилину, коли сказано: оце людська істота! В таким разі не має більшої ганьби в цілому світі, як бути чоловіком!

Капітан увесь трусився, мов у пропасниці. Гнав щодуху вулицями, не тямлячи гаразд.

куди жене. А проте по півгодиннім блуканню побачив нараз, що опинився на вулиці Пекарській, насупроти тої кам'яниці, де була його квартира. У вікні спальні видно було світло. Капітан став на тротуарі на супротилежнім боці вулиці і вдивлявся в те світло.

— Дожидає мене!— пролітали думки по його голові, безладно, мов зів'яле, листя гнане осіннім вітром. — А діти, мої діти, називають тіткою оту... оту...

Заскреготав зубами. Скажена злість закипіла в ньому. Одним скоком переплигнув вулицю і підбіг до кам'яничної брами. Торгнув дзв нок, щоб розбудити сторожа. Влетіти до її спальні, присилувати її, щоб призналася до вини і задавити, розшарпати, погризти зубами на місці!—це була його думка. Та ледве продумав її до кінця, сам її перелякався і скочив від брами, на вулицю, на супротилежний тротуар і пустився тікати, мов останній боягуз, боячися, щоб сторож не прокинувся, не побачив його й не присилував вийти до дому. Ні, в тій хвилі ввійти до свого дому не міг би за ніякі скарби в світі! Був у такім настрою, що певно або Анелю, або його винесли би завтра трупом зі спальні. На щастя, дзвінок львівським звичаєм відмовив служби або, може, сторож не почув одноразового торгання, досить, що ніхто не вийшов відчиняти браму. По кільканадцятьох хвилинах смертельної тривоги, які капітан пробув, схований за рогом кам'яниці, тремтячи, озираючися на всі боки, мов злодій, він помалу почав заспокоюватися і трохи холодніше розмірковувати свої відносини до Анелі.

— А вона десь там чекає на мене!— снував знов перерване, безладне пасмо думок.— Турбується, дивується, чому не приходжу.

Давніше плакала, коли я так допізна лишав її саму. Тепер мусила вже привикнути до цього. О, і багато до дечого іншого привикла! Аджеж те, що говорив про неї Редліх, усе правда, найчистіша правда! Чую це цілою душею, всією істотою! Сказитися можна від цього чуття. Розпука! Розпука! А він мовив, що має докази! Оджеж до того дійшла моя улюблена, моя збожана, мати моїх дітей! Ні, я не стерплю цього! Зараз, в тій хвилині мусимо з нею зробити обрахунок... назавсігди! Аджеж, с'як чи так, нам дальше не можна жити разом!

І знов подався до брами. Та ледве вийшов на серед вулиці, насупроти кам'яничної брами, йому причулися важкі крики і півсонне сапання сторожа, що йде відчиняти браму. І коли в тій хвилі побачив блиск, який ішов із Анеліного вікна, те мляве, лагідне світло, що, проходячи крізь рухливу густу сітку спадаючих снігових платочків, в його очах набирало злегка пурпурового відблиску, немов було відбите від широкої калюжі крови, — то знов скажений переляк обхопив усю його суть і він, не застановляючися далі, не озираючися і брязкаючи шаблею об каміння, погнав геть від цієї брами Пекарською вулицею вгору і скрутив ув одну з бокових вуличок до Личаківської. Поліціян, що стояв на розі тої вулиці, бачучи військового в такім швидкім бізі і догадуючися, що сталося щось таке, що вимагає його інтервенції, зачав бігти до нього. Бачучи його наближення, капітан щодуху загнув у бокову, темну вуличку Францішканську і зачав бігти горі нею.

— Пане! Пане! Зачекайте! — кликав за ним поліціян, поковзнувшись і чуючи, що не дого-

нить утікача. Та капітан не чув його поклику. Поліціян зачав свистати, звертаючи увагу інших стійкових на таємного втікача, та інших стійкових не було так близько, і свист пройшов без відгуку. Тим часом капітан вибіг на вулицю Куркову. Йому заперло дух. Зупинився в темній закутині, де ніхто в віддаленню яких десятих кроків не міг його доглянути, і віддихав, віддихав довго й силкувався знов нав'язати перерване пасмо думок. Та цим разом їх напрям був зовсім противний, ніж попереду.

— А вона мене любить! І дітей любить. Видно це з кожного її руху, з кожного слова, з кожного листа. Любов і бездонне зіпсуттячи ж можуть жити в парі? І чи її зіпсуття, чи ті її злочини справді так уже доказані? Упереджувала мене, щоби я не слухав спліток. Значить, і до її слуху мусили вони доходити. Заклинала мене, щоби я виступив із армії. Дурень я, не розумів, чому вона це чинить! А тепер бачу. О, тепер мені ясно, коли удар упав, коли не можу вже вернутися. Хотіла вирвати мене з того болота, з-посеред тих людей, відірваних від життя, привиклих до дармоїдства, зіпсованих, що ширять і довкола себе зіпсуття. А може знала навіть про конспірацію, про змову, сплетену на мою загибель. Її нервовий напад, тривога за дітей, гарячкове благання, щоби я подавався на пенсію. О, сліпий, сліпий, що я не достеріг цього всього відразу! За мене вона тривожилася, бажала мого щастя і супокою! Та чому ж мене не освідомила? Чому не сказала мені виразно, що й до чого воно йдеться? Чому? О, розумію, розумію! Занадто добре знає мою вдачу, дурну, уперту, повну пересудів і підлих підозрінь! Знала, що я б не йняв її віри, що я підозрівав-би її бог зна

за що. Думала, що їй удасться протягти діло, підготовити мене до гіркої правди. Але я, дурень, усе попсував. І маю тепер за це! О, Боже, дякую тобі, що ти своєю рукою відіпхнув мене від тої брами, від того порога, через який переступивши перед хвилею, я міг би був зробитися Каїном, допуститися вчинку, якого б я сам собі ані тут, ані в будучому життю не міг був ніколи дарувати!

Буря минула. Вихор прошумів. Любов до жінки і сім'ї, віра в її любов і доброту, віра в благородність людської душі показалася сильнішою в капітановім серці від тої бурі, перетривала страшенну навалу, вийшла з неї переможцем. Він успокоївся. З цілої тої внутрішньої бурі лишилося тільки почуття великого жалю до людей — низьких, завидющих, злосливих, що оббризкують піною своєї зависти те, що стоїть високо понад рівнем їх моральності, лишився в нього благородний гнів, обурення, особливо на Редліха, на приятеля, котрому він так щиро вірив і котрий так огидливо надужив його довір'я. Капітан почував тепер, що коли завтра стане супроти нього око в око й коли противник при першій пострілі не повалить його трупом, то його рука певно не дрогне, його пімста за зневажену святиню його домашнього вогнища буде рішуча, повна й неминуча.

Биття годинників, що продзвонили першу годину, перервало хід його думок. Перша година! Так пізно! Анеля десь там жде, турбується! Болюче чуття ворухнулося в серці в капітана. Любив її в тій хвилі над життя, над усе в світі, над свою честь. Та разом із тим почував, що бачити її тепер не може, не повинен. Сім годин відділяло його ще від

хвилі, що мала рішити для нього, чи життя, чи смерть. Поединок з Редліхом був неминучий. Відкликати його — про це не могло бути ані думки. А бачитися з Анелею, це могло довести до захитання цієї постанови. Ні, ні! Він завтра мусить бути спокійний, сильний, приготований на все, в порядку зі своїми думками й почуттями. Стріча з Анелею і з дітьми могла б усе розстроїти. Коли лишиться живий, то й так побачить їх завтра і ощадить їм кількох годин тривоги й непевности, а коли згине, га, то й так досить вчасно вони про це дізнаються!

Глибокий біль здавлював його серце, коли подумав, що може згинуть, не бачивши вже тих, що їх любив так гаряче, що для їх чести і доброго імени наражував своє життя. Смерти не боявся. На полях битви йшов сміло поперед свого відділу, додавав відваги воякам, жартував зі свещучих куль. Тільки свідомість, що може згинуть там, серед чотирьох стін стрільниці, так близько жінки й дітей, а надто так несподівано для них, відчування їх болю, їх сліз, їх важкої сирітської долі по його смерті різало його серце. Та він відганяв від себе ті тоскливі думки, силкувався вкріпити в собі віру, що противник або не стане на поклик, або перед боротьбою відкличе свою клевету, або вкінці, почувавши свою лиху справу, хибить. Уважав цей поединок Божим судом між ним і клікою нікчемників, що з якоїсь невідомої причини сприсяглися на його згубу. Аджеж Пан-Біг, знаючи його правоту і невинність, не допустить, щоб підлота й інтрига величалися перемогою.

Так роздумуючи, йшов помалу здовж Губернаторських Валів, вниз, прямуючи до ринку. А вийшовши на ринок, де, не зважаючи на

пізню пору й погану погоду, пересувалися ще тут і там постаті налогових гостей трактирних і шинкових, одні одинцем і непевними кроками чимчикуючи до якоїсь неясно означеної мети, другі сунучи купами, серед голосної розмови і ще голосніших сміхів, капітан почув голод і втому. Перша його думка була піти до першої ліпшої отвореної ще пиварні або ресторації. Вже вступив до одних сіней, що вели до ресторації, та нараз зупинився і поспішно вийшов назад на ринок. Пригадав собі, що в кожному такому локалі¹⁾ в теперішній хвилі застане більшість гостей військових, офіцерів. Бачитися з ними, вітатися, розмовляти не потрапив би тепер ні за яку ціну. А хто знає, може би мусив зносити ще нові наруги й пониження, що могли би знов позбавити його супокою, здобутого з таким трудом. Ні, ні! Ні за що в світі не вступить до ресторації! Оминаючи старанно стрічу з усякими военними, що тут і там моталися в тих крикливих і сміховитих купках, капітан пішов до Англійського готелю, велів подати собі комнатку, принести вечерю і пляшку вина а також кілька аркушів паперу, перо й чорнило і, покріпившись, засів писати прощальні листи до жінки і до дітей.

Анеля по виході мужа чулася зовсім супокійною і навіть почувала якусь радість. Була переконана, що капітан пішов до команди подати просьбу про демісію і їй аж легше робилося на душі при думці, що вже завтра, позавтра, за кілька день він буде міг скинути з себе той мундур, що колись робив його для неї таким принадним, а тепер видавався їй страшним, важким, мов кайдани. Знала, що

¹⁾ Локаль — місце, приміщення.

цей мундур накладав на її мужа різні тяжкі й небезпечні обов'язки і їх власне лякалася найдужче. Знала також, що коли не для чого іншого, то бодай для цього мундуру він мусить бувати в товаристві інших військових, а яке небезпечне може бути це товариство, це показалося дуже ярко на недавній Редліховій візиті. При самій згадці про цю візиту дрож пробирала Анелю. Той дурний, дерев'яний стовп! Чого він мусів улізти? І чому не міг у своїй капустяній голові знайти крихітку чемности, але відразу підвівся на задні лапи, як подразнений ведмідь? О, ненавиджу його, ненавиджу їх усіх!—крізь затиснені зуби шептала Анеля, пригадуючи ту важку атмосферу, яка зальгла була в їдальні по Редліховім відході, і той холодний піт, що обливав її тоді, і ті надлюдські зусилля, з якими вона силкувалася опанувати своє зворушення і показатися мужеві зовсім свобідною і наївною. Та, Богу дякувати! Компром тація з боку таких людей, як оцей Редліх, уже недовго буде їй загрожувати. Силою своєї волі і своєї любовидо мужа вона відсуне цей Дамокл в меч. Ї чудові очі горіли полум'ям правдивої радості при думці, як то вони обоє з мужем виїдуть геть відци, геть, на село, десь у глухий гірський закуток, до свого дворика, на свій ґрунт, де вона зможе відітхнути свобідно й забути все минуле, вирвати з корінням із душі ті страховини, через які тут мусила переходити, і вся, вся без поділу віддасться своїй любові, своєму домашньому вогнищу.

Еластична, як звичайно бувають повнокровні і енергійні натури, Анеля швидко вимела зі своєї душі всі прикрі й важкі вражіння нинішнього дня і живо вешталася по помешканню,

зайнята своєю щоденною домашньою роботою. Переглянула одяг дітей, тут щось залатала, там пришила гудзик, там знов веліла служниці вивабити пляму. Антось незабаром прийде — треба прилагодити каву і підвечірок, подумати про вечерю. Тим часом прийшли діти зі школи, вносячи до помешкання освіжаючу хвилю веселих голосів, сміху й щебетання. Анеля помогла їм пороздягатися, сама розмовляючи і сміючися з ними, як дитина, дала їм їсти, а потім переробила з ними лекцію кімнатної гімнастики. Потім засадивши їх за книжки, сама пішла до кухні, щоб допомогти Марині прилагодити каву.

Антося не було. Певно генерал, що любив його дуже, дізнавшись про його намір виступити з армії, запросив його до себе і силується вибити йому з голови цю думку, обіцяючи швидкий аванс, підвищення пенсії... Що ж, підвищення пенсії, без сумніву, була би не кепська річ. Аджеж вони зовсім не можуть числити себе до заможних, хоча наслідком її старань і заходів не належать і до таких дуже вже вбогих. О, вбожество, недостаток, це були фурії, найстрашніші для неї в життю! Щоб закляти ті фурії і держати їх здалека від свого домашнього вогнища, на це вона посвятила так багато... так багато! Антось навіть поняття не має про це і дай Боже, щоб ніколи й не дізнався! Він любить її гаряче, пристрасно, — пізнала це відразу. Він вірить в неї, бачить її любов і певний, що вона його не зрадила. І тут він не помиляється! Вона була йому вірна, ані на хвилину, навіть думкою ані мрією не зламала заприсяженої йому вірності. А все таки цей прямодушний сентиментальний Антось... Коли б він дізнався про

все, то хто знає, що би то було!.. Хто знає, чи він би...

Анеля похитала головою, не хочучи додумувати до кінця цієї думки. Що там! Я була йому вірна, і це додає мені сили. Я не зламала свого шлюбу, значить, із цього пункту не може робити мені ніякого закиду. А тамте інше... ну, це ще хто знає, як уложиться. На це ще можна задивлятися з різних становищ. Коли б тільки виграти на часі! Коли б тільки зі Львова, з цього товариства, з цього оточення, а там якось то воно буде!

Минула шоста година, Антось не приходив. Певно хтось із вищих офіцерів запросив його на гербату і на розмову і він не міг ані відмовитися, ані швидко викараскатися. Випила з дітьми кави й дозволила їм бавитися. Та діти випросилися до кухні, де Гриць, з котрим Михась був уже дуже заприятелювався, зладив для нього маленький столярський варстат, тобто на разі вчив його обходитися з долотом і свердликом. Цеся також не хотіла лишитися позаду за братіком і хоча Мариня силкувалася вмовити в неї, що панночці не ялося займатися такою роботою, все таки взялася також до діла і за годину обое в дощечці, яку їм дав Гриць яко матеріял, понаверчували стільки дірок, що виглядала, мов решето. А поки діти працювали, Гриць, сидячи на лавці й курячи люльку, розповідав не так їм, як радше Марині про дивні пригоди свої і пана капітана в Боснії, про гірських розбійників і повстанців, про турків і туркень, про мечеті і старосвітські будівлі, про тамошніх мужиків, про гори і плоди тамошнього краю. Як мужика, це власне його найбільше зацікавлювало, і з його широкого, добродушного лиця, прикрашеного

невеличким чорним вусом, можна було вичитати щире внутрішнє вдоволення, коли бачив, що й Мариню зацікавлюють ті речі, що вона з добрим розумінням і вподобанням розпитує його, як там живуть і працюють і поводяться тамошні люди.

Анеля тимчасом нудилася в покою. Що це значить, що Антось не вертає? Недобрий! Оце тільки другий вечір проводить у Львові і вже починає занедбувати її. Ламала собі голову, де він тепер міг бути, з ким розмовляє і про що? Впадала на різні здогади й сама заперечувала їх. Тільки від одної комбінації відскакувала її фантазія, щоб він міг тепер бути в касині. Не знати чому, але їй твердо вірилось, що сьогодні Антось туди не піде. Взяла в руки якусь роботу й сиділа, ні про що не думаючи, тільки ловлячи слухом кожний гук, кожний стук, кожний шелест, що долітав із сіней, завсідги думаючи, що це він іде і завсідги розчаровуючись. Завидувала своїм дітям веселої забави в кухні і кілька разів поривалася йти до них, та все щось зупиняло її. А ну ж Антось прийде! Малювала собі в уяві його постать у дверях, його рухи, його голос, як її вітає, цілує, перепрошує, як своїм звичайним способом відпинає гудзики плаща, покидає це заняття й цілує її в руку, потім обтріпує шапку зі снігу, потім знімає плащ, поправляє лампу на столі, потім бігає по покою, оповідаючи щось і живо жестикулюючи, потім знов стає перед нею і тільки тепер пригадує собі, що треба відперезати шаблю. Добрий, любий, простодушний, золотий чоловік. Літа, пробуті в Боснії, труди й невгоди майже зовсім не змінили його. Навіть покращав, дозрів, лице загоріло трохи, та зрештою лишився такий, як був.

Анеля марила наяві, недвижно сидючи при столі з прижмуреними очима і солодко всім-халася до своїх мрій. Ті мрії перервало легеньке стукання до дверей. Анеля схопилася, сполошена, з крісла і озирнулася довкола, неначе шукала помочі або криївки. Та небезпеки не було ніякої, а натомість знов далось чути легеньке, несміле стукання до дверей.

— Прошу ввійти!—промовила піднесеним голосом Анеля.

Несміло ввійшла старша вже жінка, обвита хусткою. Анеля в першій хвилі не пізнала її.

— Слава Ісусу Христу!—мовила жінка, кланяючися.

— А, Шимонова!—скрикнула Анеля. Шимонова, це була служниця Юлії, вдова по якимсь шевським челяднику з Делятина чи Надвірної.— А вам що сталося, що ви загостили до мене?

— Пані мене послали. Ось тут лист для пані капітанової,—мовила Шимонова, кладучи на столі перед Анелею маленький візитовий білет, заклеєний у коверті.

— Юлія пише до мене?—здивована запитала Анеля.—А це що таке? Чи хора, що не може прийти?

— Ні, прошу пані, не хорі. Певно там у листі витолковує. Нехай пані будуть ласкаві прочитати. Моя пані казали мені зачекати на відповідь.

Анеля ножичками розкроїла коверту і виїняла білет, записаний дрібненьким красивим почерком Юлії. В білеті було написано ось що:

„Дорога Анельцю! В цій хвилі довідаюся про діло безмірно важне для нас. Не можеш собі виобразити, що сталося. Конче треба нам обом зійтися й порадитися, що маємо діяти. Я була би вже прибгла до тебе, бо сама мало

голови не страчу, та по тій дурацькій сцені при обіді боюся здибатися з твоїм чоловіком. Шаную його дуже, та боюся його ще дужче. Напиши мені, або радше ні, не пиши нічого, а оцей білетик кинь до печі. Тільки скажи Шимонов'ї, чи і коли можу прийти. Хоч би тільки на хвилиночку. Твоя Юлія“.

Зачудовання в Анелі дійшло до найвищого ступня.

— А це що за відомість, про яку згадує Юлія? — скрикнула мимоволі.

— Не знаю, прошу пані, — відповіла Шимонова.

— Хто там був у неї? Хто міг сказати їй щось таке важне?

— Не знаю, прошу пані. Різні панове бувають.

— Ідїть, Шимонова, додому і скажіть своїй пані, нехай зараз сюди приходить, — мовила Анеля і, давши Шимонов'ї двадцятицентівку, вивела її за двері.

Тепер трясла нею пропасниця цікавості. Просила Бога, щоб Антось забавився поза домом ще з годину, щоб не застав тут Юлії. Глянула на годинник — була сьома година. Сіла й силкувалася думкою супроводити Шимонову в її мандрівці додому. Ось вона шлапає по болоті вулицею Чарнецького, на Бернардинську площу, переходить коло прилавків, на яких бойки продають овочі, скручує на Галицьку, а з цієї на Ринок, переходить коло ратуша, півперек Ринку на Домініканську, а відци на Вірменську. І як таки ця стара жінка ніколи не може йти просто вулицею Чарнецького на Губернаторські Вали, а відци на Домініканську вулицю! Найменша подоба лісу вночі наповнює її непоборимим перестрахом і вона вольть робити величезне коліно, накладати вдвое більше

дороги, ніж пройти попід деревами плантації. Анеля проклинає цю дивну боязливість Шимонової, що повстала в неї ще в дитинячій віці. Мавши ще ледве десять літ, ішла з матір'ю вночі через лісок; обох їх напали якісь драбуги, страшним способом замордували її матір, а вона, не пам'ятаючи з переляку, що з нею діється, скочила в гущавину і зарилася в купу хворосту, в котрій зомліла і напівмертва пролежала кільканадцять годин, поки її другого дня не віднайшли й не витягли з криївки. Від того часу Шимонова не може вечером пройти через ніяку плянтацію, де росте при купі бодай кілька дерев або корчів. Та тепер вона вже мусить бути дома. Вже Юлія одягається, вже йде, поспішає простою дорогою, за хвилину буде в неї, скаже їй, що там таке сталося...

Анеля почувала, що її несупокій чимраз більше змагається. Ану ж прийде Антось! Ану ж застане тут Юлію в таку пізню пору! Пізня пора? Адже ще нема восьмої! Щоб побороти неясну й нічим не оправдану тривогу, Анеля встала і пішла до кухні.

— Ну, діти, час вам іти спати! Завтра рано мусите йти до школи.

— Ще трохи попрацюємо, мамочко! — скрикнув Михась. — Ади ¹⁾, який рівний жолобок! Це я такий видовбав!

— А я вивертіла оце колісце з самих дірочок, — ади, яке гарненьке! — скликнула Цеся.

— А хто ж вас цьому навчив?

— Гриць! — хором скрикнули діти, показуючи на Гриця, що обік столу стояв випростуваний перед панею капітановою, мов перед яким генералом, тільки що в одній долоні дер-

¹⁾ Ади — гляди, дивись.

жав люльку, затуливши її дискретно, а по його широкім лиці розіллвся добродушний усміх.

— Ну, гарно, гарно, — мовила Анеля, — та все таки пора вам іти спати.

— А мамочка також з нами піде спати?! — питала Цєся, складаючи свердлик і обтріпуючи свою спідничку з трачиння.

— Ні, моя дитино, я ще мушу почекати, аж прийде татко.

— А де-ж татко пішов?

— Десь пішов до пана генерала, — не наду-муючися, мовила Анеля.

— А швидко верне?

— Не знаю, моя дитино. Та я мушу зачекати на нього. Може, прийде голодний, та треба буде дати йому їсти.

Розмовою про батька Анеля вивабила дітей із кухні. Пороздягала їх і повклала спати. Хотіла лишити їх, та Цєся, вже лежачи в ліжку, зупинила її, вхопила її руку й почала цілувати.

— Ні, мамочко, не йди ще! Розповідай нам дещо про татка!

— Що ж я вам буду розповідати про нього?

— Який він добрий. Ти знаєш, нам Гриць розповідав про нього такі гарні, гарні історії!

І Цєся прижмурила оченята, любуючися самою згадкою тих історій.

— Які ж то історії? — запитала Анеля.

— Розповідав нам, як то в однім місті було велике стріляння і рубання, люди людей рубали, мамочко!.. І вогонь був, доми горіли... Страх! А перед одним таким горючим домом стояла купа турків, а наші на них нападали, а вони стріляли до наших, а наші до них, поки їх усіх не повистрілювали. А коли вже турки всі попадали, а дім зверху починає валитися, бачуть наші, що з вікон того дому хтось іще

стріляє. Наші хотіли також стріляти до вікон, але татко крикнув: „Стійте, це жінки!“ А то були три туркені. А наші кричать: „Нехай гинуть!“ А вони стріляли на наших, поки не вистріляли всіх набоїв. А тоді й стрільби повикидали через вікно. А татко мовить до Гриця: „За мною, Грицю, бо ті бідолахи погинуть у вогні!“ Побігли оба до того дому, виломали двері, а ті туркені думали, що їх хочуть мордувати, і кинулися на них із ножами. Та татко вирвав одній ножа з руки, а Гриць другій, а третя тим часом сама себе підрізала. А ті дві вони винесли з пожару. І ледве вийшли, завалилася стеля тої кімнати і та третя туркеня там згоріла.

Михась оповідав цю історію живо, задиханий, очевидно, гордячись і радуючись, а Цєся, все ще прижмурюючи оченята, тільки оханням висказувала свій подив. Анеля не могла очей відвести від дітей і любивалася ними не менше, як вони Грицевим оповіданням про гарний вчинок їх батька.

— Ну, спить уже, спить!— мовила вкінці. — Завтра вам татко сам розповість іще кращу історію.

— Ах!— шепнула Цєся, смакуючи вже наперед це оповідання.

— О, кращої вже не розповість!— мовив поважно Михась. — Гриць говорив, що оця найкраща.

Анеля засміялася; поцілувавши дітей, відійшла до свого покою. Після теплої, любної атмосфери дитячого щебету й дитячої любови тут знов обхопила її холодна атмосфера тривоги, непевности і чекання. Ані мужа, ані Юлії не було. Вже доходила дев'ята. Що це може значити? Анеля сіла і знов хотіла зайнятися

свою роботою, та пальці її тремтіли, думка не могла успокоїтися та й увага скупчитися як слід. Покинула роботу й сиділа, надслухуючи. Туркіт фіякрів, гучна хвиля міського вечірнього життя довкола, якісь уривані окрики, шматки речень якоїсь вуличної сварки, тяжке чалапання якихось кроків на сходах, що звільна зближалися, а потім знов віддаювалися на вищий поверх, усе те, мов у калейдоскопі, мигало в її мізку, вкидаючи її моментально то в нервову дрож, то в тупе почуття одностайного напруження, то в меланхолійну резигнацію.

Хвилина минала за хвилиною, чверть години за чвертю. Вже пів до десятої, три чверти. Анеля ходить по кімнаті, визирає через вікно на вулицю. Темно. Хвиля вечірнього міського життя почала звільна втишуватися, та чим більша тиша залягала довкола, тим важче, незносніше робилося в Анелі на душі. Тривога за мужа і неспокій, викликаний Юльчиним білетом, побільшувалися раз-у-раз. Вона не могла вже й подумати окремо про котрунебудь із цих справ, шарпалася немічна, мов кіт, зав'язаний у місі, і ця внутрішня неміч боліла, пекла її страшенно.

Війшла Мариня і запитала, чи пані будуть сами їсти вечерю?

— Ні, не хочу, — відмовила Анеля. — А ви з Грицем уже повечеряли?

— Уже, прошу пані. Гриць пішов до касарні спати.

— То йди й ти спати. А вечерю для пана постав до рури¹⁾. Я зажду на нього.

Мариня відійшла. Анеля, сама не знаючи пощо, висунула з комоди шухляду й почала

¹⁾ Руро — духовка

перебирати білизну. В тім застукано до дверей, цим разом швидко, з натиском. Анеля підскочила і перелякалася, мов злочинець, зловлений на гарячім учинку. Хотіла промовити „Прощу!“ та не могла видобути голосу з горла. Та не дожидаючи її запросин, двері відчинилися і ввійшла — ні, вбігла, влетіла тельмом Шимонова. Лице її було перекривлене безмірним переляком, хустка в неладі закинена на плечі, голова відкрита і припорошена снігом. Стара жінка важко віддихала, хапала себе за груди і за горло й робила якісь розпучливі знаки руками й головою, заким могла видобути голос із уст.

— Ради Бога, Шимонова, а вам що таке? — скрикнула Анеля, що, пізнавши Шимонову, швидко успоколася і придивлялась їй радше з зачудованнєм, ніж із переляком.

— Ох-ох! — стогнала Шимонова, безсяльно падаючи на крісло. — Не можу!.. Ласкава пані!.. Я бігла... щодуху... через плянти¹⁾!..

— Ха-ха-ха-ха! — голосно зареготалася Анеля. — Так ось чому ви так перелякані! А! Шимонова йшла через плянти! Ха-ха-ха-ха! О, мій Боже! І що ж то Шимонову спонукало до такого страшенно нерозважного кроку? А я думала, що щонайменше половина Львова запалася. Але де ж Юлія? Чому вона сама не прийшла?

Шимонова, що ще не зовсім охолола з переляку, знов розпучливо замахала руками.

— Ох, не можу! — стогнала. — Не можу!.. Ласкава пані!.. Тут мене... душить, ось тут! — додала, вказуючи на горло.

— Випийте оце, — мовила Анеля, подаючи старій добру чарку вина. — Може вам полегшає.

¹⁾ Плянти — міський сад.

Тремтячими руками взяла Шимонова вино й вихилила чарку. Напій, очевидно, зробив їй полегшу. Віддихнула глибоко раз і ще раз і... почала плакати.

— Ох, нема вже мові пані! — мовила, заходячися від плачу. — Нема наших панночок! Нема нікого, нікого!

— Що Шимонова мовить? — зачудована, ще нічого не розуміючи, питала Анеля. — Нема їх? А де ж вони поділися?

— Забрали їх! Усіх забрали.

— Хто забрав?

— Поліціанти. Прошу подумати: приходжу додому від пані капітанової, дивлюсь, а перед дверима щось зо п'ять фіякрів, при дверях поліціанти, під вікнами поліціанти, на сходах поліціанти, а в помешканню ціла руїна. Комісари, ревізори, крик, плач, перешукують шухляди, все поперевертане, панночки бліді, тремтять з переляку і одягаються. Кілька панів, котрих ця орда застала в нас, стоять, як сами не свої. А моя пані сидить бліда, як труп, мокра, видно, що була зомліла й мусили її відливати водою. Ледве я вийшла, зараз комісар до мене, хто я така, що тут роблю? Ох, ласкава пані, відколи живу, ще ніколи не зазнала такого страху!

Анеля слухала тих слів, мов нежива. Відомість про арештовання Юлії оголомшила її, відняла їй можливість вражінь і почувань. Не чула ані болю, ані переляку — нічого. Видалось їй, що нараз усе довкола неї щезає, вся дійсність розвівається, як імла, люди цілою безконечною замотаниною своїх відносин пропадають, дім, місто, ціла земля щезає доразу, і сама вона легесенько, мов макова зернинка, кинена в пропасть, щезає десь у безодні,

розпливається в нівищо. Ще тільки одна тонесенька ниточка держить її, завішену між небом та безоднею, а ця ниточка — це голос Шимонової, тремтячий, слабосилий, що долітає десь, немов із безмірної далечини.

— Я зараз і сінько хтіла тікати геть, — мовила Шимонова — та не пустили мене. Потім перешукали всі мої речі, але не знайшли нічого. Потім веліли мені одягати мою паню, що була холодна, як труп. Та й наплакалась я над нею, поки її збрала, немов оце маю класти її до труни! А вона, небога, під моїми слізьми трохи очуняла та й мовить до мене:

— „Не плачте, Шимонова! Маю в Бозі надію, що це нещастя минеться“.

— А потім, коли на хвилю нікого з поліцайників не було близько коло нас, вона шепнула мені до уха:

— „Нехай Шимонова зараз побіжить до Анелі“... — Ая¹⁾ ая, так таки й мовила, сердешна: „до Анелі! І оповість їй усе. Може, вона через свого мужа або через когось іншого здужає зробити щось для мене і для себе“. — Так додала виразно: і для себе“. — А як же! Я поцілувала її в руки, коли її брали до фіякра. І панночок усіх забрали. Дві лежали хорі, то й ті мусили повдягатися і їхати до поліції. Тільки мене саму лишили. О, Боже, Боже, що то ще буде зо мною!

І Шимонова знов заплакала, від часу до часу витираючи очі фартушком.

Анеля все ще сиділа недвижно, з очима широко витріщеними, вдивляючися в один кут покою, з устами наполовину отвореними, без ніякого виразу на лиці, а навть з відтінком якогось дивного усміху на вустах. Зрештою Шимонова, зайнята власною особою і пригодою

¹⁾ Авжеж.

свої пані, не звертала особливої уваги на Анелю, а виплакавшись і отберши сльози, встала з крісла.

— Піду вже, прошу ласкавої пані, — мовила, кланяючися Анелі. — Я своє зробила, а тепер мушу поспішати додому. Я там, ховай Боже, усе позамикала на ключ, та все таки треба йти. Тепер я сама однісінька. Цілую ручки ласкавої пані! Дякую красенько за покріплення.

І справді, поцілувавши Анеліну руку, що безвладно простягнена лежала на столі, Шимонова пішла, бажаючи ласкавій пані доброї ночі.

Анеля не встала, не порушилася, не поглянула вслід за нею. Сиділа, як з каменю витесана. Минали хвилини, квадранси¹⁾, години, а вона сиділа та й сиділа недвижно. Тільки рівний, спокійний віддих показував, що це не статуя, а жива людина. І коли би капітан, що власне в тім часі при брамі кам'яниці шарпнув за давінок, а потім сам із собою зводив важку внутрішню боротьбу, був в тій хвилі війшов до покою і свою шаблю, ще в Боснії вигострену, затопив у її груди, то її смерть була би тільки незначучим і нечутним переходом із теперішнього отупіння в вічне і цілковите одубіння, була би спокійним і несвідомим перепливом із тихої пристани на безбережний, незглибимий супокійний океан.

Аж десь коло першої години цей стан змінився остільки, що Анеліні повіки склепилися помалу, її голова склонилася на стіл, а рука несвідомим рефлексійним рухом підсунулася під нахилене чоло. Анеля заснула. В такім положенні застала її рано при горючій лампі перелякана Мариня.

¹⁾ Квадранс — чверть години.

ІХ

В готелевій кімнаті було ще темно. Капітан спав. Сильне стукання до дверей розбудило його.

— Хто там? — скрикнув капітан.

— Це я, кельнер, — відізався голос за дверима.

— Чого хочеш?

— Пан капітан веліли збудити себе о сьомій.

— А хіба вже сьома?

— Так є.

— Добре, добре. Дякую тобі.

— Може пан капітан чого потребують?

— Принесеш мені каву так за півгодини.

І рахунок!

— Рад служити пану капітанові.

Капітан устав, умився і почав одягатися, звільна, спокійно. Хоч спав не сповна три години, то все таки чув себе покріпленим на силах. Без ніякого особливого зворушення взяв написані вчора листи, що лежали на столі, і сховав до бокової кишені вафенрока ¹⁾. Потім випив каву, закурив сигару, заплатив і вийшов з кімнати.

Було три чверти на восьму. Сніг усе ще порошив. На дворі стояла ще сіра сутінь.

¹⁾ Вафенрок — військова тужурка.

Небозвід видавався тісним і, немов величезний капелюх, насунений на чоло, змінював, маскував фізіономію міста. Все виглядало меншим, якимсь дрібним, незначучим. Рух на вулицях Львова був іще слабкий. Головний контингент прохожих становили діти, що поспішали до шкіл.

— І мої діточки десь ідуть до школи, — подумав капітан і нараз страшенний біль прошиб його серце. Пекло, що вчора, бачилось, було втихомирене, тепер заворушилося наново. Хоч і які зусилля робив над собою, щоб тепер у тій хвилі відігнати від себе думки про дітей і жінку, то все таки ті думки, мов налазливі оси, крутилися довкола нього, бриніли і шпигали його жалами.

— Щоб їх хоч раз іще побачити, хоч здалеку! — думав капітан, слідячи очима кожную купку проходячих дітей. — Хто знає, може то вже останній раз! А вчора, виходячи, я навіть не поцілував їх. Не натішився їх видом, не напоїв душі їх солодким щебетанням. Бідні мої діти! Що то буде з вами, коли я згину сьогодні?

Сльози закрутилися в нього на очах. Та безмірним напруженням своєї волі капітан відігнав їх. Власне переходив з Маріяцької площі на Галицьку, коли почала бити восьма. Прискорив кроку. В протягу п'ятох хвилин мусив бути на стрільниці, на умовленім місці, а то ще кусник дороги. Скрутив на вулицю Галицьку, відці на Собеського, вийшов на Губернаторські Вали й направився на Куркову, при котрій знаходиться міська стрільниця. Велика зала стрільниці, в тім часі звичайно пуста, була вибрана місцем поединку.

— Спізнюся на цілі три хвилини! — подумав капітан, поглядаючи на годинник. — Вони там певно вже чекають. Подумають, що я струсив.

Та нехай собі думають, що хочуть. Покажу їм, що з кашею ззісти себе не дам.

Хотів прискорити кроку, та зусилля його були даремні. Якесь ослаблення опанувало його. Той кусник дороги від рогу намісництва до стрільниці видався йому безконечно довгим і важким. Не почував страху, був повний резигнації, спокійний, а проте його ноги отяжіли, мов олив'яні. Обмірковував, де має вимірити, в груди чи в голову. Почував, що його рука буде певна і не затремтить, знав, що трапить його неохійно, коли сам швидше не буде траплений. Мірячи в голову, легше хибити, та трапний постріл, звичайно, буває смертельний. Це поєдинкові правила велять мірити в груди, це його мало обходило. А яких то правил держалися його вороги, клеветники? Мірячи в груди, легше трапити, та трудніше поцілити смертельно. Хіба валити трохи нижче, в сторону живота і засудити противника на смерть по довгих, лютих муках? Ні, перед такою думкою жакнувся капітан Убити Редліха відразу, на місці, — так! Це буде чесно, цього домагається його честь, а радше те почуття помсти і обурення, що жевріє на дні його душі. Але засуджувати його на кількадевні муки і аж по них на смерть — ні! Аджеж він — чоловік, не кат! Аджеж Редліх ще вчора був його другом!

На площі перед казармою, званою по старому „Heumarktscaserne“, кілька компаній піхоти відбувало звичайні вправи в машерованню, робленню карабіном і стрільню без набоїв. Салютували йому, коли переходив повз них. Якесь тоскливе почуття заворушилося в його душі на вид тих людей, уставлених у два ряди, з лицами червоними від морозу і втоми

в чоботях забризканих болотом, розробленим із снігу, що розтанув під їх ногами. Йому пригадалася з гімназіальної лектури латинська формула „Morituri te salutant¹⁾“; та він усмінувся гірко, коли подумав, що цим разом було би відповідніше змінити цю формулу і сказати: „Moriturus vos salutat²⁾!“

— За півгодини зміниться фізіономія цієї площі не до пізнання! — думав далше капітан. — Будете мати довший „Ruht“³⁾!“, бідні хлопці. Он там, із тої брами, перед котрою з найчевиннішим у світі видом, курячи сигари і побрызкуючи шаблями, проходжуються два офіцери (цікавий я, чи то секунданти?) — з тої брами винесуть одного з нас з розтрісканою головою, або з простріленими грудьми, забризканого кров'ю, зі звислими безвладно вниз руками. Певна річ, що кількох з-поміж вас покличуть і велять вам нести цей тьгар. А кільком іншим велять приготувати санітарний фургон. Там всадять трупа, щоб ніхто не бачив і завезуть до трупарні військового шпиталю. І їхатиме той фургон через місто, многолюдними вулицями, сотки людей минатимуть його, і ніхто з них навіть підозрівати не буде, що ось тут повз них їде труп. Моя жінка пройде обік нього, шукаючи за мною, гнівна на мене, невиспана, і навіть через думку їй не перейде, що в тім безобразнім жовтім фургоні, в тій великій скрині сховано холодний уже і заkostenілий труп її мужа. І ліпше, що так воно станеться!

В таких чорно-трагічних думках потонувши, дійшов капітан вкінці до брами, що вела до

1) Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе.

2) Той, що йде на смерть, вас вітає.

3) Спочинок.

саду перед стрільницею. Офіцери, що патрулювали перед брамою, привітали його чемно, але холодно.

— Редліх уже є, — мовив один із них. — Секунданти і лікарі також уже там.

— А ви хто такі? — запитав здивований капітан.

— Нас просили пильнувати тут, щоб ніхто вам не перешкодив, — мовив офіцер.

— Будьте такі добрі і залагоджуйте швидко свою гонорову справу, — додав другий, усміхаючись. — Нам тут холодно і час уже на снідання.

Капітан не відповів на це нічого. Усміх і слова цього офіцера видались йому цинічними.

— Йому пильно на снідання! — думав з якимсь гірким почуттям. — А що між цією хвилиною, а його сніданням трісне одне людське серце, пропаде одне життя, буде зруйноване існування одної сім'ї, це для нього байдуже. Це гонорова справа, котру чим швидше, чим основніше, значить, чим з більшим розміром знищення залагодиться, тим ліпше.

Сад перед стрільницею був пустий і мертвий. Обголені з листя каштани і ясені підносили свої сірі гілляки до сірого неба. На грубших конарах і на пнях лежали смуги і шапки свіжого, вогкого снігу. Вся земля покрита була снігом. Тільки від брами до головного будинку, де була заля, видно було стежину, протоптану ногами кількох людей. Сторож, що жив у боковій офіцині¹⁾, одержавши рано відповідну суму грошей і знаючи вже, до чого воно йдеться, тихенько забрався до міста, щоб

¹⁾ Службове приміщення.

не бути нічого свідком. Його жінка вешталася по своїй тісній кімнатці, щось там морквасячи. Це була жінка дуже спокійна й певна: не цікава ані крихітки на те, чого не бачила, а чути не могла того, що буде діятися в велик й залі, а хоч би там і з гармат стріляли, бо була глуха, як пень.

Капітан повагом, обережно йшов цієї стежиною під гору, звільна підходив на сходи, що вели до головного входу стрільниці. Силувався уявити собі в душі почуття засудженого, що вступає на ешафот. Він числить ступні, придивляється дошкам ешафоту, звертає увагу на вишибнутий сук, на погано вбитий кілок — дуже спішно діялося теслям! — на лисини суддів, що стоять онде збоку, на лиця, вуси й одяг публіки, що стовпилася довкола кордону, силкується відгадати, чи дуже холодно онтому парубчаківі, що голими руками держиться поруччя балькону, і що собі думає та дама, що, стоячи за ним, своїми повними грудьми вигідно положилася на його плечах. Все те бачить, підглядає і сквапливо нотує в своїм розумі той нещасливий, стараючися на силу того тільки не бачити, не завважувати і не нотувати, що стоїть ось тут перед ним — страшенне, грізне і неминуче, що дожидається його самого і за кілька хвилин, за хвилину, за пару мертвих секунд ухопить його в свою пашеку, здавить, схрупає, розмеле його в своїх кривавих зубах. І уявляючи собі положення цього нещасливого, капітан відчував, що й його власне положення в цій хвилі було дуже подібне до нього. Стояв при дверях, що вели до залі. Ще раз озирнувся, бажаючи уловити оком і заховати в душі якнайбільше світла, простору, але мізерний зимовий краєвид і того

Йому поскупив. Не було що ловити! Стиснувши уста, капітан спокійно відчинив двері і ввійшов до залі.

Ще з-за дверей почув голосні розмови і веселі сміхи офіцерів, присутніх у залі. Забавлялися свобідно, немов зібрані на балъ, дождаючи танцю. Та коли він показався в дверях, усі нараз замовкли і ззирнулися на нього. Більшість, очевидно, хотіла глянути рівнодушно і відвернутися, але нікому це не вдалося. Було щось в його постаті, в його лиці, що силоміць приковувало до себе їх увагу. Всі присутні немов остовпіли, побачивши його. Очі їх, зразу рівнодушні, помалу висувалися з ямок, зімки розширювалися з виразом переляку, неначе би в тій хвилі до залі ввійшов не живий чоловік, а якась страшна неземна поява.

— Добрий день! — промовив капітан, салютуючи і з зачудованням позираючи по зібраних. Ніхто не відповів йому, і кілька секунд усі стояли в німім остовпінню. Тільки лікарі, упрошені до асистовання при тій „гоноровій справі“ і незнайомі з капітаном, перервали цю німу сцену і почали вештатися коло своїх приладів та бандажів.

— Добрий день тобі, Редліх! — мовив капітан, наближуючися до свого противника й подаючи йому руку. — Аджеж не відмовиш мені подати руку?

Редліх мовчки стиснув подану йому руку, а рівночасно відвернув лице і лівою рукою отбер сльози, що тислися йому до очей.

— Аджеж до вчора ми були приятелями? — мовив з меланхолійним усміхом капітан. — Можемо й тепер бодай привітатися по-приятельськи, заким дамо слово пістоletам.

— Як ти ночував? — запитав Редліх, переборюючи своє зворушення.

— Сяк-так, — відповів капітан. — Спав у готелі.

— Дома не був?

— А пощо? Про такі речі з жінками ліпше не говорити. Як буде по всьому, то буде мати досить часу довідатися про все.

— Ну, думаю, що маєш рацію, — відповів Редліх і перервав дальшу розмову.

Капітанові секунданти наблизилися до нього, досить церемоніяльно подали йому руки, а потім один із них узяв його під рамя і попровадив у пустий кут залі віддалік від групи, зложеної з лікарів і Редліхових секундантів. Редліх стояв при вікні і пальцями тарабанив марша по шибі.

— Відповідно до бажання колеги, — мовив секундант до капітана, — уложили ми з противною стороною умови поєдинку.

— А іменно? — запитав капітан.

— Ми домагалися найтяжчих умовин. Пістолети, стріляння без бар'єри, дистанція десять кроків з правом для кожної сторони поступити під час команди на три кроки наперед і триразова виміна пострілів.

— А противна сторона сперечалася?

— Секунданти ремонстрували, але очевидно в власнім імені. Ми обставали при своїм.

— А що ж Редліх?

— Згодився на наші умови без найменшого вагання.

— І добре так, — понуро мовив капітан. — І що ж, швидко почнемо?

— В цій хвили.

Секунданти віддалилися, щоб поробити приготування, а тим часом капітан, скинувши плащ

і відперезавши шаблю, з байдужим видом придивлявся якійсь літографії, що прикрашувала голу стіну залі. Йому здавалося, що все це сон. Чув навіть якесь дивне роздвоєння в своїм нутрі: дізнавав такого вражіння, немов би той чоловік у військовій блузі, з руками в кишенях, що так уважно придивляється літографії на стіні, це якась людина, чужа йому, далека і не цікава, на котру його таємне „я“ поглядає з боку, з якимсь легеньким зачудованням.

Тим часом секунданти, гомонячи стиха, заходились коло приготовань, приписаних традиційним подинковим кодексом. Два міряли дистанцію, голосно числячи кроки і крейдою по підлозі зазначаючи, де мали стояти й доки мали право зближуватися два суперники. Два інші, по одному від кожної сторони, набивали пістолети, поки тим часом лікарі розкладали на столу бандажі і розставляли повідчинювані касетки, повні хірургічних інструментів. Ідучи за прикладом капітана, Редліх також зняв плащ і відперезав шаблю. Інші були в плащах, бо в залі панував докучливий холод.

Понабивавши пістолети, секунданти поназначували їх, а потім поробивши такі самі значки на картках паперу, позвивали їх і вкинули до шапки. Суперники мовчки витягнули ті імпровізовані льоси ¹⁾— насамперед визваний Редліх, потім капітан. Їм роздали відповідні пістолети. Це були великі офіцерські револьвери, не раз уже вживані в подібних гонорових справах. Дивна якась дрож пройшла капітана, коли доторкнувся до того інструменту, немов би хтось кусником льоду пройшов йому по тілі від долоні аж до серця.

¹⁾ Жереби.

— Це прочуття смерти, — мигнуло щось у його думці. Не почував ані страху, ані жалю, не мов би тут ходило о когось чужого. З дерев'яним супокоем оглянув свою зброю і подався на своє становище, яке вказали йому секунданти.

— Бачність, панове! — голосно промовив один із секундантів: Чи позволите мені командувати?

— Просимо.

— Так отже пригадую панам, що в хвилі, коли виголошу „три“, а найдалше в п'ять секунд потім, маєте дати вогню. В часі команди кожний з вас має право наблизитися до противника на три кроки, аж до поперечної черти, зазначеної на помості.

Обидва суперники стояли супокійно, випростовані, з пістолетами, спущеними вниз.

— Раз... два... три! — командував звільна, різким голосом секундант.

Два постріли гукнули майже рівночасно. Ніхто з суперників не порушився з місця ані перед пострілом ані по пострілі. Капітан чув, як Редліхова куля свиснула йому понад головою. Чи Редліх навмисне хибив? Що до себе капітан знав, що немав наміру хибити.

— Чи хто з панів ранений? — питав секундант.

— Ні, — відповідали в один голос суперники.

— Чи панове обстаєте при другім пострілі?

— Обстаю, — мовив капітан. Редліх мовчав.

Пістолети очищено і знов понабивано. Капітан судорожно стиснув рукоять і загриз губи.

— Або, або! — шуміло й бриніло йому в голові. Силкувався відновити в собі, скріпити й роздратовати ненависть до Редліха. Запах пороху розбуджував у його крові гарячку, звісну йому з босняцьких перестрілок.

— Раз... два... три! — роздалися знов слова команди.

Цим разом гукнув тільки один постріл, тільки один пістолет ригнув огнем і димом — з боку капітана. Під час команди, користаючи з умовини, він зблизився до Редліха на три кроки і в хвилі виголошення слова „три“ стрілив. В тій самій хвилі Редліх, немов шарпнений могутнім подувом вихру, зробив наглий і швидкий півоборот наліво, випустив з руки пістолет, підняв руки догори і розмахнув ними широко, мов чоловік, що тоне або тратить рівновагу, а вкінці захитався, скрикнув „ой!“ і, вхопившись правою рукою за груди в околиці серця, повалився на поміст. Усе те не тривало довше, як кілька секунд.

Лікарі й секунданти кинулися до нього, піднесли його і двигаючи на руках, положили коло вікна. Тільки велика червона пляма, кругла, як денце від склянки, лишилася на помості. Капітан якийсь час стояв іще на своїм місці, вдивляючися в ту пляму. Вкінці підійшов ближче до тої групи близько вікна, що скупчилася біля Редліха, котрий, очевидно, не давав ніякого знаку життя.

— Як йому? — запитав.

— Що це вас обходить? — гостро відрізав один із Редліхових секундантів. — Можете собі йти, ви своє зробили. Не затроюйте йому останніх вхиль конання!

— Значить, рана смертельна? — зойкнув капітан, хапаючися за голову і забуваючи, що перед хвилию сам бажав цього найгарячіше.

— Не робіть тут комедії! — з нескриваною погордою і ненавистю відбуркнув йому другий Редліхів секундант. — Маєте те, чого вам хотілося. Це вже друга ваша жертва, — додав з особливим натиском. — Думаю, що вам

буде досить. Чи, може, бажаєте ще одної? В такому разі можу вам служити.

— Пане! — болюче скрикнув капітан, до глибини душі зламаний, знівечений тими позирками, словами і цілим поведінням секунданта.

— Ідіть, пане, геть відци! — нетерпливо повторив секундонт. — Вас тут непотрібно, а й наші обов'язки супроти вас скінчилися. Ви доказали нам, що вмієте стріляти, але не думайте, що хоч один із нас через це змінить свою думку про вас і про вашу шановну супругу. Adieu!

Капітанові зашуміло в вухах і в очах потемніло. Щось там в його нутрі шарпалось і рвалося, щоб кинутись на цього офіцера, як хижа звірюка, розшарпати його, розігрітися в його теплій крові. Та головна частина його істоти лишилася німа, безвладна, немов поражена громом. Сам не знаючи, як і коли, наблизився до крісла, де лежали його шабля і плащ, одягся, машинально салютував не знати кому, бо ніхто в залі не звертав на нього уваги, і, не озирваючися, з затисненими вустами і розбитим серцем, вийшов із стрільниці.

Х

— Так ось я вбив! — думав капітан. — Убив чоловіка, приятеля! Я убивця! Маю на совісті людське життя, а сам живу! Що ж даліше? Куди тепер?

Вийшов на вулицю. Офіцери, що патрулювали тамечки, переждавши, поки перегомонів гук пострілів, покинули свої становища й поспішили до залі. Здибавши капітана на ганку, запитали його про щось, та він не зрозумів їх і пройшов мимо них без відповіді. Коли вийшов за браму стрільниці, видалося йому, що з обсягу замешканого світу вийшов у якусь безбережну пустиню. Почував, що те, що було перед хвилиною, що лишилося за ним, це є м и н у в ш и н а, а щось таке, що минуло безповоротно, обірвалося за ним, як міст, підмулений водою, по котрім він пройшов на якийсь новий, невідомий берег. Не верне вже там, відки вийшов, не побачить того, що лишив за собою. Те, що почнеться в слідуючій хвилі, буде щось зовсім, зовсім нове й незнайоме. Чи буде зле, чи добре? Не знав цього, не був цікавий знати. Різниця між добрим і злим затерлася в його душі, так як правого й лівого боку не має в безбережній безконечності.

— Я вбив його! Вбив чоловіка! — повторював капітан, помалу ступаючи вулицею. Дивувався, що це сталося так моментально. Дивувався

сам собі, що цей факт не зробив на нього більшого вражіння, що викликав у його душі якийсь зачудовання, хвиливе ошоломлення, але не справив йому ніякого болю, ніяких моральних мук. Чув добре, що це вбивство зовсім відмінне від тих убивств, що практикувалися там, у Боснії, серед гір і скель. Там була війна, взаємне мордування, там убивати було обов'язком і зовсім не доторкалося моральної істоти, не порушувало питання особистої відповідальності. Там треба було вбивати і з супокійним сумлінням командувалося: Feuer¹⁾! З супокійним сумлінням завдалося кілька питань нещасливому зловленому зі зброєю в руці, а потім видавалося засуд: розстріляти на місці! І наказ зараз бував сповнений — і нічого. Але тут! Тут ціна людської особи зовсім інша, питання особистої відповідальності вистає перед сумлінням в цілій своїй грізній величі. А проте він чується супокійним, як чоловік, що сповнив те, чого не міг не сповнити.

— Бо справді, чи ж міг я поступити інакше? Аджеж я не мав іншого вибору. Або без протесту лишитися збезчещеним, без протесту дати паплюжити своє ім'я, свою честь, жінчину добру славу, або обмити її в людській крові. Страшна альтернатива, та на жаль неминуча.

Два червоні потічки крові, що з пробитих Редліхових грудей щорком спливали на брудний, заболочений поміст і розпливалися на нім в кружок не більший від денця склянки, живо станули йому перед очима. Так і ввижалося йому, що стоїть тут же над ними, прикладає на коліна, нахиляється лицем до помосту і вдивляється в них, бере їх під лупу, аналізує,

¹⁾ Вогню!

силкується віднайти мікроби тої моральної зарази, що так нагло, в такий загадковий спосіб затроїла серце його друга. „Blut ist ein ganz besondrer Saft“¹⁾, — бринів йому в голові Гетівський вірш, оті іронічні та при тім глибоко символічні слова Мефістофелеві. Чи до особливостей цього соку належить і те, що він може виполоскати приміром чиюсь заплямлену честь? Чи добре ім'я моє і моєї жінки буде тепер безпечно супроти всяких злобних нападів, коли на ньому спочило те пурпурове колісце не більше денця склянки, притоптане ногами секундантив на брудному помості в стрільниці? Чи наша родинна честь через пролив отих двох червоних струмочків зробиться наново чиста і ясна, як свіжо вишліфуване металеве дзеркало, коли вперед була брудна і заплямлена?

Розум капітанів, позбавлений на хвилю можности реагування на зверх, вглиблювався і вгризався в непрохідну гушавину таких питань і протиставлень, знаходячи якесь уподобання в диких контрастах, та не шукаючи зовсім відповіді ані заспокоєння. В нім відбувалося тепер щось подібне до розколювання світла в оптиці. Вдарившись о факт твердий, гладкий і ясний по своїй суті („я вбив чоловіка!“), його думка на разі не здібна була опанувати і переварити всеї донеслости того факту, але розприскуючися на тисячні струмки і пасма, мінячися в різних кольорах миготіла мов веселка, прискала летючою піною.

— Людське життя, це сон. Хто і як мене збудить, це на одно вийде. Я ж міг тепер так само лежати і судорожно заціпленими доло-

¹⁾ Кров, це цілком особливий сік.

нями закривати прострілені груди. Цікавий я, чи й до мене були би так сквапно прискочили на рятунок, чи може дали б мені були здохнути як собаці? А Редліх стрілив мені понад головою. За це дістав від мене кульку в груди.

Тільки тепер капітан почув і у своїх грудях якісь безмірно болючі уколи.

— За це? — мало що не зойкнув, силкуючися побороти те нове, страшне почуття. — Невже за це? Ні, ні, ні! За те, що вчора мовив! За нечесну, нечувану клевету, котрої не хотів відкликати. А чому не хотів? Чи з вродженої злоби? Чи може не міг? Не міг? Чому ж би не міг? А ну, тому, що те, що мовив, була чистісінька правда? Боже!

Це останнє слово капітан скрикнув на голос і захитався на ногах. Туй-туй¹⁾ мав зомліти і був би впав, коли би майже несвідомо не був ухопився обома руками за стовп лихтарні. Стовп був мокрий від талого снігу, холодний і ковзкий. Його дотик по хвилі довів капітана до повної притомности, та почуття болю і тривоги в його душі не затихло, а противно, змагалось з кожною хвилиною.

Та страшенна, вонюча безодня, що вчорашньої ночі по розмові з Редліхом відчинилось було перед його ногами і в тій самотній боротьбі перед брамою помешкання мало що не довела його до якоїсь кривавої розв'язки, та безодня, котру він потім засипав і зарівняв величезним зусиллям своєї волі і своєї любови, засипав і затоптав, бачилось, назавсігди, тепер знов роззявила перед ним свою пащуку. Була мов прочвара голодна жертви. Редліхова кров не наситила, не замкнула її, а противно,

¹⁾ Мало-мало, ледве.

зробила її більшою, глибшою, страшнішою. А що, коли справді Редліх був невинний, а те, що він говорив, усе було правда? А! Аджеж Редліх говорив йому це не з власної охоти, не з якогось уподобання до клевети. Говорив, бо мусив. Фатальна стріча з Юлією при обіді і зневага, яку йому зробив через це, змусили його оправдатися. А хто ж винен, що те оправдання витягнуло на денне світло таку безодню скандалу і підлоти? А зрештою, аджеж не сам один Редліх був і є в посіданню тої тайни. Аджеж усі офіцери очевидно знають про це, коли постановили виключити його зі свого товариства! Аджеж кожний з них готов був сказати мені те саме, що сказав Редліх. Значить? Коли так, то за що ж я вбив Редліха? А радше чому він не вбив мене? Чому не зробив мені цього добродійства? Я буби вмёр в тім переконанню, що вмираю як невинна жертва нечесної інтриги. А тепер? Чим я тепер?

Дійшовши до першої лавки на сквері перед намісництвом, сів знесилений і думав далше. Прохожі, що тут плили непереривною рікою до Волоської церкви або вертаючи з ринку на Личаків, заглядали йому в лице, немов бачучи на ньому сліди внутрішньої душевної боротьби, здвигали раменами або півголосом висказували якісь їдкі уваги про капітана, що певно трохи над міру випив минулої ночі й тепер тверезиться свіжим зимовим повітрям. Та капітан нічого не бачив, нічого не чув, зайнятий тою вбивчою боротьбою, що клекотіла в глибині його душі. В числі прохожих були також вояки, що, йдучи до казарми, салютували перед ним, робили „links schaut“¹⁾

¹⁾ Вліво гляди! — військова команда.

і проходили випростувані, як тики¹⁾). Капітан глядів широко витріщеними очима, але не бачив їх і зовсім не відповідав на їх німі повітання. Ціле те муравлисько людей, що снувалося перед його очима, здавалось йому чимсь так безмірно далеким, чужим, ілюзійним, що даремно силувався б видумати якийсь зв'язок між ним та своєю істотою

— Та не вже ж моя жінка, моя Анеля, до спілки з тою Юлією мала займатися веденням дому розпустити? Моя жінка, Анеля.. і дім розпусти!

Ця думка, котру ще вчора вважав просто смішною в її дивоглядності, чимсь неможливим і суперечним з усіма законами природи, тепер нараз видалася йому чимсь таким простим, таким близьким, таким природнім... Юлія, її товаришка, вдова, жінка практична і без скрупулів²⁾). Анеля — солом'яна вдова, двоє дітей, скупа пенсія, заробітку ні відки ніякого... Писала про лекції — аджеж це брехня! Грала колись на фортеп'яні, та зовсім не так добре, щоб могла давати лекції. Значить — спільне підприємство! Гарненьке помешкання, меблі... пансіоник для дорослих панночок — і полювання на веселих пасажирів, маючих³⁾ паничів, що бажають рафінованої і дистингованої⁴⁾ розкоші. Полювання на золотих пташків, котрих можна скубити. В першій ряді на військових, офіцерів і вищі ранги! На аристократію! А доходи на половину. І оце весь секрет її ощадности і доброго господарювання! І оце ядро й суть історії з бароном Рейхлінгеном! О, так! Тепер розумію!

1) Тика — довгий простий патик.

2) Без скрупулів — ні в чому не перебираючи.

3) Маючий — багатий.

4) Дистингований — надзвичайний, витончений.

Аджеж виїжджаючи, я остерігав її перед ним. Виявляв для неї велику симпатію, глибоку пошану, бував майже день-у-день в наших домі. Держала його здалека від себе. В своїх листах ніколи не згадувала про нього. Це мені видалося підозреним, та я не хотів робити їй прикрости, розпитувати її докладно. А потім нараз ота моральна руїна баронова, ота шалена злість, що блискала в його очах при самій згадці про Анелю. Називав її на перемену ангелом і чортом. О, розумію, розумію! Визискала його наметність¹⁾, не задовольнивши її. Вона і її приятелька виссали його, довели до страти маєтку, чести й розуму. Як вони це осягли? Ах, чи ж тяжко догадатися?

І з шаленою бистротою, з якимсь чортівським ясновидженням капітан заглиблявся в те море огиди, поринав у ньому, силкувався змірити його глибину. Те, що ще недавно видавалось йому загадковим, запутаним, повним суперечности й темним, тепер роз'яснилося нараз, робилося зрозумілим, ясним і виразним як сажневі букви. І він сквапливо, з неситим лакомством прочитував ту страшну книгу, котрої кожне словечко перед годиною рад би був змазати кров'ю власного серця. З безмірним огірченням мусив повторяти сам собі, що досить утратити до тла всяку пошану для чоловіка, щоб наскрізь зрозуміти всі його найтайніші замисли й мотиви.

А все ж таки помимо цього песимістичного погляду, помимо численних і важких познак, що потверджували вину Анелі, капітан чув, що не перестав любити її, що в його біднім, непоправнім серці не перестала ще тліти

¹⁾ Наметність — пристрась (з польського).

іскорка прив'язання до неї, ба навіть, іскорка гупої, безглуздої надії, що все те може ще показатися неправдою, лудою, дивоглядним сном, що її чудові очі, її слова, вся її постать чародійським способом розіб'є, розгонить ті змори, розвіє хмари, заблісне новим, гарним блиском.

— А дідусь! А старий Гуртер! — пригадав собі нараз. — Аджеж я переглядав її рахунки, де були виказані досить значні суми, які їй прислав різними часами. Я бачив його листи, повні вдячності, батьківської любови. Аджеж це не мана! І це вияснює все, все! Правда, тих сум я не справджував, не обраховував, листи переглянув побіжно. Чи до того мені було в ту пору! Рожеві хмарки щастя заслонювали мої очі. Я був упоений блаженним почуттям. Але ті документи існують, в них я маю непобориму зброю, з котрою зможу виступити і завдати брехню клеветникам. Викличу процес, розпичну боротьбу за свою честь, боротьбу вже не з одним бідолохою, як ось Редліх, але з цілим загалом. Так, це буде найліпша дорога! Нехай собі та Юлія буде й сто разів винувата, що це мене обходить! Могла Анеля приймати її, не знаючи про її огидний заробіток. Але очищення мушу добитися, мушу... або...

Капітан встав і випростувався. Новий дух вступив у нього. Як потопленик хапається хиткої тростини, так і його дух, хопившись цієї думки про Анеліні листи й рахунки, шукав в них опори і рятунку і знайшов на хвилину. А знайшовши хоч цю крихітку твердого ґрунту під ногами, він міг бодай потроху заспокоїтися, роздумати над тим, що дальше чинити. Що тут потрібно вчинків і то рішучих, про це не

було сумніву. Кожна хвилина вагання і непевності могла повести за собою найпагубніші наслідки.

А в таких разі поперед усього — демісія з військової служби конечно потрібна і то, як стій. Не для того лише, що кожна стріча з військовими тепер була би для нього моральною тортурою та надто правдоподібно наразила б його на ряд нових конфліктів, подібних до того, який вийшов у нього з Редліхом, але також для того, що в тій акції, яку тепер мусив розпочати для регабілітації свого домашнього вогнища, треба йому було повної свободи руху, свободи диспонування¹⁾ своєю особою в таким розмірі, який зовсім не дав би погодитися з обов'язком військової служби. А вкінці почував це капітан, що сама справа, яку тут прийдеться вияснити, є така, що само її публічне піднесення зовсім не підхоже до військового чоловіка, і що коли сам у тій хвилі не подасться на пенсію, то вже в найближчих днях може надіятися зпенсіювання *ex offio*²⁾, коли справа зробиться голосною. Написане вчора подання про демісію, кинене на папір, як йому здавалося, тільки на те, щоб догодити дивному жінчиному капризові, тепер придалось йому дуже. Не гаючись ані хвилини, капітан подався до генеральної команди, застукав до дверей „подавчого протоколу“ і вніс там своє подання на величезне чудо та диво присутніх у канцелярії функціонерів, котрі бачили, як чемно і по-приятельськи генерал позавчора вітав прибувшого з Боснії капітана.

Вийшовши з канцелярії, капітан рішився йти додому. Була вже десята година. Мусить

¹⁾ Диспонування — розпоряджування.

²⁾ *Ex offio* — з наказу.

розмовитися з жінкою, поговорити з нею по ширості, розповісти їй усе, закласти її, щоби сказала правду. Мусить мати певність, знати все, але й добре, щоб знав, проти чого боронитися.

Та ледве уйшов кілька кроків, коли з протилежного боку вулиці якась людська постать побачивши його, зняла шапку з голови, почала махати нею, кланятися і робити різні гримаси. Капітан глипнув на того чудака, та не пізнавши його й думаючи, що це якийсь п'яний, відвернувся і пустився йти далі. Тоді чудака, очевидно не наслідуючись кричати, підняв на собі плащ вище колін і кинувся в вуличне болото, біжучи півперек за капітаном. Дігнавши його, чудака знов зняв шапку і, кланяючися, всміхався широкими вустами.

— Цілую ручки пана капітана! Пан капітан очевидно мене не пізнає? — мовив чудака.

Капітан знехотя зирнув на нього і буркнув:

— Ні, не можу.

— Я Сливінський, Віцко Сливінський. Я був приватдінером¹⁾ у пана капітана, ще в Боснії.

— А, Віцко! — мовив капітан, подаючи йому руку, котру Віцко поцілував. — Ну, як же проживаєш? Що поробляєш?

— Добре мені, прошу пана капітана. Вислуживши в війську, я вернув додому. А що в Боснії був я ранений і одержав відзначення, за службу, пам'ятають пан капітан, за ті патрони, що я ними вирятував нашу компанію, а тут не було з чого удержатися, то дали мені місце доглядача при хорих у краєвім шпиталі.

Капітан усміхнувся, коли Віцко згадав про патрони. Тямив добре цю пригоду, що сталася

¹⁾ Слуга.

голосною серед цілої боснійської залози. Один цуг¹⁾ із його компанії, ганяючись за повстанцями босняками, загнався був надто далеко між гори. На чолі цугу стояв капрал, добрий хлописько, відважний і рішучий, але не особливо інтелігентний. Інтелігенцію в тім цугу репрезентував Віцко і він ніс у своїй торністрі²⁾ кільканадцять динамітових набоїв, що їх капітан зажадав був від військової команди для якоїсь воєнної потреби.

Не бачучи небезпеки, вояки розложилися в маленькім ліску, устали карабіни в піраміду, розложили вогонь і почали пекти барана, що його зловили в часі походу через недалеку гору. Та коли спокійнісенько були зайняті цією роботою, забувши про всяку обережність, роздався постріл ось-ось за їх плечима. Перелякані пошпапувалися, похапали карабіни, та в тій хвилі побачили, що цілий лісок з усіх боків був обставлений повстанцями.

— Не важтеся стріляти! — крикнув до них ватажок повстанців. — Бачимо вас усіх, кожного масмо на цілі. Коли тільки раз стрілите, в тій хвилі відповімо по своєму і кожний з вас упаде пробитий щонайменше чотирма кулями.

Всі вояки оніміли з переляку і стояли з карабінами в руках, безраді, як барани, призначені на заріз. Один тільки Віцко, львівська дитина, не стратив присутности духу. В одній хвилі окинувши оком терен, побачив, що лісок був зложений з досить рідких великих дубів, підшитих густим, але низьким хашем. Побачив дальше, що повстанці обставили лісок з усіх боків, але очевидно побоювалися, чи в хашах

1) Цуг — відділ.

2) Торністра — військова сумка на плечах.

нема засідки і для того не підступали занадто близько. В його голові заблїсла спасенна думка.

— Слухай мене, Миколо, — шепнув до капрала. — Роби, що тобі скажу, а все буде добре. Кажі нам тепер зробити „Duckt euch!“¹⁾, а сам балакай з тим босняком. Подавай вид, що хочеш піддатися, але торгуйся, як можеш найдовше. А сміло, не показуй по собі ніякого страху!

— Duckt euch! — крикнув капрал, обертаючися до своїх вояків, і ті в одній хвилі за Віцковим приміром присіли на почіпки і щезли таким робом боснякам з очей, хоч і не зовсім. Усе таки користь була та, що бодай не могли їх почислити і мати на цілі.

— Що робите? — крикнув босняк, котрий не розумів команди, але бачив, що його становище було тепер далеко не таке корисне, як перед хвилиєю.

— Аджеж не стріляємо, — добродушно відповів капрал. — Я велів їм сісти, щоб кому з них не прийшла охота стрілити. Знаєш, часом чоловіка рука засвербить.

— Проклятий шваб! — буркнув босняк, додавши своє звичайне масне слово на адресу спеціального святого тих „швабів“, котрі в додатку говорили чистою українською мовою і могли з босняками досить добре порозумітися без товмача.

— Так чого ж хочете від нас? — питав капрал.

— Піддайтеся! — мовив ватажок.

— Гм, одним словом, багато жадаєш, — щідив звільна капрал таким тоном, як коли би в Дрогобичі на ярмарку з якимсь чужосільним циганом торгувався за конину. — А знаєш, брате,

¹⁾ Присісти!

що нас чекає від нашого генерала, коли піддамося зі зброєю в руках?

— А що ж мене це обходить? — відгризнувся босняк. — А не можете зі зброєю в руках, то піддайтеся так: насамперед зложіть зброю, а потім піддайтеся сами.

— Це ще гірше, — мовив капрал. — В таких разі нічого не виграємо.

— Як то нічого?

— А так, що коли ви нам голів не повідрізуєте, то нас пан генерал велить усіх порозстрілювати.

— Так що ж маємо з вами робити? — питав ватажок, твердо переконаний, що відділ не може йому висмикнутися з лапки.

— Або я знаю, — мовив капрал, чухаючися в голову. — Не хотів би я вам кривди зробити, але не маю охоти задля вас тратити свою голову. Знаєш що, брате, чи не пристали би ви ось на яке: візьміть собі наші торністри і плащі, всі гроші, які маємо, запаси пороху і набоїв, це все вам придасться, правда? А нас з карабінами пустіть, бо нам треба швидко дістатися до нашого полку.

— Так? Не маєте часу? — з насміхом крикнув босняк і почав нараджуватися зі своїми товаришами. В тій хвили Віцко прирачкував до капрала й шепнув йому:

— Сховайся за дуба й командуй: „вогну!“

В одній хвилині капрал скочив за дуба і крикнув:

— Feuer!

Гукнула сальва, аж гори залунали. Вояки, укриті в хащах, стоячи на почіпки, ціляли вигідно і положили трупом кількох босняків, в тім числі й самого ватажка. Та це не було б їм багато помогло, бо повстанців було занадто

багато, а мале число „швабів“ додало їм відваги. Та в тій хвилі, коли вони й від себе хотіли дати вогню до вояків, роздався страшний гук, аж земля задрижала. Один дуб на самім краю лісу разом з корінням вилетів у повітря і з страшним хряскотом розлетівся на тріски, що наче град посипалися на землю, досягаючи навіть деяких босняків по головах.

— Гвалт! Швабам чорт помагає! — заверещали повстанці.

— Пали з другої! — крикнув осмілений капрал, і в тій хвилі на другім кінці лісу вибухнув другий динамітовий патрон, справляючи так само могутній, а для босняків так само загадковий ефект.

— Бога мі! — заверещали всі вони. — Шваби мають гармати! Рятуйся, хто може! Тікаймо! Тікаймо!

Вибух третього патрона заглушив їх крик. Під ослоною цих могучих феєрверків цуг видобувся з честю з небезпечної позиції, без ніякої втрати, ще й завдавши побою неприятелю. А Віцко за цей концепт одержав срібний хрест хоробрости і по вислузі місце доглядача в краєвім шпиталі.

— А я за паном капітаном шукаю вже цілу годину, — мовив Віцко.

— За мною?

— А так. Був у помешканню пана капітана. Вельможна пані сказала мені, що пан капітан певно є в офіцерськім касині. Пішов там, мені сказали: був учора, а тепер нема. Може є в полковій канцелярії на Жовківськім. Пішов на Жовківське, мені сказали, що тепер має урльоп¹⁾ і не приходить, але може...

¹⁾ Урльоп — відпуск.

Капітан здивований перебив йому це займаюче оповідання.

— Але чого ж тобі так нагло запотребилося від мене, що так за мною пошукуєш?

— Та мені самому, прошу пана капітана, нічого не треба,— відповів добродушно Віцко.— Але там у нас у шпиталі... знають пан капітан... учора привезли одного старого чоловіка... Пан капітан його знають, правда?

— Якого старого чоловіка?

— Він мовив, що пан капітан його знає. Впав учора і потовкся на тротуарі. Це би ще нічого не значило, нічого собі не злавав. Але показалося, що він уже два дні нічого не їв, з сил вибився. В шпиталі запав у гарячку. Цілу ніч усе пана капітана кликав.

— Мене?

— А так. Це звернуло мою увагу. Все „Ангарович“ і „Ангарович“! Я ночував при нім. Кілька разів питав його: „Чого, батьку, хочете від Ангаровича?“ Та звісно, він у гарячці нічого не розуміє. Аж нині рано трохи прийшов до себе. Кличе мене й просить на милого Бога, щоб я відшукав пана капітана Ангаровича і просив доконче прийти до нього і то як найскоріше. А що я пана капітана знаю і власне мав іти до міста за іншими справунками то й обіцяв йому це зробити.

— Але що ж то за старий чоловік, що мене потребує? Як називається?

— Вчора не можна було від нього нічого дізнатися, такий був ослаблений. Навіть їсти не міг, і ми мусили годувати його, як дитину. Аж нині рано сказав, що називається Михайло Гуртер.

Наглий удар грому ось тут обік нього не був би так перелякав капітана, як виголошення

цеї назви серед таких обставин. Що це знов за загадка якась? Гуртер, стотисячний багач, властитель кількох фабрик — два дні нічого не їв! Він має бути цей бідний старчик, що вчора впав на тротуарі перед його очима і для котрого він з милосердя дав гульдена? Вихор думок, побоювань і підозрінь, що вже потрохи був заспокоївся, наново загудів і завертівся в його голові. Одним рухом руки попрощавши услужного Віцка, капітан кинувся підбігцем на Бернардинську площу, скочив до першої стоячої там дорожки¹⁾ і велів везти себе до краєвого шпиталю.

Гуртер сидів на ліжку з подушкою, підложеною за плечима, і при допомозі сестри жалібниці їв росіл, коли капітан ввійшов до номеру. Це була могутня, костиста, але дуже вихудла фігура в грубій шпитальній сорочці і плетенім із заполочі кафтану, надітім поверх неї. Його лице пофалдоване зморщками, немов висушене яблуко, мало колір старого пергаменту і було обведене довгою, розчіханою сивою бородою. Був подібний до костельного діда й капітанові здавалося навіть, що почув від нього легенький запах церковного кадила.

Побачивши капітана, Гуртер увесь затрясся і випустив ложку, що її власне ніс до рота.

— Ах!.. Синку! Капітане!.. Таки ти прийшов! — пробубонів тремтячим, перериваним і якимсь розбитим голосом. — Я ж просив пана Бога... перед смертю... ох... бо вже недовго, синку! О, недовго! Але сідай! Сідай ось тут, коло мене, близько! Маєш крісло? О, так! Подай мені руку!

Капітан мовчки взяв крісло і сів у головах коло Гуртерового ліжка. Його серце стискало

¹⁾ Дорожка — фаетон візника.

щось мов залізними кліщами. Подав Гуртеріві руку, котру дідусь притулив до своїх уст і обілляв слізьми. Капітан силкувався не допустити до цього; сльози старого чоловіка пекли його, як краплі розпаленого олива.

— Що робите, татку? Дайте спокій!.. — скрикнув, відриваючи свою руку від уст старого.

— Ні, ні! Не протився! Дай руку, дай!.. — шептав Гуртер. — Я, старий дурень... Я старий дурень... (хлипання переривало йому бесіду) винен тобі... цю сати-сфа... ох, ох!.. факцію!.. Бог мене карає... і справедливо... за мої гордощі... за мої прокляті гордощі... і засліплення!..

Капітан з жалем і співчуттям слухав тих слів, хоч їх порядок, їх причинний зв'язок був йому незрозумілий. Та проте не перебивав Гуртеріва, що, кінчаючи при допомозі сестри жалібниці своє снідання, постогнуючи і від часу до часу заходячися кашлем, так говорив далше:

— Дурний я був, синку! Гордощі засліпили мене... ох! Знаєш, кого Бог схоче погубити... кахи-кахи-кахи!.. Не можу!.. Не потягну вже довго, а так багато мав би тобі розповісти! Знаєш, чую, що серце в мені замерзло. Не вмерже ще, але замерзло. Хотіло би розтяти інколи стрепенеться, але само не може... Дурень, дурень!.. Я сам заморозив його, а тепер від цього вмираю!

Перервав своє балакання. Сестра примусила його з'їсти решту росолу, що й так уже був геть вистиг. Капітан сидів без думки і тільки механічно глипав очима на те, що діялося коло нього. Тим часом сестра, нагодувавши Гуртера, поклала подушку на її звичайне місце, а потім допомогла старому лягти, накрила його коцом¹⁾

¹⁾ Ковдрою.

і відійшла, не мовлячи ані слова і тільки злегка кивнувши капітанові головою на прощання.

— Так ось... що то я мав тобі сказати, — знов заговорив Гуртер, підводячи на капітана свої очі без блиску, запалі глибоко і майже прислонені стрепіхатими бровами. — Спасибі тобі, тисячне спасибі за те, що навідався! Подай мені руку... не бійся... хочу тільки приложити її ось тут, до серця... Знаю, знаю, ти добрий, щирий чоловік! Я дізнався про це, та аж по часі. Давніше, коли я був маючий, коли я був сліпий, коли я морозив своє серце і огортав сталевим панцирем, тоді не хотів я навіть чути ані знати про тебе. Я ненавидів тебе з глибини душі. Я погорджував тобою. Я прокляв Анельцю, що вийшла за тебе замож. Ох! Бог мене покарав. Спустив на мене два удари, синку, один тяжчий від другого. Відібрав мені масток і відчинив мені очі!..

Хлипання без сліз, що потрясло цілим його тілом, не дало йому далі говорити. Потім надійшов довгий пароксизм кашлю, так що аж сестра жалібниця прибігла, щоб переконатися, чи пацієнтові не грозить яка поважна небезпека. А коли кашель минув, у кімнаті запанувала тиша й стояла кілька хвилин, поки дідусь відхлипався і видихався настільки, що міг говорити далше.

— Перед чотирма роками я стратив усе, що тільки мав, — говорив далі Гуртер.

— Перед чотирма роками!? — скрикнув капітан, не можучи опанувати свого зворушення і кинувся на кріслі мов опечений.

— Так синку, перед чотирма, — потвердив Гуртер, не розуміючи того зворушення. — Довга ця історія... Підвели мене, ошукали, нехай їм цього Бог не забуде! Я лишився без кусника

хліба. Зробили мене костельним дідом... Ой, важкий це хліб, та що ж, я мусив... Тоді я згадав про вас, про Анелю, про тебе... Я довідався, що ти в Боснії... Я написав до Анелі, вияснив їй своє положення, благаючи її помочі. Не відписала... По році я написав другий раз. Не відписала нічого... Я занедужав... Утратив місце... Старий, ні до якої роботи не спосібний... кому хочеться держати дармоїда! Прийшлося жебрати, простягати руку по кусник хліба. Тоді я подумав, що все ж таки... Боже мій! Аджеж вона моя сестріниця! Аджеж я виховав, вивінував ¹⁾ її! Адже чень не викине мене за двері. Про Анелю я так думав... і вибрався до вас. З Кракова... піхотою... по жебранім хлібі... в голоді і холоді... Ох, синку! Чую, що справедливо Пан Біг карає мене за мої гріхи. Але ж і кара його тяжка-тяженька!

Капітан сидів при цих словах мов на тортурі. Кожне речення цвяхом убивалося йому в тіло. Кожний зойк старого, мов шріба, викручував йому сугав. Кожний напад кашлю палив його, як смолоскип. Він силкувався не глядіти на Гуртера, щоб не зрадитися перед ним з тим, які страшні муки завдають йому його слова. А старий, викашлявшись, тяг дальше свою річ:

— Не відписала мені! Забула про мене й не хотіла пригадати собі. Може це й справедливо. Може так мені й належалося за те, що я вперед забув був про вас. Та все ж таки повинна була... Ох, синку, не дай Боже ані тобі ані їй куштувати того, що через ті чотири роки було моєю щоденною стравою!

Обтер важкі сльози, що покотилися йому з очей і заблудили в глибоких зморшках лиця

¹⁾ Вивінувати — дати придане.

— Але ти, ти мене не відіпкнеш, правда? Даси мені пристановок на решту моїх днів? — обернувся Гуртер тремтячим голосом до капітана.

— Адеж батечку! — скрикнув цей, обнімаючи обі його висохлі руки своїми долонями, — чи ж могли ви хоч на хвилю сумніватися про це? Тільки видужайте настільки, щоб могли відци рушитися.

— О, видужаю, видужаю! — сквапно мовив Гуртер. — Чую, що Бог тебе посилає до мене. Сама твоя присутність додає мені сили і здоров'я. Спасибі тобі, синку! Стократне спасибі!

А потім меланхолійно киваючи головою, додав:

— Але її боюся... Анельці боюся. Пильнуй її, синку! Добра була дівчина, розумна, енергійна. Та я проклятий, я нещасливий затроїв її душу! Я вщепив у неї ту пиху, ту погорду супроти нижчих, нужденних, упосліджених... Той страх перед недостатком і вбожеством... Ту погорду для бідноти... І боюся, синку, щоб та хопта¹⁾ не приглушила в її душі благодатних зерен. Аджеж не відписала мені ані раз, коли я їй признався, що я бідний і пропадаю в нужді. Не потішила мене, не простягла мені руку з підпорою. Це, синку, злий знак, дуже злий! Цією зброєю, яку я їй віткнув у руку, побила мене самого. Пильнуй її, бо це дуже небезпечна зброя!

Капітан, блідий і холодний, як труп, дививсь на Гуртера мертвецькими очима, а потім встав і почав сквапливо прощатися зі старим. Чув, що довша його присутність на цьому місці, довше слухання Гуртерових слів доведе його до стеклости, до божевілля. Обнятий тривоною,

¹⁾ Хопта -- бур'ян.

яку почувають люди перед апоплектичним ударом, він хапався вийти геть відци, на свіже повітря.

— Йдеш уже, синку? — жалібно мовив Гуртер. — Ну, йди, йди! Знаю, маєш заняття, маєш обов'язки. Але навідайся до мене, коли тільки будеш мати час! А потім, коли видужаю, закликаю тебе на всі святощі, синку, візьми мене до себе! Дай мені куточок у своїм домі і кусник хліба! Не довго вже буду тобі заваджати. Тільки не дай мені згинуть з голоду під плотом!

XI

— Значить, брехала! І в тій точці брехала!— вертіло щось у мізку в капітана. — Обточила мене з усіх боків тенетами брехні. Боже, як майстерно грала свою ролю! Видалася мені чистою, святою, невинною. Я був би голову свою дав за те, що ніяка лиха думка ніколи не доторкнулася її душі. А вона тим часом... Показала мені фальшиві рахунки, знаючи, що в зворушенню першої радості не буду в силі переглянути їх докладно. Показала мені фальшовані дідові листи, повні вдячності і ситої любови, а на дійсні листи голодного, нуждою побитого старця навіть не зволила відповісти. Що це за вдача? Що за серце? Чи чортиця, чи тільки комедіантка?

А потім пригадав собі Гуртерові слова про затроєння Анелиної душі пихою і погордою супроти бідних і почав міркувати холодно.

— Аджеж правда! Вихована в достатку й розкошах, у тісних середньовікових поглядах, здалеку від дійсного життя і його боротьби, здалеку від терплячих і упосліджених людей, відки ж могла навчитися співчуття до них? Не привикла до ніякої позиточної праці, в часі своєї молодости на те тільки була приготовувана, щоб бути лялькою, ідеалом, надземною істотою, божеством і забавкою мужчини, але не людиною, не горожанкою. Їй дали

виховання релігійне, то значить, її вивчили катехізму, молитов, релігійних практик, але цілим вихованням, цілим життям, укладом, домашньою і шкільною традицією назавсігди попсовано її етичні основи. А потім сталося те, що мусило статися!

Вийшовши зі шпиталю, капітан звернув у тісну та круту не то вуличку, не то польову доріжку, що вела на Пекарську вулицю, щоб найближчою дорогою дістатися додому. Тремтів при самій думці, що швидко зустрінеться з жінкою, говоритиме з нею, почус її нові викрутаси, нові брехні з новими доказами і муситиме крок за кроком розпанахувати ту нужденну павутину. Почував безмірне обридження до неї, як до жінки спідленої, негідної його назви. Як же ж глибоко впала в його очак в протягу останніх двадцяти і чотирьох годин! Люципер, зіпхнутий з вершка небес на дно пекла, не падав глибше. І це була Анеля, мати його дітей! І це була та жінка, що носила його ім'я і без вагання втоптувала його в болото! Так ось як виглядала та його честь, для котрої віддав у жертву життя свого найвірнішого друга!

Вулиця була пуста. Щоб втекти від думок, що мов пажерливі миші гризли його нутро, капітан силкувався придивлятися найзвичайнішим речам довкола. Старанно читав написи на вивісках, виблідлі та сполоскані дощами. Числив стовпи і щаблі в штахетах. Довго вдивлявся в лице гіпсової статуетки Мадонни перед інтернатом Змартвихвстанців, силкуючися в рисах цього гіпсового лица віднайти схожого з рисами Анелі.

А потім нараз без ніякої видимої причини прискорив ходу, почав поспішати, мало що не бігти до своєї квартири, немов би там лютився

пожар і грозив комусь смертю або немов би загалом над кимсь там зависла якась страшна катастрофа, а він своїм вчасним приходом міг її відвернути. І тільки тепер, в тій хвилі шаленої тривоги, безглузлого несупокою, прискореного биття серця, що змагалось по мірі його наближення до добре йому знайомої зеленої кам'яниці, він почув, що, не зважаючи на всі страждання, не зважаючи на незатертий сором, яким окрила його ім'я, він усе таки любить її, любить цю гарну, веселу, енергічну жінку, ті глибокі, чаруючі очі, рожеві уста, блискуче, розкішне волосся, той гнучкий стан, той голос, ті рухи... Що зробить тепер, як розмотає той проклятий клубок, що його обпугав, про це не думав. Почував близькість катастрофи, глухий гук надпливаючої тучі з клеkotячими громами, але не знав, не силкувався вгадати, в кого вдарить перший перун.

Наближаючися до кам'яниці, де була його домівка, капітан побачив, як до тої самої кам'яниці з протилежного боку, від Панської вулиці наближалася досить незвичайна група, зложена з п'яťох молодих дівчат, повбираних у сукні крикливих і негармонійних кольорів, у капелюхах з пір'ям, гіллячками штучних квіток і величезними кокардами. Рухи і постаті тих дівчат від першого разу свідчили про ремесло, яким вони займаються. Ідучи, вони кидали визиваючі позирки на мужчин, сміялися голосно і загалом старалися звертати на себе увагу всіх прохожих. Їх провожав один одинокий мужчина, чоловічок середніх літ, підсадкуватий, з лицем безсумнівно семітського типу, одягнений у звичайну цивільну, досить уже пришастану та нехарну ¹⁾ одержу.

¹⁾ Нехарний — неохайний, брудний.

Ідучи тротуаром, дівчата бігали очима по кам'яницях, а вкінці зупинившись напроти тої, де жив капітан, згідно показали пальцями:

— Тут! Тут! В оцій зеленій кам'яниці.

Чоловік з лицем семітського типу, не мовлячи нічого, кинувся навпоперек вулиці до брами кам'яниці, а за ним пішли також дівчата, хіхикаючи і високо, з очевидним кокетством піднімаючи спідниці. Капітан зупинився в брамі і з зачудованням поглядав на це незвичайне товариство. Чоловічок, що йшов наперед, увійшов до сіней і тільки тут, побачивши капітана, зупинився і по хвилевім ваганню, доторкаючися правою рукою до шапки, підійшов до нього.

— Перепрошаю пана капітана, — промовив з тою підсолодженою покірністю, що властива кельнерам і поліційним ревізорам, — чи пан капітан живе тут, у тій кам'яниці?

— Так є.

— А не міг би мені пан капітан сказати, чи не живе тут яка пані капітанова?

— Пані капітанова? Яка капітанова?

— Якась вдова по капітані.

— Оскільки знаю, ніяка капітанова вдова тут не живе.

— А що, не мовив я вам? — обернувся чоловічок з видом тріумфатора до панночок, що стояли перед брамою кам'яниці, не входячи до сіней. — Аджеж я переглянув усю мельдункову книгу ¹⁾ в поліції! Ніяка капітанова вдова тут не живе й не жила ніколи

— Тоді жила! — резолютно відрізала одна панночка і підкинувши вгору голову та зробивши визиваючу гримасу, зирнула на капітана.

— Я б її зараз пізнала! — мовила друга.

¹⁾ Мельдункова книга — книга заявок про мешканців будинку.

— І я також! І я також! — хором обізвалися інші.

— Але про що ж тут ходить? — запитав капітан.

— Та то, прошу пана капітана, в таке діло, — відповів чоловічок з лицем семітського типу, шкрябаючи себе по голові. — Я в ревізор від поліції, Гірш, а ті панночки, то є такі панночки, знають пан капітан...

І він моргнув значучо.

— Ні, не знаю, пане Гірш, — відповів капітан.

— То є такі панночки, що їм притрапилося нещастя...знають пан капітан, вони тепер вернули просто з далекого краю. А знають пан капітан, звідки? Дві з Олександрії, з тої, що в Єгипті, а три з Константинополя. І знають пан капітан, як вони там дісталися? Оповідать, що якась пані капітанова, вдова по капітані зі Львова, молода, гарно вбрана, назви не тямлять, приїхала до Стрия чи до якого там іншого містечка й шукала служниці до Львова, вродливої, зручної дівчини, по змозі сироти, обіцяючи їй добре удержання і добру плату. Ну, знають пан капітан, таких дівчат у Стрию і в кожному нашій містечку хоч на драбинний віз набирай. Зголосилося їх кільканадцять. Вона вибрала одну, чи дві, що їй найліпше сподобалися і взяла з собою до Львова. У Львові заїжджає з такою дівчиною до готелю й говорить їй, що вона сама на разі її не потребує, але помістить її у своїй приятельки. Та приятелька держить її кілька день, не дає їй нічого робити, годує її, бідна дівчина просить роботи, а та жінка повідає, що сама її також не потребує, але власне один знайомий із Станіславова просив її, щоби йому прислала служницю. Дівчина не має грошей на дорогу. Пані

дав їй кілька гульденів на руку й сама їде з нею до Станіславова. Там зустрічає її той знайомий, що подобає на заможного дідича вірменина, об.щоє дівчині золоті гори і їде з нею далі до Коломиї, до Черновець, до Серету. Дівчина дурна, не знає, що з нею робиться і куди їде, тільки дивується, що воно так довго тягнеться. Дідич втикає їй в руку паспорт, що має показати на румунській границі, везе її через Румунію до Галацу, садить на корабель, везе до Константинополя... і продає... знають пан капітан, продає, як шкапу. Продає до такого закладу... знають пан капітан!.. А котрих там не продасть... в Галацу в нього був склад, відтам уже віз цілими партіями... Отже котрих там не продав, то віз до Смирни, до Олександрії або вислав ще далі, до Бомбею, до Ріо-Жанейро і Бог знає куди.

— А леж це страшенна історія! — скрикнув зачудований капітан. — Цьому навіть вірити не хочеться!

— Ага, ага! — підхопив Гірш і потакуючи, кивав головою; — не хочеться вірити, а проте воно чистісінька правда. Знають пан капітан, ми також з початку не хотіли вірити. Вже два роки тому назад писали по газетах, що в Константинополі і по інших турецьких містах відбуваються зовсім явні торги на дівчат, і що якісь агенти звозять там потаємно велику силу наших галицьких дівчат. Знають пан капітан, як то газетярі пишуть... може там у тім і є якась зерно правди, але коли його газетяр дістане в свої руки, то зараз таку купу набреше, набаламутить, нароздуває, що цю крихітку правди навіть її рідний батько не міг би пізнати. А поліція читає це й думає собі: якби це була правда, то був би хтось покривджений, хтось би

упімнувся, ускаржився, ну, то в такому разі ми могли б узятися слідити цю справу. Але так, знають пан капітан, wo kein Kläger, da ist auch kein Richter¹⁾. Газети собі пишуть а ми мовчимо. Потім і газети перестали писати знайшли собі щось нового до писання, а ми нічого.

В сінях кам'яниці було холодно, провівало. Ревізор Гірш, очевидно почувавши собі за велику честь, що капітан так зацікавився цією справою і слухає його так уважно, попустив поводи своєї балакливості і, раз-у-раз жестикулюючи, підморгуючи, перериваючи та перехапуючи, малював широко цілий хід і станції дивовижної історії. Дівчата тим часом стояли на тротуарі перед брамою і почали вже нетерпелитися, не знаючи, що мають чинити, і очікуючи очевидно, що їм скаже ревізор.

— Знаєте що, пане Гірш, — перебив капітан базконечний потік його балакання, — дуже мене зацікавила оця історія. Пригадую собі, що перед кількома роками тут справді жила одна вдова по військовим, не тямлю вже, чи то був капітан чи полковник. Може я допоможу вам відшукати її.

— А, я би за це пану капітанові був дуже, дуже вдячний! — мовив ревізор. — Бо знають пан капітан, чому? Це не проста справа. Це навіть дуже делікатна справа, не те, що проста крадіж або навіть убивство. А як ще та пані капітанова має яких знайомих військових, або як трапиш не на ту, що треба, то... знають пан капітан, такий бідний ревізор від поліції, то дрібна комаха. Роздавити її не грудно, коли хто має плечі.

¹⁾ Де нема позивника, там нема й судді.

— Ну, значить, подвійна причина, щоб братися до діла обережно. Я тут у військових кругах досить знайомий і може буду міг дати вам деякі інформації, та хотів би поперед усього знати, як стоїть ця справа. Я б вас запросив до себе, та в мене там жінка, дитина недужа...

— О, ні, ні! — поспішно скрикнув ревізор. — Зовсім не хочу робити панству ніякого клопоту.

— Може би ліпше було зробити ось як? Відішліть ви цих панночок... де вони живуть?

— В готелі, у Геккера.

— Значить, нехай ідуть до готелю. А коли винайдемо цю злочинницю, тоді покличете їх, щоб станули їй до очей. Добре?

— Думаю, що так буде найліпше! — мовив ревізор, рад, що раптом здобув союзника в такій значній фігурі, як капітан, і при тім дивуючися, що цей незнайомий йому капітан так якомсь гаряче бере собі до серця цю справу і ні відци ні відти накидається йому зі своєю підмогою. І обертаючися до дівчат, мовив зовсім відмінним, гострим і розказуючим¹⁾ тоном.

— Прошу йти до готелю і ждати на мене. Я там швидко надійду.

Дівчата пішли, розмовляючи голосно між собою, сміючися й частенько озираючися поза себе.

— А ми, — мовив капітан по їх відході до ревізора, — може би вступили денебудь тут близько до ресторації? Ви вже по обіді?

— О, ні! Де там при нашій службі думати так швидко про обід!

— Добре. Я також трохи приголоднів. Ззімо разом обід і побалакаємо.

Ревізор чимраз більше почав набирати підозріння, та не давав нічого пізнати по собі,

¹⁾ Наказливим.

тим більше, що крім сподіваних інформацій йому всміхалася надія на добрий обід в товаристві капітана. Вступили до Варшавського готелю. Капітан зажадав окремої кімнати, замовив обід і пляшку вина і, сідаючи при столі обік Гірша, що трохи заклопотаний сидів тільки на половині крісла, промовив якнайсвобіднішим тоном:

— А, я забув вам представитися, пане Гірш! Я капітан Ангарович. Перед кількома днями я вернув з Боснії. Здається, що ви з якимсь підозрінням поглядали на мене, коли я обіцяв вам свою підмогу при відшуканню тої злочинниці...

— Але ж пане капітане! — скрикнув Гірш, мов ужалений, схапуючися з крісла. — Відки ж би я міг...

— Сидіть, сидіть! — мовив капітан, беручи його за рамя і втискаючи на крісло. — Не маєте чого так дуже відпиратися. Аджеж це ваше ремесло підозрівати, догадуватися різних таємних зв'язків. Не думаю брати вам за зле вашого підозріння, зовсім ні. Але поперед усього їжмо! — додав, коли кельнер приніс росіл і поналивав тарелі.

На кілька мінут перервалася розмова. Чути було тільки брязкання ложок о тарілки і хлюпання плинугу. Ревізор їв завзято, добросовісно, бажаючи замаскувати своє внутрішнє заклопотання в тім незвичайнім положенню.

— Я вам усе витолкую, — мовив капітан, випорожнивши свою тарілку. — Є тут справді деякий зв'язок, є щось таке, що мене спонукує доложити всіх сил, щоб відшукати цю жінку, Але докінчіть же насамперед своє оповідання!

На лихо, ревізор був уже тепер далеко не такий говіркий, як уперед.

— Мое оповідання? — запитав з видом здивування. — Що я пану капітанові маю більше оповідати?

— Ну, про ту... жінчину. Як вона називається?

— Е, якби то ми це знали! — скрикнув ревізор. — Уже би вона була в наших руках. Ті дурні кози або зовсім не питали, як вона називається, капітанова та й капітанова! Або хоч котра й знала, то забула.

— А відки ж знають, де вона жила?

— Декотрі, власне ті, що приходили сюди зо мною, пригадали собі, що по приїзді до Львова капітанова водила їх на хвилю до свого помешкання на Пекарській. Тільки й усього знали, навіть нумеру дому не тямили, аж треба було водити їх на місце, щоб пізнали кам'яницю.

— Ну, а були в тої капітанової діти?

— Здається, що ні. Бодай ні одна з них нічого про них не згадувала.

Капітан віддихнув трохи легше.

— Ну, і багато ж дівчат завербувала вона таким способом?

— А хто ж це може знати? Бувала по всіх містечках, а де не була сама, там була її товаришка. Досі вернуло їх із Турції сімнадцять, але говорять, що там їх лишилося далеко більше. Котру купив багатий турок і запер у себе в гаремі, ця пропала навіки. А із таких домів... знають пан капітан... дуже тяжко їм видобутися. Ті, що вернули, мусили переборювати величезні труднощі. Аж наша амбасада¹⁾ мусила вмішатися в те, щоб тим нещасним жертвам уможливити поворот до рідного краю.

¹⁾ Амбасада — посольство, консульство.

— Алеж це страшенне! — промовив капітан немов сам до себе. — Вирвані з-посеред рідні, з кола знайомих, з рідного краю, кинені в бездонне болото зіпсуття, засуджені на вічну неволю, на забуття, на передчасну смерть або сто разів гіршу від неї нужду на чужині!.. Аджеж від самої думки про таке положення можна одуріти. І та bestія не жінка брала за це гроші!

— Амбасада розслідила цю справу, наскільки могла, — говорив далі Гірш. — Турки платили за гарні, молоді і невинні дівчата навіть по сто і по двісті дукатів. За інші менше, як до згоди.

— Ну, але того, хто їх продавав, того агента...

— О, цього вже маємо! — гордо перебив ревізор. — О, це хитрий лис! Я певнісінький, що без нього ані ота капітанова, ані її товаришка не була би й подумала про цей ґешефт, що він їх наклонив до нього і платив їм тільки малу частину того, що сам заробляв. Це вже розуміється само собою. Ну, та тепер йому урветься. Перед кількома днями на наше телеграфічне жадання його арештовано в Будапешті. Від будапештенської поліції є донесення, що при нім знайдено багато паперів, рахунків, квитів і цілий довгий список його помічників і помічниць. То, пане, буде для нас робота! То будуть лови по цілім краю!

Капітан аж стрепенувся з обридження, побачивши на лиці цього чоловіка проблиск якоїсь звірячої радості, радості вовка, що бачить стовплене в огорожі стадо овець і знає, що може рвати й душити і гризти їх, і ні одна з них не здужає ані втекти ані супротивлятися йому.

— Розумію вашу радість, пане Гірш, — промовив по хвилі, — та проте мені здається, що

було би більше чого радуватися, якби ви, панове, перед тим були трохи чуткіші й не дали собі з-перед носа вивезти й потопити в безвістях стільки невинних жертв.

— Чи то моє діло?— цілком розсудливо запитав Гірш, беручися до принесеної печені. — Пане капітане, чи то я тут маю щось до розказу? Ми, ревізори, комісари, є як ті пси: покажуть нам звіря, спустять з припону, наш обов'язок зловити його. А решта не до нас належить, а до тих, що кермують ловами. У нас і без того багато роботи. Ой, так багато роботи, стільки біганини, що чоловік ледве дихає. От і вчора вечір! Чи увірять пан капітан, що тут у самім Львові, в середині міста через кілька літ діялося щось дуже подібне до тих історій з торгівлею дівчатами? І ніхто не знав про це!

— А це що таке?— запитав капітан.

— Жила тут коло Домініканів така собі пані Юлія Шаблінська, називала себе вдовою, а властиво була так собі, розвідка¹⁾. Ще молода жінка, порядна, завсігди з шиком одягнена, образована, бувала в товариствах... Від кількох літ за урядовою концесією удержувала приватній пансіон для дівчат, що покінчили виділову школу. Мала їх приготувувати до матури²⁾ чи до якихсь там екзаменів. І подумайте собі, пане, перед кількома днями довідується поліція, що цей пансіон є властиво дім найстрашнішого зопсуття. Там допускали тільки аристократію, багачів, вищих офіцерів, але що там діялося в тім замкненім товаристві, це переходить усяку людську фантазію.

¹⁾ Розвідка — розведена жінка.

²⁾ Матура — останній іспит в гімназії, що дає право вчитися в вищій школі.

Кожне слово цього оповідання було неначе ніж, застромлений у серце капітана і обернений у кривавій рані. Облитий холодним потом, ледве дихаючи, мов на тортах, він ледве міг удержатися на кріслі і блідими устами ледве видувив:

— Ну?

— Я тільки так для приміру говорю! — ле потів дальше Гірш, упоравши печеню, принесену для обох, і попиваючи вино, котре, очевидно, чимраз більше розв язувало йому язика. — Аджеж, годі навіть подумати, щоб ні один із панів, належних до нашої вищої влади, не знав про це. Сами там ходили! По місті голосно вишіптують назви дуже грубих риб, що були там постійними гістьми. А проте все було тихо. Аж коли кілька дівчат із цього пансіону небезпечно розхорувалися, а кілька померло в шпиталю, коли з різних боків почали роздаватися різкі голоси обурення, поліція мусила рушитися. Вчора арештували ми цю паню і цілий її пансіон. Пане, скільки там зразу було крику і обурення і омлівання і комедії! Ай-ай! А всіляких паперів, квитів, листів скільки забрано! Там то буде можна повичитувати гарні історії! Ба, але цього не пустять на світ. Вже там є такі, що подбають про те, щоб тільки те вийшло на денне світло, — що їм буде догідне.

— Боже, Боже! — шептав капітан, почувавши що щось страшенне стискає його горло, здавлює груди. Гірш прийняв це за заохоту до дальшого балакання і, випивши півпляшки вина, торочив дальше, тепер уже зовсім свобідним, інколи просто докторальним тоном.

— А на що я це говорю, пане капітане? На те, щоб вам вияснити політику. Бо це

не політика, коли дерево цвіте, взяти і позбивати цвіт або потім позбивати зелені зав'язочки плодів. Але вичекати, аж грушечки достигнуть, а потім потрясти деревину і бачити, як усі вони спадають уже готові, гарні, соковиті,— оце радість! Оце заслуга! А в нас, прошу пана капітана, інакше навіть не можна. Адже злочинець доки не сповнить злочину, не є й злочинцем. Що ж би то мені було за те, якби я зловив того агента, приміром, у хвили, коли він їхав з дівчиною зі Станіслава до Черновець?

— Урятували б дівчину! — мовив капітан.

— Е, дівчину! Що дівчина?! Дівчині одна дорога! — цинічно сміючися, відрізав Гірш. — Я б її сьогодні відібрав від одного агента, а вона би завтра і без нього пустилася на пси. І це ще питання, чи я б урятував її від нього. Він би мені сказав, що найняв її до служби, дівчина потвердила б, і який же я маю спосіб доказати йому, що це неправда? Щоби мене самого оскаржив? А досить двох-трьох таких випадків, і бідний ревізор буде позбавлений кусника хліба. Тепер це вже інша справа! Тепер ми маємо в руках сліди, свідoctва, зізнання, листи, тепер ідемо напевняка, знаємо, чого шукати й кого тягти. Тепер я можу піти і зробити наприклад у пана капітана домову ревізію, і пан не сміє мені цього заборонити.

Капітан схопився, немов опарений окропом.

— У мене? Чи ви сказилися? У мене?

— Ха-ха-ха-ха! — реготався Гірш напівп'яним, напівзлорадним реготом. — Як пан перелякався! Ха-ха-ха! Не бійтеся, паночку, я тільки на жарт так сказав, на той приклад, zum Beispiel ¹⁾

¹⁾ Наприклад.

Капітан помаленьку, смакуючи краплину за краплиною, пив вино зі своєї чарки, щоб показатися супокійним і замаскувати смертельну блідість, що — чув це виразно — розливалася по всім його лиці. Гірш своїми малими блискучими оченятами вдивлявся в нього, і напівп'яно добродушний, а напівхитрий усміх грав на його лиці, розширюючи його грубі, м'ясисті губи і виказуючи за ними білі, міпні зуби, немов готові рвати і шарпати живе м'ясо.

— То пан капітан цілих п'ять літ служили в Боснії? — запитав він нараз.

— Так є.

— Пригадую собі трохи пана капітана ще з давніших часів, ще яко поручника. Я був тоді кельнером у кав'ярні на Вірменській вулиці, знають пан капітан?

— Яюсь собі не пригадую, — відповів капітан, подаючи вид, немов то він дуже пильно шукає в своїй пам'яті тої кав'ярні і того кельнера.

— О, так! Пан Ангарович! Пам'ятаю дуже добре! Всі офіцери говорили про пана... про панову жінку, що така молода, гарна, що так пана любить...

— Пане Гірш! — скрикнув уражений капітан, — прошу вас, сховайте ті спомини для себе!

— Ах, який же бо пан капітан! — підхопив Гірш, не виходячи зі свого щасливого настрою. — Аджеж я не сказав нічого злого. Крий мене, Господи! Я тільки дивуюся, як пан капітан міг так довгий час видержати в Боснії без жінки.

— Ну, що ж: служба, обов'язок, — знехотя буркнув капітан.

— О, так, знаю, що пан капітан завсігди пильнує свого обов'язку. Але за таку жертву

повинні би пану капітанові дати золотий хрест заслуги. Га-га-га! Це не кожний потрапить! Лишити молоду жінку через п'ять літ соло-м'яною вдовою!..

Це останнє слово, висказане без ніякого глибшого наміру, раптом мигнуло в Гіршовій голові, як електрична іскра, і освітило такі ряди вражінь, показало такі зв'язки між фактами, які він уперед, щоправда, неясно підозривав та котрі тепер його поліційний розум побачив ясно, як на долоні. Він мовчав кілька хвилин, комбінуючи в душі все, що досі чув і бачив. Чим довше думав, тим більшою радістю про-яснювалося його лице. Кидався на кріслі, робив наглі та прудкі рухи, немов нараз уся шкура почала його свербіти, і ціла його фігура виявляла таку радісну перемену, що капітан придивлявся йому з зачудованням і обридженням.

— А вам що такого, пане Гірш? — запитав нарешті.

— Ах, нічого! Це тільки так. Це в мене часом так буває, — радісно відповів Гірш, а рівночасно моргаючи з комічно-таємним видом, давав до пізнання, що ховає в душі якийсь секрет і мусить робити над собою найбільше зусилля, щоб із ним не зрадитися. Та нараз прихилюючи своє лице, в тій хвилі подібне до лица грецького Сатира, близько до капітанового обличчя і довірливо моргаючи очима, він за-питав майже шептом:

— А прошу пана капітана, чи пан капітан справді живе там, у тій кам'яниці на Пекарській?

— Ну, так, — мовив капітан, мимоволі відхи-ляючи голову.

— А на котрім поверсі?

— На першій.

— І пані капітанова також там жила тоді, як пана капітана не було?

— Там.

— І дитина у пана капітана справді хора?

— Не знаю. Коли я виходив з дому, була справді трохи нездорова. Та може вже їй ліпше.

Якесь неприємне почуття обридження перед собою самим пройшло по капітановій душі, коли виголошував цю брехню. Та він почував, що відразу не може випутатися і що цей проклятий, напівп'яний ревізор з покiрного й заклопотаного починає переходити в ролю небезпечного противника, перед котрим треба матися на осторозі.

Гірш усміхався напівдобродушно, напівзлобно, тим властивим шпигунським усміхом, що так уміє допекти до дна душі, гірше ніж найрізкіша зневага.

— О, певно вже видужала. Зовсім видужала і пішла до школи. Ге- ге- ге!

Капітан аж зубами заскреготав і щосили стиснув у долонях поруччя крісла, насилу вдержуючи себе самого, щоб не кинутися на цього огидника і не розчерепити йому голови.

— Пане Гірш! — гаркнув якимось, задихавшись від здавлюваної злості.

— Нічого, нічого! — успокоював його Гірш. — Аджеж я нічого злого... Аджеж я розумію! О, все, все розумію.

— Що таке розумієте?

— Це вже моє діло. Ну, але пан капітан обіцяли мені щось сказати, і не сказали.

— Що таке?

— Як то, що таке? Пан капітан мали мені сказати, для чого так інтересуються тою брудною справою... тою торгівлею дівчатами?

Капітанові похололо коло серця. Чув, що Гірш помаленьку, та певною рукою вбиває йому ніж у груди. В його голові мішалоя.

— Ах, це би довго оповідати...

— Пощо довго? Пощо довго? — по-своєму всміхаючися, цідив Гірш, не перестаючи ані на хвилю скося позирати на капітана. — Знають, пан капітан, я це пану капітанові коротко скажу.

І Гірш положив руку на капітанових плечах, а в протягу дальшої бесіди почав навіть протекціонально клепати його по плечі. На горе, зміст того балакання був такий, що капітан уже не міг встати, вхопити крісло або вилонити ногу від стола і одним замахом зробити кінець Гіршовим усміхам, балаканням і всім його плянам.

— Я знаю, пан капітан є добрий чоловік, службовий чоловік, гонсровий чоловік, одним словом, благородний чоловік. Пан капітан для мене був дуже людяний і чемний, не погордував моїм товариством. Я для того пану капітанові хочу щось сказати.

І, нахилиючися зовсім аж до капітанового вуха, мовив:

— Нехай пан капітан зараз ідуть додому! Нехай пан капітан добре перешукають усі шухлядки, шафки, коробки і комодки пані капітанової. І нехай пан капітан повибирають усі папери, листи, білети візитові, але то все чисто! Хіба метрики і урядові свідоцтва нехай лишаться. А тамте все нехай пан капітан завинуть у стару газету, занесуть до кухні й кинуть у вогонь. Але то зараз!

Капітан сидів мов оголомшений.

— Що це значить? Чого ви хочете? — запитав мов крізь сон.

Гірш не переставав плескати його по плечі.
— Ну, аджеж пан капітан мудрий чоловік! Що панові довго говорити? Аджеж пан знають, я є ревізор поліції і вмю трошки думати. А тут прецінь не треба великої мудрости, щоб зміркувати, що ота вдова капітанова, що займалася вербуванням дівчат, це не хто інший, як тільки ваша жінка. А хто знає, чи та пані Шаблінська, що ми її вчора арештували, не була також із нею в спілці? Це дуже можливе, а комісари, що перебирають папери тої пані, мусили це вже й без мене віднайти. Нехай же пан капітан квапиться! Я йду тепер на поліцію і коли ще там без мене нічого не викрито, то вже я постараюся, з чемности для пана капітана це зроблю, бо пан капітан певно в тій цілій поганій історії зовсім невинний, що ревізія прийде до панства хіба аж десь над вечір або може аж завтра рано. Так значить, кланяюся панові капітанові!

І не чекаючи капітанової відповіді, Гірш ухопив капелюх і щодуху вибіг з кімнати.

Капітан кільканадцять хвилин сидів, як скаменілий, без думок, без вражінь. Відчував глухо, що тепер усе скінчилося, що нема вже куди далі, що ціль і інтерес життя знищені, що перед ним роззявлена бездонна, нічим не заповнена порожнеча. Відчував, що те, про що навіть не осмілювався б подумати — величезна, нічим незмита, віковична ганьба впала на нього і роздавлює його на шматочки своїм тягарем. Дізнавав такого почуття, немов би був зерном, що в шалених обертасах крутиться в гирлі жорнового каменя і нараз попадає під той камінь і моментально розприскується на тисячі частинок, на порошок, на мукі, а кожна з тих частинок, одну малесеньку хвилину почуває ще

безмірний біль, справлений насильним вирван-
ням її з її природнього зв'язку.

Та нараз прокинувся зі свого остовпіння.
Його опанувала безумна тривога. Одно одні-
сіньке слово держало в своїх пазурях цілу його
істоту, шарпало її, кидало його в дрож і в
гарячку:

— Поліція!

Задзвонив, заплатив і кинувся бігти додому.
Мав тільки кількадесят кроків, та проте йому
здавалося, що власне в тих кількох хвили-
нах може там без нього статися щось нечу-
вано страшне. Може прийти поліція, застати
цілі купи обридливих паперів, — це було тепер
для нього верхом усякої страховини. Які будуть
наслідки цього факту — про це не думав. Сама
хвиля, коли поліція входить до його помеш-
кання, що ще вчора було для нього земним
раєм, сама ціль того приходу видавались йому
тепер пеклом, мукою, якої не може знести
ніяка людська сила. Треба відповідно пригото-
витися на цю хвилю! Треба зробити, що буде
можна!

І добуваючи останніх сил, капітан вбіг по
сходах на перший поверх, швидко отворив
двері і ввійшов до передпокою, а не заставши
там нікого, так само швидко, зовсім з таким
самим нервовим поспіхом, як у день свого
повороту з Боснії, відчинив другі двері і ввій-
шов до сальону.

XII

В сальоні застав Анелю. Стояла при столику, оперта об нього лівою рукою, з очима, вліпленими в двері. Обое зирнули одно по одному, і рівночасно мимовільний окрик зачудовання вирвався з уст обоїх. Не пізнали одно одного. Обом показалося, що від учорашнього попудня, від хвилі, коли бачилися в останне, минули десятки літ, що оце стоять насупроти себе не живі люди, а якісь мари, що тільки слабо нагадують давно минулі, гарні й щасливі часи.

Гляділи одно на одно мовчки, мов закляті. Кожне крутилося в колісці своїх власних думок і спостережень, кожне мучилося своїм власним стражданням, не почувуючи потреби ділитися ним з другим.

— Чи це та сама Анеля, — думав капітан, — котру я вчора лишив у цвіті здоров'я і свіжости, живу, енергійну, з блискучими очима? Чи це та сама зламана, зів'яла і немов з хреста знята жінка, що її бачу перед собою? Лице її постаріло на десять літ, на висках¹⁾ зарисувалися морщини, волосся стратило свій полиск, очі зробилися шкляні! Чи чари якісь учора і позавчора застелювали мої очі і не давали мені бачити тої руїни, чи справді одна ніч, одна доба

¹⁾ Виски — скроне.

могла довершити такої великої переміни? Але що ж могло бути цьому причиною?

— Він зовсім посивів! — з переляком думала Анеля. — Його лице пожовкло, очі запалися глибоко, повіки червоні. Очевидно, не спав усю ніч. Очевидно, знає все. Очевидно, все пропало. Ну, для мене нема вже ніякої несподіванки, але він бідний! Скільки ж він мусив перетерпіти!

Капітан усе ще стояв, неначе вкопаний, при дверях сальону, не можучи відважитися підійти ближче до жінки. Вона також не могла рушитися з місця. Вкінці капітан видобув із кишені квит, одержаний в канцелярії генеральної команди на своє подання про відставку і, розвинувши його, мовчки наблизився до столу і положив його перед Анелею. Вона уважно зирнула на ту зімняту чвертку паперу, а потім, усміхнувшись сумовито, кивнула головою.

Капітан мовчки зняв плащ і кинув його на софу, відперезав шаблю, а потім вийшовши до передпокою, вніс відтам свою тяжку подорожню валізу¹⁾, що її досі не розпаковував. Поклавши її на помості близько кахлевої печі, прикляк коло неї, знайшов у кишені ключик і почав звільна відпинати ремені й відмикати замки.

Анеля мовчки, мов зачарована, без руху придивлялася його роботі. Відчинивши валізу, капітан нараз пригадав собі щось і не встаючи з помосту, в клячучій поставі й похилений лицем над валізою, обернув голову і промовив до жінки рівнодушним голосом:

— А маєш там які папери?

— Які? — запитала Анеля ледви чутно.

— А ну, якінебудь листи від твоїх агентів, квити, рахунки, загалом усе, що могло б тебе компромітувати.

¹⁾ Валіза — чемодан.

— Не маю нічого.

— Пригадай собі добре! — мовив капітан, не підносячи голосу, — а як маєш щонебудь таке, то спали. В кожній хвилі можемо тут мати поліційну ревізію.

— Не маю ніяких таких паперів, — відповіла Анеля так само рівнодушно, немов би давно була приготована на таку пригоду.

Бачучи, що він починає шукати чогось у своїй валізі і не думає тягти далше розмови, вона сіла на кріслі обернена до нього лицем і пильно слідила за кожним його рухом.

Пошукавши кілька хвилин у валізі, капітан виводив із неї невеличкий, гарний, в слонову кість оправлений револьвер, почесний дарунок від товаришів, дарований йому на від'їзнім із Боснії. На ручці виднівся виритий напис: „Zum Andenken“¹⁾). Дуло було майстерно цизироване²⁾, покрите багатим орнаментом в стилу босняцьких людських³⁾ виробів. Капітан поклав цю гарну забавку на помості, а потім, пошукавши ще хвилю в бокових торбинках валізи, виводив із неї пачечку патронів, дібраних до цього револьвера. Знайшовши те, чого йому було треба, капітан, не кваплячися, поскладав знов у валізі все в давнім порядку, замкнув її, позапинав ременями і виніс до передпокою. Вернувши назад, узяв револьвер і патрони, поклав на столі, а потім обертаючися до Анелі, з виразом холодної рівнодушності, а навіть не-навісти промовив:

— А тепер прошу тебе, вийди відділя!

Анеля, що тільки тепер зрозуміла його постанову, не рушаючися з місця, запитала:

¹⁾ На пам'ять.

²⁾ Цизирований — оброблений сталювою бляхою.

³⁾ Народніх.

— Що хочеш робити?

— Що це тебе обходить? Іди до дітей!

— А може мене це також обходить? — відвила Анеля лагідним, несмілим голосом.

— Не має що тебе обходити! — понуро відмовив капітан, розкроюючи цинову оболонку пачки і виймаючи патрони.

— Адже я твоя жінка! — ще несміліше мовила Анеля, — значить, маю право знати...

— Не маєш права, нікчемнице! — верескнув нараз капітан, кидаючися до неї з кулаками. — Не маєш ніякого права, ти відьмо, що підкопала і знищила мое життя, мою честь, будучину моїх дітей! Іди геть відци! Іди геть і не спокушай мене!

Плюнув і відвернувся від неї. Тремтів увесь. Наглий вибух болю і розпуки розвіяв увесь його удаваний спокій, розсадив ту льодовушка-ралушу, якою хотів обціпити своє серце, щоб не затримтіло перед сповненням останнього, рішучого вчинку. Впав на крісло відвернений від неї плечима і закрив лице руками. Сльози бризнули з його очей. Важке ридання затрясло цілим його тілом.

Анеля тим часом тихо, як мара, встала з крісла, взяла револьвер і патрони і на пальцях вийшла до сусідньої кімнати. Капітан усе ще сидів у тій самій поставі, коли почув наближення дрібних кроків, коли м'які, ніжні дитячі рученята з обох боків ухопили його руки, а прекрасні, невинні дитинячі личка, перехиляючися, силкувалися зазирнути йому в очі. Капітан зірвався з крісла і з виразом найвищої ненависти обернувся до Анелі, що стояла на своїм давнім місці.

— Жінко! Сатано! Будь сто разів проклята за те, що в останніх хвилях життя ти не оща-

дила мені ще й цього болю! О, ти мудра, хитроумна! Щоб ані один нерв не лишився не розшарпаний, ані один мускул не перепалений пекельним вогнем! Старим майстрам тортури до тебе б іти на науку. Нехай тобі Бог цього ніколи не простить, так як я тобі не прошу в останній годині!

Анеля мовчала, стояла як кам'яна статуя. Тільки Цеся, чуючи такі страшні слова, котрих значення не розуміла і бачучи батька в такому страшнім розворушенню, відступила від нього і прибігла до матері і, тулячися до неї, почала голосно плакати. Михась стояв зачудований, усе ще держачи батька за руку.

— Татку! Що ти говориш!? Пощо нас лякавеш? — промовив він, заступаючи йому дорогу і шарпаючи його за руку.

Капітан глянув на цю маленьку людину і безмірна туга обгорнула його душу. Вхопивши Михася в свої обійми, підняв його і обливаючися слізьми, почав обсипати поцілунками його голову, лице і шию.

— Діти мої! Бідні мої діти! — простогнав він. — Що то буде з вами!? Що буде з вами, коли мене не стане?

— Чи знов хочеш нас покинути? — запитав Михась. В тій хвилі Анеля кинулася до мужевих ніг. Припавши на коліна і похилившись лицем до землі, обхопила його ноги раменами і з глибини своєї розпуки скрикнула:

— Антосю!

Голос її роздався мов із якоїсь великої глибини, видався капітанові чимось таким чужим, таким далеким...

Коли Анеля числила на те, що, розм'ягчивши його душу видом дітей, зможе тим легше штурмом вдертися в його серце і перебороти

Його ненависть, то грубо помилилася. Капітан супроти неї лишився неперушений.

— Іди геть! — мовив коротко. — Не роби комедії!

Анеля не вставала.

— Антосю! Заклинаю тебе на любов тих дітей, що їх хочеш осиротити, вислухай мене! Знаю, що я заслужила на гострий засуд і, що не мину того засуду. Аджеж я не хочу упевнювати себе. Хочу тільки, щоб ти мене зрозумів. Аджеж ти любив мене, Антосю!

— О, так! — гірко промовив капітан. — І вірчи тій моїй гарячій, сліпій любові, ти зрадила мене!

— Ні! Кленуся Богом, своєю душею, невинними душами оцих дітей! Я була тобі вірна! Навіть одним помислом я не зрадила тебе!

— Хто тобі повірить?! Аджеж ти оточила мене з усіх боків тенетами брехні! Аджеж ти грала передо мною комедію, удавала радість, криючи пекло на дні свого сумління!

Анеля все ще стояла на колінах, бліда, з лицем, піднятим до капітана, держачи його за ноги. Капітан пустив Михася на землю і трохи лагіднішим голосом промовив:

— Ну, встань і говори, що маєш говорити! Діти, йдіть до свого покою!

Анеля помалу встала. Діти стояли в нерішучості. Вкінці Михась, обертаючися до батька, мовив:

— А не будеш бити маму?

— Ні, сину! — поважно відповів капітан.

Діти вийшли. Анеля слідила за ними довгим, нам'єтним¹⁾ позирком, повним безграничної любови і невисказаної туги. Бачилось, що бажала

¹⁾ Нам'єтний — пристрасний (полонізм).

навіки вбити собі в тямку, затвердити в своїй душі кожну найдрібнішу рисочку, кожний рух, кожний погляд, кожне слово тих двох маленьких істот. Коли щезли в сусіднім покою, коли двері зачинилися за ними, аж тоді розсіявся лід, що, бачилось, досі обдавав її, зламалася сила її духу і, заливаючися гіркими слізьми, безвладна і майже знетямлена вона упала на крісло.

Капітан сидів на своїм кріслі, холодний, не-
двигний і понурий, мов чорна хмара, не почував у своїм серці ані милосердя, ані співчуття для тої жінки, що таким безпримірним способом зруйнувала щастя своє власне і його, кинула нестерту пляму на невинні голови цих дітей, ганьбою покрила їх ім'я. На дні його серця, мов гадюка, заворушилася думка:

— Коли б ти була вмерла, заким мала зроби-
ти це все! Я був би оплакував тебе як ідеал жінки і матері! Але тепер навіть умерти тобі запізно...

Анеля перестала плакати, обтерла сльози і обернула очі до мужа. Її лице не являло вже тепер того льодуватого виразу остовпіння і німого болю, ані тої покірности, що такою поганою плямою падала на нього перед хвилиною. Якийсь дивний вогонь починав помалу розгоратися в її очах і випалювати рум'янці на її так нагло і передчасно зів'ялих щоках.

— Так ти погорджуєш мною? Проклинавеш мене? — запитала звільна, цідячи слово за словом.

Капітан тільки глухо застогнав замість відповіді.

— Ти хотів покинути мене й дітей без слова прощання?

— Щоб я був ніколи й не бачив тебе!

— Значить, ти ніколи не любив мене?

Капітан стрепенувся і кинувся на кріслі. Шалена злість знов почала ворухитися в його серці.

— Нікчемнице! Мовчи! Не згадує мені про ту любов, котрої ти не гідна, котра нині стала для мене джерелом безконечного страждання! — крикнув він.

— Так ти задля страждань одного дня, кількох годин проклинаєш цілі літа щастя, ціле пасмо жертв, які я принесла для тебе?

— Що значать усі ті жертви супроти цієї страшної рани, яку ти завдала мені, відбираючи мені честь, пошану у людей, відбираючи мені охоту до життя, саму можливість людського існування? Аджеж бачиш, що тепер усе для мене скінчене?

Анеля випростувалася і з погордою поглянула на нього.

— Одно тільки бачу, що ти трус, тростина, що хитається з вітром! Це бачу, а більше нічого. Що для тебе скінчене? Що офіцери не хочуть приймати тебе до казина? Плюнь на них і не ходи там! Що військова служба буде для тебе неможливою? Плюнь на неї і виступи. Що побут у Львові буде для тебе занадто прикрий? Плюнь на Львів і осядь десь на селі, в горах!

— Але ганьба! Свідомість ганьби, що тяжить на тобі, на мені, на наших дітях! Ця страшна свідомість, котру мушу завсігди носити з собою, мов гадюку, завішену при грудях! Чи я це нічого?

— О, мій любий фарисею! Яке ж то нараз делікатне сумління збудилося в тобі. Страшна, нечувана ганьба! А в чім же лежить ця ганьба? В тім, що моя жінка була в тихій

спілці з жінкою, що удержувала підозрений дім, що вербувала дівчат, призначених для таких самих домів. О, страхіття! О, встид! А скажи мені лишень, ти, благородна і незаплямлена душе, скільки разів за своїх кавалерських або й некавалерських часів подавав ти практично помічну руку такому ганебному промислові, давав більш або менше щедрий заробіток таким жінкам? А ті твої благородні приятелі, що так люто обурюються на мій ганебний промисел, чи не для того це чинять, що сами аж надто часто підлягали його покусам, аж надто багато грошей видавали на його піднесення? О, нікчемні, підлі, брехливі! Аджеж із тих, що вчора веліли ув'язнити Юлію, що швидко й моє ім'я з чортівською радістю вивісять на шибениці ганьби і видадуть на наругу цілому світу, аджеж із них майже кожний давно знав, що діялося у Юлії, а декотрі були там щоденними гістьми! Ні, я замало сказала! Декотрі були прямо ініціаторами цього підприємства, заслонювали його своїми плечима, своєю родовою або урядовою повагою! А тепер, коли годі вже його дальше заслонювати... О, так! Тепер ціле пекло ганьби й публічного осуду нехай паде на голови тих жінок, що... О, як я погорджую вами! Як я ненавиджу вас, ви фарисеї, ви брехуни і лицеміри! Вчинок навіть найогидніший, найбільша підлота не є для вас нічим. Вас лякає тільки осуд юрби, привид одвічальности. Добре схована підлота перестає бути підлотою, утаєний злочин є тільки доказом відваги і зручности!

Замовкла, бо духу їй не стало в грудях. Тряслася, як у лихорадці. Капітан вдивлявся в неї зачудованим, майже божевільним поглядом; йому здавалося, що її постать перед його

очима росте, розростається, перемінюється на привид якоїсь грізної фурії з лицем таким страшним, що один її позирк може вбити чоловіка. Він зовсім не надіявся такого обороту розмови, чув себе оголошеним, пригнобленим, бо в душі мусив тим словам признати багато правди.

Анеля присунула своє крісло ближче до капітанового, сіла як раз насупроти нього і дивлячись йому в очі, заговорила зовсім зміненним, м'яким, жалібним голосом:

— А ти, Антосю!.. І ти осуджуєш мене, проклинаєш, ненавидиш! Ти перший кидаєш на мене каменем погорди. Ти, кого я так гаряче, так вірно любила, для кого я не завагалася посвятити все, все на світі! Аджеж для тебе я покинула дідуся і його маєток, пішла з тобою на вбожество, на недостаток, до якого вперед не була звикла. Любов побудувала мені золотий міст на тій дорозі. Ані на хвилю я не пожалувала свого кроку. Ані один докір не вийшов із моїх уст. Спокійно зносила я те, чого була би злякалася моя душа, коли б я була давніше могла собі це уявити. Я бачила, що ти відчуваєш моє положення, що турбуєшся, що силкуєшся вчинити так, щоб мені нічого не бракувало, та не знаходиш способу. Прийшли діти, і наш стан значно погіршився. Потаємно писала я кілька листів до старого Гуртера, укорюючися перед ним, унижуючись, навіть упідлюючись і благаючи його про поміч. Безсердечний, засліплений старець звертав мені мої листи нерозпечатані. Покликано тебе до Боснії. Я лишилася тут сама з дітьми, на половині пенсії. Чи можеш уявити собі моє положення? В кількох листах я натякала тобі на нього, та бачучи з твоїх листів,

що ті натяки гризуть твою душу й затроюють спокій, а мені не приносять ніякої помочі, я постановила собі мовчати, писати тобі тільки про веселі речі, а сама собі радити. Я почала шукати лекції. Чи думаєш, що з твоїх приятелів, із тих панів військових, що тепер так ярко палають святим вогнем обурення на мою ганьбу, хоч один зголосився, хоч один забажав бодай чимнебудь допомогти мені? Ах, ні! Один зголосився, один предложив мені свою поміч! Це був барон Рейхлінген. Але ціною його помочі мало бути те, про що сама думка наповнює мене огидою і обридженням. Я відіпхнула його, та він не хотів відчепитися, волочився за мною, говорив мені виразно, що бажає самою своєю присутністю і невідступністю скомпромітувати мене в очах світу, а потім... потім мав надію, що оклеветана і засуджена загальною опінією ще перед сповненням проступку, кінець кінців, упаду там, де він хотів мене мати. Що мала я чинити? Не хотючи викликати скандалу, як потопуючий бритви, я вхопилася того способу, який піддала мені Юлія. Я подала вид, буцім то схиляюся до його бажань, запросила його, щоб бував у мене, та рівночасно я запрошувала завсігди кілька резолютних панночок з Юльчиного пансіону. Держачися здалеку, як хазяйка дому, я лишила його в їх руках. Результат перевершив мої сподівання. Зіпсований до шпіку костей, барон швидко засмакував у їх товаристві ліпше, як у моїм. Пив, сипав грішми, одурював себе і силувався одурювати нас усіх. Я приймала його гроші і дарунки, знаючи, що коли їх не прийму, він кине їх у перші-ліпші, може зовсім не такі потрібні руки. Я бачила, що він руйнував себе, та який же інтерес мала

я здержувати його на тій похилій площі? І чи ж могла я це вчинити? Остаточню Юлія взяла його в свої руки і при його помочі її пансіон зробився тим, чим був до вчора. Спроваджував їй інших людей, лакомих розкоші, що шукали нагоди, щоб викидати гроші. А коли вкінці барон вичерпав свої фонди і впав так низько, що компромітував цілий офіцерський загал, постаралися, щоб його перенесено до Боснії. Кінець його знаєш!.. Такий був початок моїх злочинів і моєї ганьби. Знаю, що й тут я не без вини та знаю також, що були й інші винуваті, та настільки зручніші, що вміли заховати все шито-крито, сховати кінці, користати зі злого та не нести за нього ніякої одвічальности.

Капітан сидів, похиливши голову в важкій задумі. Жінчине оповідання зробило на нього пригнобляюче вражіння. Не збуджувало співчуття, не загріло серця, обурювало його навіть, розкриваючи ту брутальність, котрої якийсь запас лежить на дні душі кожного чоловіка та з котрою кожний більш або менше старанно криється навіть перед самим собою, а для її замаскування люди повинаючі багато пристойних та делікатних слів. Безоглядне, спокійне розкриття тих низьких вчинків і мотивів в устах його жінки було для нього чимсь дивовижним, несподіваним, боліло його, як свіжо завдані рани. Та проте він вдумувався в її положення, починав розуміти її і тим самим — починав судити її не так дуже гостро.

— А про цю другу історію з дівчатами що маю тобі сказати? — провадила дальше свою річ Анеля. — Раз утративши пошану для людей, навчившись грати їх чуттями і віруваннями і вважати їх тільки матеріалом для визискання,

я пішла даліше тою дорогою. Чи тисячі не роблять так само, тільки в іншій формі? Знаєш, я придивлялася не раз, як ось там у трафіці бідні жінки, зарібниці і жебрачки ставлять на лотерію. Рікою пливе те бідарство до трафіки, а кожна з них не раз через цілий тиждень уриває собі по крейцару на хлібі, уриває дітям на солі або на картоплі, щоб тільки могли в четвер відложити того „шістака“ і поставити його на лотерію. „Може дасть Матінка Божа!“ — шепче і христиться і молиться тисячу разів. Аджеж держава обіщєє їй за її шістачка сотки, тисячі гульденів, маєток, добробут, запевнений достаток для цілої родини, кінець нужди і непевности, одним словом — рай на землі! А що з того виходить? Тиждень за тижнем, рік за роком пливе оте бідарство до трафіки, як ріка, плывуть шістачки до кас державних і творять мільйони, а сума нужди, ошуканих надій, ущипнених бідним дітям шматків хліба, полін дерева і кришок соли не тільки не меншає, але росте, росте до величезних розмірів. І що ж іншого робила і я, обіщюючи тим дівчатам добру службу і легку роботу?

Капітан стрепенувся при тім супротиставленню.

— Жінко! — скрикнув він. — Сам Сатана говорить твоїми устами! Застановися!

— Видко, мій любий, що ти не застановлявся! — спокійно мовила Анеля. — Я мала досить часу, щоб обдумати це все. А в тім чи ж то я перша, одинока в тій торгівлі? Ведеться вона то явно, то тихцем від соток літ, і наша шляхта частенько вела її. Не віднині йдуть наші дівчата на торги до Константинополя, Смирни та Олександрії, а тепер повно їх і в Індії, і в Єгипті, і в Турції

і в Бразилії. І знаєш, коли подумаю, в яких обставинах, в якій нужді, в якому занедбанні й пониженню жила тут не одна з них, то мені здається, що небагато тратять, а, може, не одна багато й зискує, ідучи туди. Чи думаєш, що перед усіма я мусила брехати, говорити, що їх потребую до служби? Десятки були таких, котрі прямо говорили мені: „А хоч би ви, пані, продали нас навіть у турецьку неволю, то будемо вас благословити, щоб тільки видобути геть відци. Аджеж тут не лишається нам ніщо інше, як тільки з мосту в воду, або на шлях ганьби, та й то навіть цей шлях не охоронить нас від нужди, голоду та неволі!..

Урвала. Якийсь неспокій пробіг по її лиці. Кілька хвилин надслухувала. В коридорі чути було стук мужських кроків. Надближувалися до дверей передпокою, але потім знов віддалилися горі сходами. Анеля вийшла і замкнула двері передпокою, а потім знов сіла насупроти мужа.

— Та що там я буду довго говорити про те, що сталося і не може відстатися? — мовила свобідно, майже весело. — Щось інше я хотіла тобі сказати. Подай мені руку. Так! І другу! Ну, бачиш. Аджеж знаю, що мусимо розстатися, може навіть надовго. Будь мужем! Пам'ятай, що в тебе є діти! Я... не можу... їх більше...

Тут голос її дрогнув, уста перекривилися судорожно, і сльози знов бризнули з її очей. Та вона пересилувала своє зворушення і не обтираючи сліз, усе ще держачи мужеві руки в своїх долонях, говорила поспішно:

— Пам'ятай про дітей, Антосю!.. Я виховала їх, як уміла, і думаю, що не лихо. А дурниць ніяких з тим револьвером і так далі не

роби! Не мавш права! Розумієш це? А про мене.. коли часом... спогадаєш...

Надсильне, довго здержуване хлипання перервало її мову. Сльози з очей полилися потоком. Мов перелякана дитина, тулячися до мужевих грудей, вона шептала уриваним голосом.

— Антосю! Антосю! Коли б ти знав!.. Ти назвав мене... нікчемницею... без серця... без сумління... Твоя правда, та не зовсім, Бог мені свідком, що не зовсім! Я здавлювала своє сумління, це правда, та не позбулась його. Поглянь на мене! Аджеж я бачила, що, вступивши до покою, ти перелякався мого виду. Скільки я перетерпіла від учора!.. Не тільки за тебе... не тільки за наших дітей... але й за тих! Аджеж я відчуваю їх долю, їх упадок, їх сором! О, вір мені, радо віддала б я своє тіло на найстрашніші муки, віддала би свою кров і своє життя, щоб віддати їм те, що стратили через мене!

Капітан слухав тих слів, уриваних, поспішних, що дихали раз пристрасстю і ніжною любов'ю, то знов розпукою і щирим жалем. Понура хмара висіла на його чолі. Жаль рвав його серце. Пізнав у тих словах давню Анелю, свою Анелю, котру недавно ще любив так гаряче. Та рівночасно якась невмолима, незрима рука відпихала його від неї, якийсь таємний голос шептав йому в душі:

— Запізно! Запізно! Все пропало!

В тій хвилі брязнула клямка в передпокою, а в слідуючій хвилі хтось торгнув за дзвінок. Анеля стрепенулася і відскочила від мужа. Сльози тремтіли ще у неї на віях.

— Га! Йдуть уже!— шепнула.

— Хто?

— Поліція. Чую, що це вони.

— Ні, не бійся! Не прийдуть так скоро. Ревізор Гірш обіцяв мені...

— Гірш? О, коли він замішався до цієї справи, то це певно вони. Ну, бувай здоров! Пам'ятай про дітей, Антосю! Апри поліцайниках... знавш, держися неутрально, спокійно! Решту здай на мене!

І обнявши його правою рукою за шию, витиснула на його устах довгий, довгий поцілунок.

Дзвінок забрязкав ще раз з подвійною силою.

— Ну, йди, йди і відчини їм, — мовила Анеля, — бо дріт урвуть! Іди!

Капітан машинально встав і вийшов до передпокою. Відсунувши замковий ретязь, відчинив двері. Перед дверима побачив комісара поліції в мундурі і при шпаді, обік нього Гірша і ще одного ревізора, а за ними відомих йому вже з видження дівчат. Комісар салютував перед капітаном, входячи до передпокою. Решта компанії вийшла також.

— Перепрошаю пана капітана, — мовив чемно комісар, — але ми маємо тут залагодити маленьку урядову справу.

— Прошу, чим можу служити? — запитав капітан.

— Чи тут живе пані... — вийняв записну книжечку і пошукавши в ній, мовив далі: — Анеля Ангаровичева?

— Так. Це моя жінка.

— А можемо бачити її?

— В якій цілі, коли вільно запитати?

— В цілі сконфронтвання¹⁾ її з оцими паночками, а евентуально в цілі переслухання.

— Що ж діяти! — мовив капітан. — Коли пан комісар має такий наказ...

¹⁾ Зведення віч-на-віч.

— О, так, так! Маю виразнісінький. Прошу переконатися! — мовив сквапливо комісар, показуючи капітанові поручення з підписом директора поліції.

— В такому разі прошу! — мовив капітан, відчиняючи двері досальону.

В тій хвилі в покою сусежнім із сальоном, роздався легенький стук, немов би чимсь гострим ударено о дубовий стіл. Мимовільний окрик вирвався з капітанових грудей. Він знав цей стук і ціле значення його недавньої розмови з Анелею стануло перед ним ясне в своїй страшній донеслости. Не звертаючи більше уваги на своїх ненависних гостей, він напруго кинувся до того покою. Комісар і всі новоприбувші побігли за ним.

Нічого так дуже страшного не побачили. На софі в куті покою сиділа супокійно пані Анеля. Та не встала, коли до покою ввійшли гості. Її голова, злегка похилена на бік, спочивала на подушці софи, оббитої рипсовою матерією коліру бордо. Можна б подумати, що дрімала, як-би не широко відкриті, скляної подоби очі і напівотворені уста, на котрих, бачилось, тільки що завмер окрик тривоги або розпуки.

Капітан кинувся до неї. Підняв її голову і тільки тепер побачив, що в правім виску знаходився невеличкий отвір, з котрого плила кров, помішана з білявою, густою матерією. Револьвер лежав на софі прикритий фалдою її сукні. Не було ані найменшого сумніву, що Анеля аж до останньої хвилини заховала повну ясність ума і певність руки. Постріл був влучний і в одній секунді зробив кінець її стражданям і покусам. Капітан довго вдивлювався в те лице, спокійне тепер, та пооране нестертими слідами перебутої від учора внутрішньої бо-

ротьби. Чуття облегшення, що в першій хвилині блисло в його душі, зараз же затьмилось якимсь несказано гірким докором і почуттям встиду. „Вона відважилася на це! Відважилась, на що я не відважився!“. Ті слова блиснули в нього в голові. Та на диво, жалю в його душі не було, а тільки якесь тупе почуття болю і безмірної втоми. Насилу перемагаючи те почуття, він мов сам не свій обернувся до остовпілого комісара і промовив рівним, тихим голосом:

— Пане комісарє, це моя жінка!

Комісар стояв, мов у воду опущений.

— Пане капітане, — мовив по хвилі, — безмірно мені прикро, що наш прихід стався причиною цієї страшної катастрофи, але це не моя вина. Очевидна річ, що супроти такого факту наше урядовання скінчене.

— Перепрошаю пана комісара, — скрикнув Гірш, висуваючися наперед. — Аджеж маємо тут цих панночок. Сконстантовання головного факту, о котрий нам ходить, ще й тепер може бути доконане.

Капітан зирнув на Гірша поглядом, повним дикої ненависти. Був би розшарпав цю погану ящірку, що навіть в тій хвилі, супроти маєстату¹⁾ смерті не зуміла бути нічим більше, як тільки поліцайником.

— Ну, так, це правда, — мовив комісар трохи нерадо і ображений Гіршовою увагою, хоча мусив признати її справедливою. — Дівчата, — обізвався до панночок, що в німім переляку придивлялися тій сцені, — підійдіть ближче і придивіться тій пані!

¹⁾ Величності.

Дівчата підійшли ближче до Анелі. Капітан підняв на них очі з виразом розпучливого благання.

— Скажіть тепер, чи це та сама пані, що вас вербувала до служби?

— Ні!— відповіли дівчата в один голос.

Гірш аж підскочив, аж почервонів зі злости.

— Це неправда!— скрикнув.— Це не може бути!

— Пане Гірш!— строго упімнув його комісар.— Маєте мовчати! Прошу мені ще раз рішуче сказати, — мовив далі, обертаючися до дівчат, — чи оця пані вербувала вас до служби, чи не ця?

— Ні, не ця!— рішуче відповіли дівчата.

Комісар поклонився капітанові.

— Пане капітане, мій обов'язок сповнений. Супроти рішучого зізнання цих дівчат усяке підозріння супроти вашої жінки упадає. Ніяких паперів ані зізнань, котрі би прямо обтяжували її, ми не маємо, а за оці наші відвідини вся одвічальність паде на Гірша. Я не чую себе управненим робити в вашім домі ревізію. В те, що сталося в вашім домі в хвилі нашого приходу, ми також не маємо права ближче входити. Мое поважання!

Капітан стиснув подану йому руку і вклонився на відхіднім панночкам. Якими ж благородними, майже святими, видались йому в тій хвилі ті упавші, його жінкою так страшно покривджені дівчата, що в тій тяжкій для нього хвилині знайшли в своїх серцях настільки людськості і самовідречення і прощення, щоб одноголосно, рішуче висказати це однісіньке, а в своїх наслідках таке важне слівце „ні“. Це одне слівце погодило його з людською природою, з життям, додало йому нового духу, нової надії. А коли ті нещасні, покривджені

і втоптані в болото могли простити його жінці, то яке ж право мав він розставатися з нею з гірким, ненависним почуттям? І, обливаючися рясними слізьми, він кинувся на коліна перед трупом Анелі і цілував і обливав слізьми її холодні, костеніючі руки...

* * *

Сенсаційний процес проти Штернберга, Юлії і їх спільників відбувся геть пізніше. Назви Анелі ані раз не згадано в тім процесі і її самовбивство лишилося тайною для всіх посторонніх. По виясненню, а радше загребанню тої нещасної справи, капітанові явилася можливість узяти назад своє подання про демісію з військової служби. Схилив його до цього головно Редліх, що по кількамісячній недузі видужав від рани, завданої йому в поединку, і перейшов жити до Ангаровича. Рана зробила його нездатним до військової служби, і він обняв на себе обов'язки гувернера Ангаровичевих дітей. І старий Гуртер, вийшовши зі шпиталю і, оплакавши смерть Анелі, поселився у капітана і благословить його ім'я та пильнує його дітей, як ока в голові. Капітан швидко авансував. Діти оплакують іще свою маму, шанують її пам'ять, як святощі, а капітан слухаючи їх жалібних спогадів про неї, тільки слези ковтає та шепче:

— Бідна ваша мама. Бідна ваша мама! Покинула вас, не натішившись вами!

На Анеліній могилі нема ні хреста, ні плити з написом, тільки високий кипарис, обгороджений залізними штахетами, здіймається вгору рівно, мов свічка, в своїй густій, вічній зелені — вірний образ замкненої в собі енергії і незламної рішучости.

Відень, у падолисті 1892 р.

У В А Г И

Повість „Для домашнього вогнища“ була спочатку написана (1892 р.) по-польськи, але її Франко не друкував. По-українськи почав її друкувати Франко в Коломиї 1894 р., але вона не була закінчена друком. 1896 року початок повісти надрукував Франко як додаток до т. VI „Життя і Слова“, що виходило під редакцією Франка. 1897 року надрукував Франко свою повість в серії „Літературно-наукової бібліотеки“, кн. 11.

Більше ця повість друком не виходила. Передруковується з видання 1897 року. На Україні ця повість майже невідома.

Ів. Лизанівський.

ПЕТРИ І ДОВБУЦЬУКИ

П Е Р Е Д М О В А

„Петрії й Довбушуки“—моя перша повість, друкована в органі студентського товариства „Академічеській Кружокъ“ у Львові, в „Друзі“ 1875 і 1876 р., написана в тих же роках рівночасно з друком. Це не була перша моя літературна проба. Ще від четвертої гімназійної класи в Дрогобичі я почав писати вірші за прикладом мого старшого товариша Ізидора Пасічинського. Перший мій вірш п. з. „Великдень“ був присвячений пам'яті мого батька Якова Франка, що вмер опівночі Великодньої суботи 1865 р. Другий вірш з описом зими, поданий як шкільна задача учителеві української мови, був предметом критики того вчителя, Івана Верхратського, на годині української мови. Своїм звичаєм він чіпався поодиноких слів та зворотів, а в зміст не входив. У вищій гімназії попри досить багату позашкільну лектуру я писав також досить багато віршами й прозою. Між іншим, переповів я віршами початкову історію Риму до часу Тулія Гостілія, переклав цілий Короледвірський рукопис та значну часть книги Йова, переклав також Антігону та Електру Софокла, цю другу з польського перекладу Малецького. Із драматичних проб одну комедійку я вислав Білосові до Коломиї, а одно оповідання до виділу „Просвіти“ у Львові, від якої я одержав дуже

інтересну відповідь у листі тодішнього секретаря „Просвіти“ Хоркавого. Рівночасно у мене набралася також спора збірка ліричних віршів, із якої дещо було друковане в „Друзі“ р. 1874 і 75, але цілість я пізніше спалив. Мабуть у п'ятій або шостій клясі я, крім різних драматичних плянів, написав по-польськи віршовану драму „Югурта“, як шкільну задачу для професора Петра Париляка, а також уривок драми „Ромул і Рем“ німецькими віршами, як шкільну задачу для професора Рішки. В сьомій клясі я написав досить просторе оповідання з селянського життя, як шкільну задачу для вчителя української мови Ксенофонта Охримовича; рукопис цього оповідання заховався припадком і дістався до рук д. Осипа Маковея.

В сьомій і восьмій клясі я зачав також писати поему українським гексаметром п. з. „Пани Туркули“, основану на усній традиції нагуївської Слободи, мого родинного місця, про зруйнування татарями замку, який стояв колись на тій горі, де тепер міститься та Слобода; зруйнування dokonane через зраду одного з посідачів того замку панів Туркулів, який для помсти припровадив сюди татар і вказав їм вхід до потайного льоху, де містився склад пороху; запаливши цей порох, татари висадили цілий замок у повітря. Тема нагадує потрохи основу поеми Словацького „Jan Bielecki“, але закінчення тут далеко реальніше. Розуміється, нічого з тих писань я не друкував, а рукописи один за другим попрпадали з моїх рук, окрім двох зошитів, із яких один містить переклад Антігони, а другий початок віршованої драми „Славой“, основаної на мотивах Короледвірського рукопису. Восьмій клясі написав я надто

драму „Два князі на один престол“, яку пізніше, 1876 р., в переробці Михайла Вагилевича виставили на сцені аматори студенти, але яка також не діждалася друку.

Щодо повісти „Петрії й Довбушуки“, то в ній найдуться ремінісценції мові гімназіальної лектури, особливо фантастичних оповідань Ернста Амадея Гофмана, далі оповідання пок. Лімбаха про селянина Петрія (recte—Патрія), який збагатився знайденим скарбом, і нарешті деяких народніх оповідань про пригоди різних розбійників, а спеціально Олекси Довбуша. Повість друкувалася під псевдонімом Джебжалик, і я не мав наміру включати її в збірку своїх творів, вважаючи її плодом замало дозрілим. Та коли тепер найшовся чоловік доброї волі, що береться видати її друком і зарядив її переписання новим правописом і навіть підновленою мовою, я, входячи в його інтенцію, переглянув увесь рукопис і поробив деякі скорочення та численні мовні поправки, лишаючи цілість, як свого роду літературний документ, без основної переробки. На карб недозрілості того молодечого твору треба покласти його досить фантастичну топографію та не досить продуману композицію; це так сказати документ молодечого романтизму, який довелося мені пережити в значній мірі під впливом лектури польських романтиків Міцкевича, Словацького та Красінського, а також польських белетристів трохи пізнішої доби, таких як Крашевський, Корженьовський, Держковський, Захарясевиц та Валерій Лозінський, що в своїх оповіданнях дуже часто оброблювали в напівромантичній, а в напівреалістичній дусі українські теми.

Львів, дня 31 жовтня 1910 р.

Іван Франко.

ПЕРША ЧАСТИНА

I

Два противники

Коло половини липня р. 1856 спішив гірською стежкою, що вела посеред чудової карпатської околиці, селянин, віком коло сорок літ, у поряднім строю¹ карпатських мешканців, до повітового містечка Б. із села Перегинська. Ріст його був, як часто в тих сторонах, трохи підсадуватий, лице підголене й коротко підстрижений вус, — та на перший уже погляд можна було на його лиці відкрити благородніші риси, ніж би їх можна сподіватися по звичайнім гірняку. Стрій його, впрочім, зовсім не відрізняв його від інших гірняків, хіба те могло декого застановити, що з-під камізельки, зробленої з гарного гранатового сукна, видно було ковнір сорочки з тонкого полотна, вишиваної старанно й зі смаком. Барсукова торба, через плечі перевішена й украшена різними блискучими металевими пряжками та френзлями з малих морських мушель, палиця з твердого дерева з гарними срібними сківками, а нарешті свобода рухів і, як здавалося, одвертий, зовсім не тупий погляд на красоту природи — все те робило його чимось особливим у тій убогій околиці. Із рис його лиця й з усіх його рухів про-

¹ Стрій—одяг.

бивалася сильна воля, енергія, свобода духу, а око світилося живим, але спокійним блиском людини, що свої похоті й пристрасті приборкала, що вміла панувати над собою й над життям, але із твердою вірою, постійно й сміло, в самопевності йшла до якоїсь вищої цілі.

Той чоловік звався Кирило Петрій і був родом і ходом із села Перегинська, славного місця, де довше пробував капітан опришків¹ Довбуш.

До містечка ще майже дві милі. Дорога веде вже через останні відноги гір. Ще через один верх, а зайдеш на широку рівнину, що, незначно здіймаючися, тягнеться аж ген до басарабських степів. Тою рівниною дорога однастайна й монотонна,—тож Петрій старався, доки ще не кинув милих, рідних гір, налюбуватися їх красою, їх свіжістю, їх життям. Погода була напричуд гарна,—верх стримів поперед нього, з долу поріс густим, смерековим лісом, котрий здалека синівся довкола гори, гейби² кусень небосхилу відірвався і, скотившись з верха, обляг його стопи довкола блакитним вінцем. Сам верх був без дерев, тільки розлогі, рідкі корчі ялівцю, обнизані на переміну то зеленими, то темно-синявими, то чорними ягодами, понаstorушували на них густо, мов би задля оборони, свої коротенькі, гострі шпильки. На самім вершку розсілася невеличка громада столітніх, підсадкуватих та прегрубих і розлогих буків, котрі путникам³ літом у своїй

¹ Опришки—розбійники.

² Гейби—наче, ніби.

³ Путник—подорожв'їй.

тіні давали милий і любий відпочинок, а з-моєю посеред своїх конарів¹ не раз спасали їх від вовків. Та мальовнича й прекрасна група дерев, wraz із цілою горою — це „Довбушів верх“. Поважно споглядають ті старі дерева довкола на сусідні гори з полудня і зі сходу й на безмірну, злегка хвилясту рівнину, котру перетинають шумні, срібні струї Лімниці. Але й щось тужного й сумного чути в шелесті тих буків, у джуркоті зимної скельної криниці нижче; якийсь дух таємний, незнаний та сильний віє в тій самотній та так чудовій околиці, — серце й радо би розширитися далеко, обняти собою той „світ тихий, той край милий“, та чогось тремтить, чогось тривожиться. Мабуть ще не час!.

Петрій прискорив ходу, щоб скоріше дістатися на верх. Це місце мало віддавна для нього неописану принаду. Поглянув широко довкола, довго, любо, майже вдивляючися на кожний бік, — вкінці, зідхнувши, сказав:

— Боже мій, що за чудовий край, що за широкий, що за багатий край! А той нарід, — який щирий, який добродушний, а все таки..

Не доказав, але дальше пильно й тужно вдивлявся в прекрасну, знану околицю.

— Мій батько показав мені й цілому нашому родові велику мету. Я її спочатку не розумів, але тепер вона ясна перед моєю душею, дорога до неї проста, але як же то до неї далеко! Боже мій, коли ми скінчимо ту дорогу?..

Та Бог мовчить, і природу залягла глибока тишина, лише збоку між буками злегка за-

¹ Конар — гіляка.

шелестіло сухе торічне листя, захрупотів лім. Петрій оглянувся — не видно нікого. Мабуть, сарна похлюливою ногою перегнала сухим листям долів¹ із звичайного леговища.

А на небосхилі високо плаває са́мітній орел, широкими розмахами крил здійсмається вгору, то знов спокійно тоне легкими закрутами в долину.

— Скажи, орле, може ти розпитав у того ясного сонця, скільки разів іще має сходити над тими прекрасними горами?..

— Заки що, Петрію? — відізався грубий, дикий і трохи хриплий голос ззаду з-поміж буків.

Петрій оглянувся і спокійно, мов би того сподівався, змірив очима того, що привітав його тими словами. Як запевняли ті, що знали Петрія, рідко коли щось могло його так нагло заскочити, аби на його лиці видно було який неспокій, аби з його вуст добувся хоч би найлегший голос зачудування. Рівновага, не апатична, але зовсім свідома рівновага духу значила кожний крок його життя.

І справді, треба було цілої такої непереможної рівноваги духу, щоб не зачудуватися або й не перелякатися на вид чоловіка, що при тих словах станув перед Петрієм.

Чоловік той дивно якомсь своєю фізіономією нагадував одного з тих буків, що вінчали Довбушів верх. Такий, здавалося, був сильний, корінастий, грубий, такий високий ростом, такий загадковий у своїх рухах. Віком був, здавалося, старший від Петрія. Лице його плескате, губи трохи віддуті, — долішню

¹ Долів—додо́лу, вниз.

звичайно прикусував зубами, — чоло широке, як дошка, а на обох його кінцях кости, що виставали якось дивно, творили понад його очима дві поздовжні, поперечні могилки, мов би насади двох рогів на голові вола, — все те надавало йому вид тарана, яким у давнину розбивали мури. Голова велика, вся майже, крім рота, очей і чола, поросла чорним, коротким і, як щетина твердим волосом, схилялася звичайно в долину. Малі, чорні очі мали живість ящірки і все з дивним виразом зверталися на одну точку. Якимось упертим, твердим і апатичним видавався той чоловік, так, що, побачивши його перший раз, годі було не затремити на цілому тілі. А ще в широкій, як лопата, руці видніла булава, за ремнем яснів топір і широкий ніж.

— Слава Ісусу Христу! — поздоровив його Петрій.

— Слава навіки, — відповів він і, вийшовши зовсім з-між буків, станув як мур перед Петрієм, опершись на булаву і вліпивши свої маленькі очі в його лице. — А куди Бог веде, Петрію?

— До міста, сусідо. Маю там дві пильні справи.

Лице „сусіди“ скривилося легким, іронічним сміхом. Прикусивши долішню губу, процідив крізь зуби:

— А відки ж мені та честь бути вашим сусідою, Петрію? Де мені до того?

— Ну, хіба ви самі від мене відхрещуетесь? Я вами, Довбущуку, певно не гордував ніколи.

— Ну, так, так, правда, признати треба, — душив на силу Довбущук. Та коли Петрій назвав його ім'я, затрявся цілий, мов би під ним земля захиталася, а його очі запалали

якимось ярким світлом. Та це був одинокий проблиск внутрішньої бурі, котра, здавалося, збиралася в його душі. На час запанував над нею і, усміхаючися холодно, говорив далі:

— Нехай буде й по-вашому, пане Петрію! Те „пане“ вимовляв завсігди з особливим притиском і якимось дивним тоном, у котрім змішана була гірка іронія з ненавистю й погордою.

— Я ніяк не можу вам перечити, крий Боже! Але, — перервав нараз зміненням голо-сом, — чи не можна знати, що то за дві пильні справи маєте в місті?

— Чому б ні? Хочу відібрати сина із шкіл; він мені тепер дома потрібніший, а як дотепер не навчився розуму, то більше, певно, не навчится. А зрештою, світ, найліпший учитель, бо учить жити, а в школах учать хіба читати, писати, рахувати, або може й ще чого зовсім непотрібного.

— Та може й не без того, — завважив мляво Довбушук, — але яка друга справа?

— Друга? От іду до поліції.

— А не можна запитати, чого вам там треба?

— Щось ви нині дуже цікаві, сусідо! — відповів, усміхаючися, Петрій. — Того я у вас досі не завважив.

Довбушук аж тепер отямився, що трохи далеко загнався, та, закусуючи сильно свою долішню губу, відпер скоро:

— Вибачайте, Петрію, що так наприкрюся... але... бачите... якась мене цікавість напала... Та я... зовсім... як називається... не хотів...

Довбушук зам'явся. Видно було, що при останніх словах думки його кудись інде ши-

бали. Язик несвідомо говорив слова без зв'язку. Петрій хотів перервати [немилу стрічу, й подаючися наперед сказав:

— Бувайте здорові, Довбушуку, дорога далека, а мені дуже пильно, треба поспішати.

— Петрію,— крикнув нараз Довбушук,— не йдіть до Б.!

— А то чому? Я ж мушу! Адже я вам казав, що мій Андрій...

— Андрій може ще там погуляти, коли школа скінчилася. Він же ж уже дорослий, за мамою не буде плакати.

— А хоть би й так, то другої справи не можна відкладати. Я мушу...

— Петрію, прошу вас, вертайте додому!— говорив, м'якнучи нараз, Довбушук, хоч в очах його грав видно зловіщий вогонь, ось-ось готовий вибухнути. Та неприродня для нього лагідність прикро відбивала від попереднього дикого й грізного тону.

— Що вам, Довбушуку?— вмовляв Петрій.— Чому налягаєте на мене, щоб я вертав, коли я таки не можу.

— Не можеш! Ха, ха, ха, не можеш!— крикнув Довбушук.— Го, го, братчику, знаю я, що тебе за ланцюг тягне до поліції! Чув я дещо в селі.

— І що ж? А як би й так?

— Ні, ні... правда, нічого дивного! Але... але я тебе прошу... я тобі розкажучу: вертай зараз назад!— кричав Довбушук щораз лютіше, а очі зайшли йому кров'ю від внутрішньої натуги, з якою здержував себе.

— Чи ви, сусідо, не загадали сьогодні бути окономом, що наганяє панцизняків до роботи? Або... загадали бути вашим працюром Довбушем?

Петріві нерозважно вирвалося те слово. Чув, що змілив, та годі було направити. Чекав лише, який вплив матимуть ті слова на противника. А в серці Довбушука, як видно було по його очах і лиці, йшла страшна боротьба, в нім сильно кипіла кров. Але цей раз іще здержав себе. Зате дав волю словам.

— Прокляте, зрадницьке плем'я! Що вимовили твої собачі вуста? Дивися ти, пропаща душе, поглянь кругом на ті гори, поглянь на край той, що й тобі, собако, таким чудовим видався, на ту безмірну рівнину, дивися і кажи: хто був недавно князем і владикою тих гір, орлом того повітря, оленем тих борів, паном тих ланів аж ген по Дністрові води? Довбуш! Перед ким тремтіли смілі й сильні, корилися горді? Перед Довбушем! На кого надіялися слабі, бідні й пригноблені? На Довбуша! Хто був окрасою наших гір, начальником наших легінів?¹ Довбуш! Той самий Довбуш, рука якого замолodu садила ті буки, видобула з каменя оцю воду, той самий Довбуш, рука котрого позагарбувала від панів і вельмож безмірні скарби, наділяючи здобутим бідних братів, той самий Довбуш, якого підступно бвив і ограбував зі всіх його скарбів проклятої пам'яти поганець... твій дід! Скажи, собачий накорінку, де скарби Довбушеві? Скажи, де ті купи золота, срібла й дорогого каміння, про котрі нарід, про котрі няньки розповідають дітям, про котрі легіні співають пісні, про котрі гомонять сумно оці гори, де Довбуш гуляв?

¹ Легінь—хлопець.

Вогонь страшного запалу та завзяття палав на лиці Довбушука. Очі його дико переверталися в голові.

— Скарби Довбушеві не ваші, — відповів спокійно Петрій, немов уже давно сподівався тої не зовсім приятельської розмови.

— Не наші? Я знаю, що не наші! Але чиї ж вони? Хіба не ми одинокі його внуки? Ми, його внуки, з голоду пухнемо, не маємо чим грішного тіла прикрити, взимі ходимо босі, а тим часом собаки, убивці нашого діда, розкошують, свої діти вбирають, до школи посилають і верховодять у цілій околиці, мов які пани!

— Не гнівить Бога, Довбушуку! Розкошують із того, що запрацюють! Кажете — діти! Хіба я сам ваших обох синів не послав до школи? Хіба не рад я був їх також у люди вивести? Та ви задля ненависти, задля ворогування до мене навіть своїм дітям не бажали добра з моєї руки й відібрали їх зі шкіл та вмовляєте в них безнастанно ту саму ненависть! А знайте, що та ненависть скоріше вас усіх погубить, як одному з нас пошкодить.

— Не дїждеш того, щоб я або який інший Довбушук приймав ласку з твоєї руки. Кожний із нас може справедливо домагатися, аби ти сам перед нами корився! Пропадай зі своєю поміччю! Хай я зійду на жебрацьку торбу, та все таки кусник хліба, котрий мені твоя рука подасть, не варт і того, щоб я його свому псові кинув!

— Чого ж хочете від мене, коли ви такі фудульні!

¹ Фудульний — зарозумілий.

— Свого! Своєї спадщини, Довбушевого добра, і то цілого, до крихти! Тільки тоді можеш ти сам, як матимеш охоту, спуститися на нашу ласку!

— Але ж тих скарбів я вам не можу дати, дай те мені спокій!— відповів різко Петрій.— Коли б вони були мої, я би вам їх віддав до останнього крайцаря¹, не лише тому, аби вас не кривдити, але й тому, аби вас спекатися раз назавсідги!

— Га, вовк у баранячій шкірі! Ще буде плакати милосердними сльозами, аби, обтерши сльози, тим легче пожерти!— воркотів крізь зуби Довбущук.— Петрію!— додав давнішим грізним тоном, котрий старався, як міг, злагодити,— Петрію, ще раз, останній раз кажу тобі добрим способом: віддай Довбушів скарб справедливим власникам!

— Справедливим власникам? То в тебе такі справедливі власники, що по-зłodійськи крадуть, що не їх? Довбущуку, дай мені спокій! Як тебе нужда припре, можеш усе прийти до мене, в мене все відчинені двері для біднішого брата, відчинена комора для потрібних²!

— А, то йти до тебе жебрати?!

— Добро, котрим мене Бог поблагословив,— говорив дальше Петрій, не зважаючи на слова Довбущука,— то праця моїх власних рук, не Довбушів скарб! Не я власник тих грошей кривавих, не я маю право розкидати! Вища рука править ними, мені трудно проти неї перти!

— Га, то я тебе попхну, безстидний шахраю!— ревно диким, сильно роздразненим голосом Довбущук і, пірвавши з цілою силою своєю булаву, замахнувся нею високо понад

¹ Крайцар — копійка.

² Потрібний — той що потребує, що в нужді.

собою і спустив її потім на Петрія так, як рубач спускає сокиру, коли хоче відразу розлупати грубу й жилаву колоду. Але Петрій, якби того сподівався, в тій самій хвилині відскочив набік і своєю палицею так сильно вдарив Довбушука по пальцях, що йому тяжка булава випала з руки. Затиснувши зуби з болю, з виразом найстрашнішої дикости на лиці, він прискочив до Петрія, сціпив його сильно правою рукою, а лівою, виймивши з-за пояса довгий, вигострений ніж, з цілої сили пхнув ним Петрієві в груди. Але на диво Петрієві груди задзвеніли сталевим брязкотом, а ніж безсильно зсунувся по них у долину. Мов ревуча хвиля об скелю, так розбилися його завзяття й дикість о непорушний спокій і сталеві груди противника. Бо Петрій був увесь час спокійний і з тихим, зневажливим усміхом дивився на свого противника. Ще одним рухом вирвав Довбушукові ніж із руки, щоб увільнитися від його не цілком приятельських обіймів.

— А це що? — сказав він перший енергічним, але спокійним голосом. — Не знаєте, що можу вас тепер зараз там у місті заскаржити й наробити вам немало клопоту й біди? Не грайте зі мною, бо все, все, що гадаєте мені злого зробити, ви самі на себе карбуєте¹! Як самі бачите, я ваб не боюся! Та зате стережіться ви!

Якийсь час мовчки стояли один проти одного. — Довбушуку, ви дуже лихо задумали собі цілу справу. Хотіли мене вбити! А вас же можуть зараз вислідити, зловити. І нащо вам те все придалося б? Ви хочете добитися Довбушевих скарбів. Дивіться, якби мене було

¹ Карбувати — робити знак.

не стало! Хто, крім мене, знає, де скарби сховані? А самі ви їх певно й до смерти не найшли би! Ну, та будьте здорові й не гнівайтесь за ту коротеньку научку. Вірте мені, я лише вашого добра бажаю, хоч ви все такі недобрі на мене!

І тихим ходом, спокійний, хоч трохи сумний, пішов Петрій даліше.

А Довбушук усе ще стояв, мов завмер на місці. Вкінці підняв спущену голову, закусив спідню губу й заскреготавши зубами, проворкотів до себе:

— Собака, добре стережеться! А тепер хоче ще бути великодушним, аби мене тим більше упокорити! Але зажди, зажди лише, я зумію зробити тебе трохи податливішим, зломити той твій кам'яний супокій!.. Та правду сказати, я гупо це все задумав! Він мусить жити, мені його потрібно живого. Постараюся ще дістати його в свої руки і,—додав, затискаючи кулаки,—я тебе дістану! А тоді... тоді...—і його очі заблисли.

Не договорив. Але видно було, що в його середині кипіло збурене море, що в тім окропі варилися якісь грізні думки й пляни, котрі заповнили цілу його душу. Хитаючися й не зважаючи на стежку перед собою, з піднесеною булавою зійшов Довбушук на долину й незадовго щез у гущавині бору, що тягся величезним вінцем у стіп Довбушевого верха.

II

Донос

Різномодні думки тиснулися роями в душу Петрія. Задоволення й певність після побіди над завзятим Довбушуком перелилися в душі його в благодатне почуття надії, що скріплює

чоловіка перед новими небезпеками. Його уява розкривала перед його душею широкі картини будучини. Він бачив, як за Довбушеві скарби здійснюються по цілім краю народні школи й освітні інституції, в них удержуються й виховуються тисячі бідних сільських дітей, підносяться рільництво, родиться промисел, здійсмає чоло робуча кляса, виробляється своя інтелігенція, а всі ті благодатні плоди ростуть, дозрівають під проводом його щасливих наступників,—Петріїв. Никне, немов чорна хмара, незгода між Петріями й Довбущуками, а за тим прикладом подають собі руки в згоді й інші роди, що сварилися досі за останки маєтків їх батьків, замість спільною працею збільшувати і вдержувати той маєток. І його душа, полонена блиском тих чарівних картин, не могла від них відірватися. А його уява під впливом нескінченно просторих ланів, котрі бачив своїми очима, розширяла щораз дальше його душевний світ, показувала йому цілу велику, нерозкавалковану Україну, квітучу й веселу, щасливу, славу і могутню!

— Боже, — зідхнув із глибини серця, — коли все те станеться?

— Доброго полудня! — поздоровив його жид¹, що дігнав його по дорозі.

— Доброго здоров'я!

Самітні, широкі поля мимоволі притискали душу самотою й німою мовчанкою й спонукували до розмови, до знайомости, хоч би з цілком незнайомим, здибаним по дорозі. Подо-

¹ Слово „жид“, „жидівський“ у творах Франка, як і скрізь у Галичині, вживається не в образливому значінні.

рожній жид, котрого догнав Петрій, мав у лиці своїм щось таке принадне, таке людське, що Петрій зараз за першим поглядом зупинився й зачав пильно приглядатися йому. Свобода рухів, великі, розумні та ясні очі, простий ніс, знак енергії й сили характеру, щирість і одвертість, усі ті риси, такі незвичайні у більшости жидів, ударили Петрія. Йому здавалося, що він уже десь колись бачив те лице, хоч невиразно й недовгий час.

Розмова зачалася від звичайних питань: про дорогу, жнива, про село, звідки котрий ішов, та про те, куди котрий ішов. Петрій довідався, що той незвичайний жид називається Ізак Бляйберг, і йде також до Б. у власній справі, яку вважав мало цікавою або мало важною для того, щоб про неї оповідати другому. В дальшій розмові побачив Петрій, що Ізак цілком не говорить із жидівська, а плавно й звучно по-українськи, як родовитий українець. Він почував щораз більшу симпатію до нього. Тому оповів йому свою справу, за якою йшов до Б. до поліції, — але про підозріння, яке мав на Довбушукових синів, промовчав.

— 5000 золотих ринських¹ золотом і сріблом, що за велика сума на наші тяжкі часи! — скрикнув Ізак. То був перший вислів, по котрим Петрій нагадав собі, що має перед собою жида.

— Знаєте що, пане Кириле, я знаюся з багатьма жидами й християнами в М. на Угорщині, де звичайний осередок усіх шпигів, що займаються виловлюванням злодіїв. Я міг би зателеграфувати зараз із Б. до них. А не знаєте так більше-менше, хто би то міг був зробити?

¹ Ринський — біля карбованця.

— Якби ви були такі добрі, то я просив би запитатися за двома молодими людьми, досить підозреного й зухвалого вигляду, літ 18 до 20.

— Що? Адже ви менш-більш їх знаєте?

— Ну, я бачив часто двох таких людей, як снувалися туди, де лежали гроші. Та чого вони туди лазили, не можу знати. Але все таки я рішився був сьогодні рано перенести гроші на безпечніше місце, але вже й місце застило по них.

— Дозвольте, — перервав нараз іншим тоном Ізак, — не бачилися ми вже коли? Ви мені щось гейби знайомі!

— І мені так здається, — сказав Петрій, — але не можу собі пригадати, де б то й коли те могло бути?

Наступила довга мовчанка. Кожний із них потонув у спомини, та ні одному не могла прийти на пам'ять ані хвиля, ані нагода, при котрій вони бачилися.

Прийшовши до Б., вони попросилися. Ізак обіцяв якнайскоріше дати про себе чути й поспішав за своєю справою на Лан, частину міста, замешкану майже виключно жидами. А Петрій, поступивши по дорозі до сина й наказавши йому збиратися в дорогу, пішов до поліції. Начальник ще більше здивувався, ніж сам Петрій, що таку велику страту має Петрій, і прирік йому зайнятися вишукуванням злодіїв, котрих Петрій так само означив, як Ізакові, промовчавши їх імена й те, що він знав їх.

Пощо подав Петрій такий донос? Чому просто не сказав, чия це справка? Чому, описуючи так неясно злодіїв, він ризикував на цілковиту страту так значної суми? При-

чина була ось яка. Він був зв'язаний присягою стерегти Довбушевих грошей і берегти їх у цілості. Присяга вимагала від нього поліційного слідства на випадок утрати. Але присяга обов'язувала його старатися всякими способами прийти до згоди та єдності з Довбушуками, бо аж тоді мала наступити пора їхньої спільної роботи для добра народу. Він думав, що лагідністю, уступками позискає Довбушуків. Хотів їх щадити, але й відзискати свою страту. Та бачив сам, що така поведінка не доведе ні до чого. Тому волів відректися грошей, ніж явно викрити імена злодіїв.

Однако ж випадок допоміг йому відзискати страту й дав йому навіть нагоду показати своїм ворогам доброту свого серця, хоч це добре серце не довело до згоди з Довбушуками. Як це сталося, побачимо далі, а тепер перенесімося на Зелену вулицю, де мешкав Андрій. Та самотня й тиха вуличка, що вся, як бачилося, потопала серед зелених вишневих та грушевих садів, була найвідповідніша для учеників. І дійсно, найбільше їх на ній роїлося й наповняло кожний закуток своїм криком, пустотами, вченими фразами та розмовами.

III

Прощання шкільних товаришів

Андрій Петріїв був парубок коло двадцяти літ, з милими та цікавими рисами лица, котрі трудно було назвати гарними. Його русяве волосся спадало густими кучерями на плечі. Високе чоло все вилискувалося, а в його чорних, блискучих очах відбивався внутрішній спокій душі. Як ближче придивитися, то на дні тих

очей можна було викрити риси глибокої меланхолії, котра часом, передовсім у пізніших літах, часто розливалася по цілім лиці, вкриваючи його напівпрозорим матовим світлом. Щирість і добродушність видна була в усіх його рисах, у цілім укладі його обличчя. Ріст його був мірний, і видно було, що з часом він стане такий підсадкуватий, як батько. Але його організм був цілковито й сильно розвинутий, а в усіх рухах видно було бистроту, зручність і енергію.

У товаристві був розмовний, веселий ба навіть жартівливий, тому й товариші дуже любили його. Але в нього був нахил до самоти й роздумування в тишині. Лагідність і витривалість у праці, здорові погляди еднали йому всюди приятелів між товаришами, учителями і старшими. Коли було прийде на вакації, любив поговорити з селянами, прислухуватися їх природній філософії, — так простій, та все ж таки повній глибокої етики. Між товаришами він особливо любив живих, веселих, дотепних хлопців, і для того найщиріша приязнь в'язала його з Олексою Тисяком, сином бідних батьків із невеличкого гірського села, кілька миль від Перегинська. Той Олекса із своїх гір, окрім здоров'я й свободи рухів, виніс нічим неприборкану веселість. Пристрасно любив співи й пісні, і сам співав досить гарним тенором, але ще більше любив товариство, жартувати й весело розмовляти. Непосидючий і обдарований бистрим дотепом, умів кожного втягнути в розмову, кожного заняти, розвеселити й забавити. Але той, як здавалося, легкий гумор, та пустота й веселість покривали глибоке, ніжне почування; вони були передовсім впливом буйної, веселої фантазії. Олекса ще від

нижчих кляс робив найліпше задачі, — він давно ще зачав пробувати виливати свою фантазію у віршах і славився між товаришами поетом.

У мешканню Андрія вже пусто. Голі стіни виглядають понуро. Речі ще вчора передав додому. Він уже готов до подорожі, чекає ще тільки товаришів, яких просив до себе на четверту годину, аби з ними попрощатися, — і ходить, задуманий, широкими кроками по світлиці.

Перед ним на столику лежить розпечатаний лист від батька. Ще від учора лежить він. Батько пише, що Андрій мусить кинути дальші науки й вертати додому. Це зразу немало вразило й здивувало Андрія, бо батько перед тим ніколи йому про те не згадував. Шкода йому стало шкільних товаришів, з котрими в щирій, братній дружбі пережив так довгі літа, шкода йому стало й тих наук, які лише що зачав правдиво любити й цінити, які мав тепер кинути на все. А знов з другого боку — і радий був вирватися з міських мурів, що сковували його широкі груди. Радий був жити близько батька, якого дуже любив і поважав. Радий був не розставатися з матір'ю, котрої не бачив ще від Великодних свят, а накінець — і його тяг до Перегинська сильний магнес, — двоє блискучих живеньких і чорних, як вугіль, очен. т.

От про що думав Андрій, ходячи по своїй пустій кімнатці. Йому згадалася одна пригода з його дитинячих літ.

Було це вечером у неділю. Чудова весняна природа красувалася цілою повнотою свіжости, життя й запаху. Свобода й радість наповняли, здавалося, безмір і проникали наскрізь люд-

ські серця. Благодатне тепло виваблювало щораз нові громади різнобарвних квітів із землі.

Щораз нові громади святочно одягнених людей виходили із тісних хатин у поле, на вулицю, на прохід і дружню розмову. Коло батьків, що під вечір позасідали широкими кругами на колодах серед села, крутилися гурмами діти, граючися та наповняючи повітря криком і гамором, мов громада галок. Усі вони зібралися нараз і побігли в поблизький невеличкий лісок, що стелився на стоці Чорної Гори і припірав майже до самого Перегинська. З шумом і криком побігли діти в лісок на квіти й ягоди, хоч уже сонце хилилося до заходу. Із дітьми побіг і малий Андрій. Прибігши вже до стіп самої гори, заки увійти у ліс, хлопчина мимоволі підніс очі вгору. Сонце якраз запало за сам вершок Чорної Гори й червоним світлом облило за собою широкий край небозводу. На тій червоній основі рисувалася в диких, пошарпаних і гострих формах, мов скаменілий кістяк велетня, Чорна Гора. Але той вид не був нічим новим для малого Андрія. Інший предмет зайняв у тій хвилині цілу його увагу. На самім вершку Чорної Гори, на найвищому шпилі гори, де хіба вірли¹ слали свої гнізда та мовчки просувалися смари, стояв непорушно, як камінь, із зложеними навхрест руками, чоловік у гуцульській одежі. Його велетенська стать рисувалася виразно на криваво-озаренім небі. Видно було його голову, схилену вниз, а малому Андрієві бачилося, що він поглядає з гори

¹ Вірли — орли.

на нього й кивав до нього, аби не йшов до лісу. Але товариші його вже були в ліску й гуділи по нім, як джмелі, скачучи поміж смереками. Вони кликали Андрія. Андрій відвернувся від надзвичайної людини й побіг за іншими. Та не минуло й чверть години, як сумерк запов уже на доли й яри. Густа роса сивим ліжником покрила вузьенькі луги між горами. Тишина розсілася в природі, коли нараз почувся страшний крик дітей у ліску. Видко, мусило статися щось страшне, бо крик ставав усе дужчий і розпучливіший, а вкінці кількоро дітей вирвалося з ліска і з страшним криком щодуху погнало в село.

Потім настала знов довга, важка тишина.

І знов перервав її тривожний крик. То були голоси селян і селянок, котрі, почувши від дітей, які встигли втекти, що два ведмеді напали на дівчор у ліску, узброїлися, чим хто міг, і кинулися рятувати дітей. Попереду всіх біда, як смерть, без слова, без голосу, бігла Андрієва мати.

— Сюди, сюди, за мною... тут недалеко на полянці! — кричав один хлопчик, що мав відвагу ще раз із людьми вернути в ліс і показати їм дорогу. — Ходіть лишень! Ось тут ми збирали ягоди, нараз заревіло щось за нами. Я в ноги. Оглядаюся, а то два ведмеді біжать просто на нас, а такі вам великі! Не знаю, що дальше сталося, бо аж у селі отямився зі страху.

Хлопець запровадив поляканих жінок аж на поляну. Тихо й сутінно було на ній, у першій хвилині не можна було нічого побачити.

— Мати Божа, а це що? — крикнула одна селянка, спотикнувшись об щось м'яке під смерекою.

Засвітили ліхтарню, котру приніс один селянин, і очам усіх представився страшний вид.

Мов снопи на тоці, валялися по цілій поляні нещасливі пошарпані діти, плаваючи у калюжах власної крові. Глибокі рани, з котрих капала ще кров, вказували, що життя покинуло вже давно їх тіла, і що для них немає вже рятунку.

З криком страшного одчаю, з пронизливим до кости криком, з яким відізналася вся сила материнної любови, кинулися нещасні матері відшукувати своїх дітей. А перед усіми Петріїха, котрій серце рвалося з болю за своїм одинаком. Тиха, лісова полянка знов загомонила страшними голосами розпуки й болю.

— Ось він, ось він! — крикнула Петріїха, кидаючися напівомліла на свого Андрійка. Нещасний хлопчина лежав між трупами, цілий підпливши кров'ю. Мати бере свою дитинку, ціла тремтить, дивиться за страшною ранкою, котрою вийшло молоде життя, але рани нема. Лиш кров облила йому голівку, руки й плечі; рани не видно. На землі, де лежав Андрійко, широка калюжа крові, але вона могла виплинути з інших трупів.

— Боже, хіба так?..

Іскра надії блиснула в серці бідної жінки. Розпука додає їй сил. Розірвала сорочку на дитині, прикладає руку до серця; серце б'ється в грудях...

— Живий, живий! — крикнула не своїм голосом. — Води, люди добрі!

Принесли води. Андрійка покрили, і він ожив.

— Де я, мамо? — запитала дитина. — Це ви, мамо? А той великий чоловік де? Ви його бачили?

— Який чоловік, моя душечко? Я нікого не бачила.

— Не бачили? Адже він недавно тут був... саме прийшов, як ведмеді шарпали Семенка й Настуню,.. а ми, решта, зі страху збилися в купу!

— Андрійку, як то було? — питали селяни, обступивши щасливу матір.

— Кажу вам, прийшов якийсь чоловік, я його ще не бачив ніколи, аж нині перший раз, як сонце заходило.

— Де ж ти його бачив?

— А он там, на самім вершку Чорної Гори. Стояв, руки навхрест, як бабуня, коли мали їх брати в ямку.

Всі поглянули по собі з усміхом недовір'я. Думали, що хлопчина зі страху говорить якісь небилиці. Але хлопець говорив зовсім спокійно, лиш лице його було ще смертельно бліде.

— А потім, як ведмеді надбігли, я бачив, як той сам чоловік летів із гори, але зараз сховався в гушавині. Уже ведмеді всіх покусали, вже бігли до мене, аж нараз він явився переді мною, підніс руки до гори... Я настрашився ще більше, бо побачив, що ведмеді зачали йому леститися коло ніг, як пси. Що далше було, не знаю.

І знов люди поглянули по собі. Але тепер уже ніхто не усміхався. Мимоволі всі звернули свої очі на вершок темної Чорної Гори. Пошарпані скелі й дикі зворища¹ бовваніли в нічному сумерці, і не одному здавалося, що всі вони поволі рухаються. Та живої душі не було видно між ними.

¹ Зворище—гірський яр, провалля.

— Ходімо, синку, додому! — сказала Петріїха, беручи за руку Андрійка.

По лісі носився плач і завід нещасних матерей. Вони пообвивали покалічені й криваві тіла і, плачучи, несли трупи додому.

Який був той вечір у Перегинську, того й не казати.

Настала темна й хмарна ніч. Вітер свистав у прогалинах Чорної Гори, мов ішов у перегони з бідними родичами. І як прибиті горем і жалем люди втихли, поснули, нараз почувся крик: „горить!“

Вогонь вибух у сусідній хаті коло Петріїна на кінці села. Вітер, якби підняв ту нову бурю на свої крила, ніс із страшною скорістю знищення по селі. В кількох хвилинах більша половина села бухала кривавим заревом. Крик, метушня, зойки мішалися з тріском делін, що падали додолу з шумом полум'я. Про рятунок не було що думати. Вітер лютував страшно, а в селі ні одної сикавки.¹

Петрієву хату обхопив огонь одну з перших. Не було часу виносити. Петрій, котрий у грізних хвилях ніколи не тратив притомности, зібрав, що було ціннішого, виніс на безпечне місце й побіг рятувати сусід, сказавши жінці йти з дитиною в огород і стояти здалека від вогню. Але нещаслива Петріїха, прибита вдруге нещастям одної днини, стратила зовсім голову. Коли отямилася в огороді, побачила, що Андрія не було при ній, і пригадала собі, що серед метушні забула винести його з хати.

— Мій син, мій Андрійко! — крикнула нещаслива й оmlіла впала на землю.

¹ Сикавка — пожежна помпа, нагніт.

А Андрійко після страшної пригоди в ліску став твердим сном. Нараз збудила його духота, дим і жар, що змагався щохвилі. Бідна дитина зразу не могла зрозуміти, що це таке. Але побачивши на дворі страшний блиск і почувши крик і писк народу, зачала й собі кричати й плакати. Тим часом дим запирав дух бідному хлопчині, гарячість відібрала йому сили, він упав на постіль без руху. Ще раз розплющив очі й нараз перед собою побачив того самого таємного чоловіка, якого бачив сьогодні вже два рази. Його велична постать дивно рисувалася на червонім тлі пожару, що зачав уже бухати через вікна. Дивний чоловік прискочив до хлопчини і взяв його на руки...

Андрійко в тій самій хвилі стратив притомність, заплющив очі, а голова звисла на діл, як мертвому.

А в огороді лежала напівмертва Петріїха. Ніхто не йшов їм на рятунок, аж дощ, що пустився коло півночі, прикликав її до життя. Місяць проглядав де-не-де з-поміж хмар, і при тім світлі бідна мати побачила, що при ній, без руху і блідий, як вечером у ліску, лежав її Андрійко.

І від того часу кожної ночі ві сні ставав перед Андрієм незнаний, таємний його спаситель. Не раз бачив його на яві при заході сонця на верху Чорної Гори на червонім тлі сонячного зарева, і Андрій ніяк не міг собі вяснити, коли бачив його ві сні, а коли на яві. Дармо напружував свого духа, щоб дійти, що може його в'язати з тим таємним чоловіком, бо чув сам, що його доля звя'зана з ним, чув, як йому здавалося, на собі якісь сильні, невидні вузли. І відтоді зарисувалася тінь меланхолії на його душі.

Але тепер поклав собі дійти на кожний випадок тої таємниці й пізнати ближче свого спасителя.

Такі думки снувалися в голові Андрія.

Ударила четверта година.

— Незабаром вони прийдуть, — сказав сам до себе тихо. — Незабаром попрощають мене товариші шкільних літ... може й на все!

І по його лиці розлилася на хвилину глибока меланхолія.

Втім брязнула клямка, отворилися широко двері і з криком увійшло кільканадцять хлопців у світличку.

— Ов, у тебе, бачу, зовсім уже пустка, Андрію, — сказав зі сміхом Олекса, входячи в хату.

— Як бачиш. Мої речі ще вчора поїхали в гори, а я нині забираюся, ось батька що лиш не видно.

Тим часом інші учені поскладали капелюхи на стोलик і заходили по хаті. Пустка загомонила життям останній ще раз.

— Побачимося коли ще всі разом, як тепер? — закинув Олекса.

— Товариші! — сказав, виступаючи на середину, високого росту бржонет, Іван Баранович, — послушайте, що я вам скажу. От ми сьгодні востанне бачимося по кількох літах, прожитих разом, серед праці. Чи не добре би було, щоб ми тепер змовилися — пізніше, от так за десять, дванадцять літ десь зібратися всі на означенім місці, скільки нас тут і хто буде ще живий? Хто чим буде: урядником, чи попом, жонатим, чи ні, хай кожний ставиться!

— Добре, добре! — загомонили всі, — пристаємо! То буде найліпша пам'ятка нашого приятелювання.

— То буде оригінальне побачення, — сказав Олекса й додав, виступаючи на середину: — А я ставлю внесення, щоб більше в подробиці не входить, а рівно за десять літ 25 липня зібратися у Львові коло „Народнього Дому“. Хто з тим годиться, нехай підпишеться на оцій картці!

— Ні, не так, — сказав Андрій, — Таких карток зробити стільки, скільки нас тут, і на кожній мають усі підписатися, аби кожний міг таку картку завсігди мати при собі!

Всі згодилися й зараз живо кинулися робити карточки. Нагорі на кожній картці написано було гарним і грубшим письмом:

Львів. Народній Дім. 25 липня 1866.

Потім ішли підписи учеників. Щирі, приятельські поцілуї запечатали той перший акт прощання. За ним ішли пісні, ті веселі, школярські, хватські пісні, ще з тих часів, коли учені вищих кляс вели зовсім інше життя, як тепер.

Вкінці майже одногосно всі завізвали Олексу, аби задеклямував свій вірш на прощання, бо вже кілька днів перед тим чули, що Олекса уклав вірш і хоче його віддеклямувати на розстанню.

— Чи не до мене ви говорите, — спитав він жартливо й обернувся, бо якраз тоді розмовляв з Андрієм, своїм нерозлучним приятелем.

— А до кого ж, як не до тебе, — гукнув Баранович. — Шуруй, поете, насеред хати та вголошуй свій вірш.

— Дайте мені спокій! Де мені декламувати, коли мій Андрійко мене лишає, — сказав Олекса тихим голосом.

Та все таки встав і вийшов насередину.
Всі стали оподаль довкола. Настала тишина.
Олекса спустив на хвилю очі вниз, потім,
підіймаючи їх і поглядаючи ясно по товаришах,
задеклямував дзвінким голосом і з живою
жестикуляцією ось який прощальний вірш:

Сьогодні сонце світить ясно
В останній наш прощання час,
І в серцях наших нині красно,
Свобідно, хоч і сумно враз.

Та чи нам світ так ясний буде
І так свобідно у душі,
Коли упадемо на груди
Собі по довгому часі?

В нас дотепер пила і грала
Струя життя, несучи нас;
Чудовий край, сади минала,
Не замутилася ні рав.

Та чи така вона остане,
Чи не прийдешь нам їй на дно
Спуститься в намулля погане
І виплинути — на багно?

Донині праця була спільна,
В дружбі було нам мило жить, —
В нас вироблялась воля сильна,
Щоб сміло в бій з життям всгупить.

Не забувайте, браття милі,
В життю про приявь юних днів,
Бо той на світі лиш щасливий,
Хто скрізь її знайти зумів.

Поет уклонився на знак, що деклямація
скінчена. Не чути було гучного плескання,
ані брава. Але очі всіх, звернені німо на під-
логу, говорили ясно, що деклямація молодого
поета настроїла їх уми до поважних думок:

глядіти в далеку, темну будучність. Перший Андрій кинувся Олексі в обійми. І пішли стискання й поцілунки, і знов гучніше зробилося в світлиці.

— Андрію, але ти напишеш деколи кілька слів до мене, не правда? — мовив Олекса, обіймаючи його за шию.

— Ще питаєш? — відповів Андрій.

— Ага, зажди, бігме, що так! — похопився Олекса, нагадуючи собі щось. — Знаєш що, Андрію, ми ще цих вакацій побачимось! Я думаю робити екскурсію по горах поміж народом. Треба мені її для своїх віршів, умисне заверну до твого Перегинська.

— Заверни, заверни, ручу тобі, що багато скористаєш, — відмовив Андрій, — а мені й моїм батькам зробиш тим немалу приємність.

Брязнула клямка, — увійшов старий Петрій.

— Слава Богу!

— Слава навіки! Як ся маєте, пане Кириле? — крикнули хором хлопці.

— Вибачайте, паничі, що, привітавши, мушу зараз прощати вас. Пора в дорогу, Андрію!

— Я готов, тату! Бувайте здорові, товариші! До побачення, Олексо!

Але товариші не так скоро пустили старого й молодого Петрія. Андрія цілували, обіймали, а старого обступили й розпитували про роботи, про Довбушукових синів, котрі були також кілька літ їх товаришами, і про інші справи.

Але Петрій мало що говорив; він сказав лиш:

— Вибачайте, паничі, дорога до Перегинська далека; хоть би й радий, та не можу тут з вами довше бути. Треба поспішати.

І знов, обернувшись до сина, спитав коротко:

— Уже?

І Андрій, попрощавшись зі всіма, мовчки пішов за батьком. Поетичному Олексі аж слъови стали в очах.

Батько з сином мовчки перейшли вулиці міста. Андрієві видавалося, що його батько, мов доля, невмолима мовчазна цариця, але ласкава, з серцем, як батько. Оглядаючися на всі боки, він прощався зі всіма закутками, знайомими домами й особами, між якими жив довгі часи та з якими приходилося йому тепер розставатися й іти, куди його вела його німа доля. І старий Петрій мовчав. Він мав, видно, багато дечого говорити з сином по дорозі, тому порядкував і укладав усе в дусі, аби йому крок за кроком поволі вияснювати дорогу, якою має йти на будуче.

IV

Оповідання Петрія

— Сину, — зачав Петрій, коли вийшли за місто, — маю тобі тепер, на твоїм вступі до нового життя, оповісти деякі речі, сказати тобі, що тебе чекає. Ти, може, уважаєш мене злим батьком, що я тебе тепер, як перед тобою саме відкривається широкий, вільний світ, відбираю зі шкіл і замикаю в сільській тишині й самоті. Вір мені, Андрію, і мені серце болить, що тобі складається мала й незнана доля, та якби ж то було в моїй силі, я б з цілого серця видав останній гріш, аби лише тобі придбати ліпшу долю. Але я не можу... Досі

я ніколи не говорив тобі про те, та тепер приходить уже пора не лише говорити, але й робити. Ти вже певно чув, що дід мій, Іван Петрій, був отаманом у Довбушевій банді, що був перший по Довбушеві й був його повірником. Він знав усі скриті місця, де Довбуш ховав свої скарби, про нього й кажуть люди, що він убив Довбуша, аби забрати скарби. Але так не було. Іван, мій дід, тайком змовився з Довбушем відлучитися від банди, залишити страшне розбійницьке ремесло, а зібрані гроші віддати на добро народу. Та так нараз це не могло статися. Вони оба боялися помсти загорілих¹ старих опришків і поклали собі ще рік не відлучатися від банди. Це було ще за останніх часів Польщі, що ніяк не могла собі дати ради зі сміливим Олексою Довбушем. Але саме в тім часі наш край перейшов під австрійську владу. Зачали пильно слідити за славним опришком, назначили ціну на його голову, порозсилали по всіх усядах рисописи. Тепер тяжко було сховатися. В самій банді зачалися незгоди й тайні підозрівання. Нараз Довбуш шез кудись, і слід пропав по нім. Банда розбилася, а мій дід довго ще ховався по лісах, поки не втихомирилася буря. Тоді вернув додому до мого батька й спокійно докоротав у нього життя. Про Довбуша він ніколи не згадував, про гроші й скарби також ні. Аж перед самою смертю відкрив синові всю тайну й зобов'язав його врочистою присягою ось до чого...

В ту саму мить тяжкі стогнання й приглушений зойк перервав мову Петрія. Андрій

¹ Загорілий—одчайдушний.

мимовільно здригнувся й оглянувся довкола себе. Та скрізь було рівне поле. Ніде не було видно живої душі, бо жнива ще не зачалися. Зойк усе повторявся. Поволі слаб, та ще більше пронизував душу, ще більше потрясав. Здавалося, що він добувається з-під землі тут таки під ногами подорожніх. Петрій урвав оповідання й пильним, бачним оком став поглядати довкола себе.

— Певно, комусь трапилося якесь нещастя.

— Коли ж бо тут нікого не видно, — шептав Андрій, почувуючи, що мороз іде йому поза плечі.

Петрій нічого не сказав. Зійшов з дороги і певним кроком подався до невеличкого кіпця, зарослого терням, що недалеко обертав до дороги своє лице, насторошене тернами. Машинально поплівся за ним і Андрій. Тихі зойки доносилися що раз ближче. Видно, нещасливий напружав останні сили, аби видобути із своїх грудей ті приглушені, охриплі звуки. Подорожні мовчки добглися до кіпчика, за яким відразу добачили чорний, темний отвір у землі, з якого добувалися ті страшні, пронизливі до кости стогнання.

— Бачиш? — сказав коротко Петрій. — Тепер лише треба рятувати.

Той таємний, темний отвір, це була вузенька, колись досить глибока полева криниця. Та коли в ній вода висохла, всі про неї забули. Сподом засунулася, цямбриння обгнило й звалилося вниз. Тому, хто не знав місця, дуже легко було впасти в зрадливу безодню.

Андрій перший подивився до криниці. Темнє в ній було, бо отіняв її оброслий тернами кіпчик. Але бистре око Андрія вмить доглянуло,

що на дні рухалося щось брудно-сіре і звідти доходили ті жасні стогнання.

— А що? — спитав батько.

— Там щось є. Зачекайте тут, а я по тім цямбринню раз-два злізу вниз і ближче придивлюся, що це таке, — сказав Андрій і спустився по крухих і спорохнявілих цямбринах на дно темної пропасти.

— Уважай, сину! — напоминав згори батько.

Ледве-не-ледве Андрій добрався на дно й побачив перед собою скорченого чоловіка. Лиця його ані віку не було можна розпізнати в сумерці. Дотикаючися руками там, де думав, що то голова нещасливого, наляпав щось мокре і, піднісши руки догори, переконався, що це була кров. Нещасливий, видно, і не завважив зовсім, що не сам був у страшній ямі. Він уже легко стогнав і хропів. Видно, життя його гасло.

— Тату, тут якийсь чоловік конає, — крикнув, здригнувшись, Андрій.

— Тягни його наверх! — велів батько.

Андрій легко підняв нещасливого вище себе. Це був або малий ще хлопець, або худий, як дошка, старший чоловік.

Петрій схилився, досяг його згори руками й витяг наверх. Незабаром і Андрій виліз із криниці, і оба аж здригнулися, побачивши перед собою страшилище. Старець літ може 65. Лице його було страшно худе, запале й мало барву щойно зораної іловатої ріллі або, як кажуть, зайшло цілком муравицею. Сиве волосся позлипалося від крові, а руки стирчали, як поламні граблі, на яких мов довгі зубці видніли сухі й покручені ревматизмом пальці. Очі заплили кров'ю; вони були страшно ви-

тріщені та поражали скляним, мертвецьким блиском. Usta були сині, як гнилі сливи, а на переді сторчали всього-на-всього два чорні зуби. Сухі, як дошка, груди, ледве-ледве підіймалися, — знак, що нещасний ще дихав. Ціле тіло судорожно корчилося, так як корчиться жаба, котрій відрубали голову. Батько й син з першого погляду відвернули очі від того виду, від тої страшної людської руїни. Але зараз таки добре серце перемогло відразу. Вони рішилися затягти нещасливого до себе, додому, хоть до Перегинська був іще немалий шмат дороги, а сонце хилилося вже геть-геть із полудня. Андрій скочив до поблизького потічка й приніс води. Напівумерлого старця покроплено й облито водою, обв'язано його рану, котру він, видно, вибив собі на голові, падаючи вночі в криницю. Нещасливий, як догадувалися Петрії, цілий день від ночі аж дотепер мучився в тій страшній пропасті, серед безлюдного поля, і не лише не мав сили вилізти з неї, але навіть підвестися. Щастя ще, що впав головою, котру собі перед тим розбив о цямбрину, в м'яку глину на дні і там його рана заліпилася, бо інакше він, певно, був би задля упливу крові не діждав рятувкової руки. Одначе, удар сам був дуже сильний і небезпечний, і нещасливий старець, хоч підвівся при допомозі Петріїв на ноги, ненастанно стиха стогнав та воркотав якісь, як здавалося, слова, котрі однак переходили в невиразні тони, що роздирали вуха. Очі його обернулися в стовп, нічого не бачили, і Петрії, взявши його за руки, як стій помалу повели його із собою. Свіже вечірне повітря та зимна вода покріпили його, видно, бо перестав сто-

гнати, але стан його ні в чім не змінився. В його висохлім тілі все ще було чути ту саму дрож і корчі.

Довго йшли вони мовчки, ведучи нещасливого старця. Старий Петрій кілька разів заглядав бистро в очі старцеві. Йому здавалося, що вже десь колись бачив те обличчя й ті риси, але не міг пригадати собі, де, коли і як. Андрій знов радий був звернути розмову на давню тему, бо сподівався, що з неї роз'ясниться в нього в душі багато дечого. Але на його питання Петрій відповів, що мусить ждати догіднішої пори. Ще лише такими словами доповнив переднє оповідання:

— Довбушуки думають, що справді мій дід Іван Петрій забив Олексу Довбуша й забрав його великі скарби. Вічно ворогують на наш рід і допоминаються скарбів. Батько нашого Довбушука та син Олекси Довбуша, також Олекса, — у них, бачиш, кожний найстарший у роді називається Олексою на пам'ять ославленого опришка — ціле життя сварився і гризся з моїм батьком... а по нім і мені прийшлося двигати дальше ворожнечу й родову ненависть... а та ненависть до того розгорілася в серцях Довбушуків, що хотять мені навіть віку збавити, як не виявлю, де Довбушеві скарби й не віддам їх їм до останньої крихіточки. Не лише Довбушукові сини, пронюхавши ковбасу в борщі, украли з осібною сховку срібла й золота на 5000 ринських, але послухай ще щось. Нині рано хлопець старої Довбушучки, Іванко, женучи корови в ліс, підбігає до мене на вигін коло Довбушуківки та й каже: „Нанашку¹,

¹ Нанашку — дядечку.

ви нині не йдете до міста?“— „Йду, або що?“ кажу я. — „Стережіться, Олекса щось погане хоче з вами скоїти“. Більш нічого не сказав, але я вернув до хати і взяв стару дідову нагрудницю. Дивися!

І при тих словах Петрій розщепив камізьельку, й показав під нею здивованому синові нагрудницю, сковану із сильної сталевної бляхи.

— І добре мені бляха прислужилася, — говорив Петрій далі й оповів синові про свою стрічу з Довбущуком.

Андрій зблід із тривоги. Аж тепер, хоч іще не зовсім ясно, стала перед ним відкриватися тяжка-важка будучність.

Сонце нахилило своє золото-червоне, повне лице на самі вершини гір, немов би грозило своїм червоним жаром запалити непроглядні, темні ліси. Саме тоді подорожні зблизилися до Перегинська. Далеко на заході, як під широкою шибою західнього сонця, бовваніли шарпані фантастичні й дикі кручі Чорної Гори і в почварних видах рисувалися на тлі крираво озареного західнього неба. Від полудня потягав теплий вогкий вітер, і понависали чорні хмари, що час-до-часу палахкотіли золотими блискавицями. Збиралося на бурю.

Петрій під навалою важких думок, що тисли його душу, ішов, похнюпивши голову, ведучи старця, котрий доразу сперся на нього. Андрій, серце якого ворушило тисячі почувань, підніс очі вгору, вітаючи своє рідне село. Мимовільно звернув очі на велетенський поламаний кістяк, на Чорну Гору. На її найвищій кам'яній іглиці, стрімкій і гострій, стояв величній чоловік з похиленою вниз головою, з руками на грудях навхрест; бистре око Андрія догляділо, як

вітер грав його довгим, як сніг білим волоссям. Жодного руху не можна було дослідити в тій дивній прояві. І Андрій, побачивши її, і сам мимовільно став, як камінь, серед дороги, не зводячи очей із дивного, таємного чоловіка, що в далечині, високо в повітрі чорнів на криваво-червонім тлі неба. Серце його стисло якесь лихе прочуття, вся кров уступила з лиця й збіглася до серця, як збігаються під крило квочки курята, побачивши половика.

— Що тобі, сину? — сказав Петрій, котрий уже минув був сина, а тепер за ним оглянувся.

Андрій не чув слів батька. Він немов би весь затонув у тім велетні в повітряній височині.

— Чого стоїш, хлопче, чому не йдеш? Та куди ти дивишся? Рахуєш зорі на небі? Я ще й одної не бачу! — крикнув голосніше на сина Петрій.

— Чого я стою? — спитав Андрій, спускаючи поволі очі на батька, — чи рахую зорі? Ану, подивіться самі!

І за тим словом Андрій показав пальцем на Чорну Гору. Петрій підвів туди очі, але — на велике здивування Андрія, — іглиця була пуста і врізувалася глибоко в сине, тепер уже темно-червоне небо. Темний старець зник із неї, мов привид, мов би його вітер звіяв.

— Що ж там такого? — запитав батько. — Я нічого не бачу.

— Бо вже тепер і нема нічого, — відповів Андрій.

— А хто мав там бути?

— Хто? Не пригадуєте собі того таємного чоловіка, що мене п'ятнадцять чи чотирнадцять літ тому назад два рази одної ночі спас від смерти? Я ж вам часто говорив про нього.

— Ну, і що? Хіба ти його й тепер бачив?

— Ось як раз бачив, і на тім самім місці, де його бачив перший раз. Дивно лише, де б він міг так нараз щезнути.

— Дивне диво! — сказав сам до себе Петрій, а потім додав голосніше:— Але чому ж я його ще ніколи не бачив?

І знов звисив голову і, ведучи старця повільно гірською стежкою, пішов до своєї хати.

Але в Андрія серце все ще тремтіло й щеміло незнаними, таємними почуттями. Скільки разів у життю показувався йому той таємний чоловік, що стояв на кривавім тлі вечірнього неба на вершині Чорної Гори, стільки разів якесь нещастя навідувало Петрієву хату.

І з тяжкими та сумними думками в душах батько й син уже пізнім вечером додibaldi до хати.

V

Незвичайний рукопис

Коли тобі, ласкавий читачу, доводилося коли переїздити залізницею із Стрия до Станіслава й минати невеличке містечко Болахів, то певно, виглянувши потім віконцем із вагона на гарну підгірську околицю, ти мусів звернути увагу на гошівську церкву, що біліє далеко своїми мурованими високими стінами. І справді, рідко де лучиться в нас побачити таку гарну будівлю, щоб так мальовничо рисувалася серед прекрасної природи. Гошівська церква із чудовим образом Богородиці притягає до себе рік-річно безліч богомольців із усіх сторін нашого краю. Вона здійсмається разом із мана-

стирем на вершку гори, — і ще й те додає їй незвичайної мальовничости, що та гора, остання з того досить довгого побічного пасма Карпат, врізується глибоко в болехівську гладку рівнину, що аж до краю небосклону хвилями спадає на північний схід. Манастирська гора гордо стремить над долиною, поросла з боків ліщиною та глогами, котрі, мов малі діти, обтулюють собою ті боки й ребра матері-гори. А внизу під тими кручами шумить сердито й пиниться Свіча, бистра й немала гірська ріка, б'ючися о кругле каміння, що залягає її дно, як кам'яні барани. За нею, на широкій ріні¹, розсілося гарне, велике й охайне село Гошів. А ген дальше сердита Свіча сховалася між лозами, мов та розсерджена пані, що завине своє чудове, молоде личко в серпанок і відвернеться набік. Вузькі, кручені, старанно вичищені й дрібним піском посипані стежечки в'ються крутим берегом угору, ведучи на не дуже широку, але рівну й широкими плитами виложену площу, серед якої здіймається високо до неба манастирська церква, до котрої тулиться низька манастирська будівля.

Ціла площа обведена довкола від заходу, півночі й сходу по краях, де спадають стрімкі круті береги, низьким, але старим живоплотом із глогів, що, сплівшись своїми кільчастими галузками, утворили густу непробиту стіну. Лиш там та сям видно в тій стіні проруби з фірточками. Від півдня, куди дальше тягнеться пасмо гір, поперериване темними, вузькими та глибокими поперечними деберками,

¹ Рінь — рівнина над рікою, покрита дрібними камінчиками.

на нижчій, хоч не обшарпаній терасі, розрісся невеликий, але досить розкішний садок Васи- ліян¹ з хідниками й з альтанками, отіненими хмелем та диким виноградом. Господарські будинки розложилися аж ген на долині. Зда- еться, рука побожного фундатора зіпхнула з тої поетичної та мальовничої висоти, що мала статися місцем Божої хвали й молитви, спокою й самотнього, чернечого роздумування, всю мирську суєту, аби не закаламучувати побожного спокою. І справді, далеко по краю йде, а давніше ще дальше йшла слава про побожність і святість гошівських ченців, про чудову ікону, — і не мало легенд і казок жило й живе досі між народом про Гошів.

— Бачите, отче Методію, що я нині найшов у нашій бібліотеці? — мовив отець Спиридон, маленький, сивий старець з грубим лицем, дрібними, сивими, усміхненими й ласкавими очима, що сиділи глибоко в голові, до ігумена монастиря, старця вже більше як семидесяти літ, вечером того самого дня, коли Петрії вернули з нещасним старцем до Перегинська.

— А що ж ви таке знайшли? — запитав о. Методій, заціпаючи вікна своєї келії і спу- скаючи віконниці, котрими термосив вітер.

Надворі вже зачиналася страшна боротьба природи, грізна, гуляща, літня буря, так дуже подібна до боротьби почувань, до кипучої грізної боротьби пристрастей у молодому серці.

Старець замкнув перед бурею своєї вікна й засунув їх віконницями так, як замкнув уже

¹ Василяни — орден монахів, їх називають українськими єзуїтами.

давно своє серце перед бурями пристрастей, як відкріся світа і всіх його почувань, його радощів і бід. Лиш релігійне почуття лишилося в душі й світило ясно в його серці, як та масляна лампа в його тісній келії.

Позамикавши вікна, поправивши лампу та поставивши на своє місце великий і важкий срібний хрест, єдину ціннішу оздобу тої простої келії, яка зрештою нічим не різнилася від келії звичайного братчика, — о. Methodій сів знов при старім, дубовім столику побіч о. Спиридона і, обернувшись звільна, поглядав на предмет, про який говорив о. Спиридон. А треба додати, що Спиридон був доглядачем невеличкої манастирської бібліотеки, досить багатої старими книгами та рукописами.

Той предмет—то був рукопис на сивім, але міцнім і грубім папері, на яким звичайно писали при кінці вісімнадцятого і з початком дев'ятнадцятого століття, заки ще повинаюди наш білий, тонкий та слабкий папір, що сам від себе по якімсь часі нівечіє й розпадається, мов би був зроблений із сухого тіста. Рука була, як бачилося, досить тяжка й незручна, але букви були великі, старанно писані.

— Де ж ви це знайшли та що це за письмо?

— Сьогодні вполудне я заглянув до бібліотеки й побачив цього листа на столі. Що я голови наломив, щоб відгадати, хто там міг положити того листа! А що тут за лист, що за мова, того цілком не второпаю. Цілий день нині мучився, щоб прочитати ті знаки, ані руш!

— Як то, — сказав здивований ігумен, вкладаючи на маленький, досить правильний ніс окуляри, оправлені в грубі рогові обручки, — адже це, як бачу, досить чітке українське письмо!

— Ну, то будьте ласкаві прочитати його, отче настоятелю, — сказав, здвигаючи плечима о. Спиридон.

Ігумен узяв рукопис і, придержуючи його до лямпи, зачав придивлятися до дивних знаків, аби відцифрувати їх. Зверху одно виразно написано:
„Моя пам'ять. О. Д. 1772.“

— А бачите, отче, я прочитав надпис без усякої трудности, — сказав старець, урадуваний, як дитина.

— Я прочитав його також, та ще прочитав і на кінці кілька букв, але решти ані суди Боже! І справді, немало здивувався о. Methodій, коли далі з цілого досить великого рукопису не міг прочитати ані слова. Букви скидалися на українські, письмо було досить старанне, чиете і, як на свою давнину, дуже добре збережене. Слідячи далі старанно, встигли оба ченці тільки переконатися, що не все писане в однім часі, що між письмом поодиноких кусників, розділених відступами, упило немало часу. На самім кінці були чітко написані такі слова:

Час 25 липня 1856. Гош ман. Бібл. година 12 півн.

— Що це значить? — спитав здивований ігумен. — Що то за слова? Котрого нині?

— 25 липня.

— А оттут хіба не той сам день?

— Той сам.

І роздумуючи над тими словами, ченці поглянули на рукопис.

— Котра година? — запитав ігумен.

— За п'ять мінут одинадцята.

— Гм... 1856, цього року, а Гош. ман., хіба це значить Гошівський монастир? — міркував напівголосно сам до себе старець ігумен.

— А Бібл., може то бібліотечна келія? — докинув бібліотекар, о. Спиридон.

— Боже, тут може щось недобре коїться? Може наші священні мури мають нині стати свідком якого поганого, безбожного діла, що шукає скритости й думало знайти її аж у наших тихих мурах?

— Того нема чого боятися, о. Методію, — сказав відважніший бібліотекар. — Двері позамикані, а зрештою надворі така буря, кому ж би тепер хотілося підкрадатися аж сюди?

І як на доказ цих слів о. бібліотекаря завилла буря, зашуміла грізно. Гори заграли стократним відгомонам громів, аж шиби задзвеніли в олов'яних оправах вікон.

— Нещастя й зло не спить! — промовив коротко й похмуро о. ігумен. В тій самій хвилі світло на столі дивно якось задрижало, захиталося, хоч у келії було тихо, зачало слабнути, темніти й нидіти. Нарешті, спалахнуло ясно й сильно й горіло потім далі спокійно однамнітним і ясним полум'ям, як і перед тим. Ченці дивно якось переглянулися. На їх спокійних, старечих лицях не видно було жодної зміни, жодної блідости, але серця їх мимоволі якось живіше й нерівно забилися страхом.

— Що робити? Хіба побудити братів і службу? — озвався ігумен і вже сягнув рукою дзвінок, коли о. Спиридон задержав його.

— Думаю, що не треба передчасно тривожитися. Мені все здається, що тут не грозить ніяка небезпека. Знаєте що, отче настоятелю, ходімо радше тепер самі до бібліотечної келії. Заждемо там до дванадцятої, побачимо, що там буде. Але я все думаю, що таки нічого не буде.

Старому, трохи вже здитинілому ігуменові тяжко було рішитися. Він усе бачив якісь нечувані злочини, тому що в старості був дуже нахильний до містицизму. Але вкінці, взявши хрести зі святими мощами, свячену воду й кропило, рішився піти вслід за о. Спиридоном. О. Спиридон був молодший і сміліший, узяв лампу й рукопис і, шукаючи при боці ключа до бібліотечних дверей, подався наперед.

І знов надворі загудів вітер, зашумів, засвітав, і знов гори розревлися страшними голосами й відгуками громів, і знов задзеленькотіли шиби у вікнах, і знов таємно захиталося й немов прижмурилося світло, неначе сонце, щоб по хвилі ще ясніше, як уперед, блиснути ясным, матово-золотим оком. У тій самій хвилині годинник, дзвінко й проразливо шип'ячи, видзвонив три чверти на дванадцятку. Обом стало знов, не знати чому, моторошно й сумно. Оба задержалися на хвилинку в дверях.

— Наперед, о. Спиридоне,— повелів тихим, але спокійним голосом ігумен.

Двері за ними зачинилися, і оба вони щезли у вузькім, крутім монастирськім коридорі.

VI

Сповідь опівночі

Бібліотечна келія в причілку монастирської будівлі; ченці мусіли сходити до неї по кількох темних, вузьких сходах. Та келія була далеко старша, як сам монастир. Коли кільканадцять літ тому будовано новий монастир, тодішній ігумен не казав валити відразу старої будови, але будувати частями, а нову будову ставити

на тих самих фундаментах, бо старі були ще цілком сильні й добрі. Не знати лише, з якої причини ігумен не казав на той час рушати бібліотечної келії. Він тільки запевняв, що вона переживе ще й новий монастир і тому не потребує направи. Так говорили зрештою й мулярі. Її грубі, старинні мури, збудовані з твердого піскового каменя, не мали, видно, охоти признавати над собою власти зуба часу й стояли так твердо, так незрушно, як тоді, коли їх поставлено. Та келія мусіла мати колись якесь інше призначення й була дуже давня. Різні знаки вказували на те, що попередній монастир так само добудовано до неї, як новий. Тому то братчикам здавалося, що від неї віяло якимось таємним духом старини, що пронизував німо, але все таки сильно серця не тільки молодих, але й старих монахів. Ще попередній ігумен, о. Атанасій, що вмер 105-літнім старцем, був у якихось дивних відносинах до тої келії, бо часто братчики бачили вночі, як тихо, мов тїнь, він посувався темними коридорами й щезав у ніші, в якій були двері до бібліотеки. І зараз потім було чути придушений скрип тяжких, залізом окованих дверей на заржавілих завісах, скрип, що пригадував стогін людини в годині скону. Нікому невільно було входити до тої келії, а ключ від неї носив завжди сам ігумен при собі. Аж коли ченці, як усе, весело обходили соту річницю уродин о. Атанасія й обсипали його бажаннями та іншими доказами своєї любови, тоді старий ігумен, розвеселений трохи, віддав ключ від бібліотеки 25-літньому о. Спиридонові, що йно недавно постригся в ченці. Але о. Спиридон запевняв усіх цікавих, що не знайшов

у старинній келії нічого незвичайного, і незабаром про цілу історію забули. О. Атанасій умер, настав інший ігумен. Бібліотечна келія лишилася аж до цього часу під надзором о. Спиридона, який завсіди всіх запевняв, що не знаходив у ній нічого надзвичайного. Рукопис був першою несподіванкою.

Ченці не без зворушення вступили в старинну келію. В її прегрубих, почорнілих від старости стінах було всюди повно ніш і фрамуг¹, у яких стояли тепер полиці з книжками. Видно, в тих фрамугах були давні ще входи, але з часом їх позамуровувано. О. Спиридон поставив світло на старинний стіл, вироблений штучно з грубих дубових брусів, і запалив ще дві свічки. Потім ченці зачали пильно розглядати простору кімнату. Але хоч як шукали, не знайшли в ній нічого підозреного. Уже й о. Методій зачав поволі заспокоюватися. Вітер усе ще свистав і гуркотав віконницями й брамою; ревіла буря, і грубий дощ шумів, ополіскуючи стіни монастиря.

— Що ж нам тепер робити, о. Спиридоне? — спитав ігумен.

— А що робити? Сядьмо й заждімо до 12 год. Як не буде нічого, повернемо назад до келій.

Посідали й за хвильку огорнула їх гробова тишина, немов грубий, непроникнутий мур. Світло горіло слабо й мелькало раз-у-раз то ясніше, то темніше, освічуючи похмуру кімнату. І знов поволі, під впливом тої гробової тишини якась тривога обняла ченців. Їх кров, хоч холодна, зачинала нерівніше бити і вся спливала до грудей, до серця. Рука ігумена

¹ Фрамуга — ніша, вибоїна.

самохіть стискала ручку кропила, зануреного в свяченій воді, а о. Спиридон хапав раз-по-раз рукою за посвячений, срібний хрестик на своїх грудях немов думаючи в потребі оберегти себе ним від злого духа й злих людей.

Старинний, заржавілий механізм великого годинника на стіні зашипів, зашаркотів і меланхолійним тоном поволі вибив дванадцятку. А вслід за тим запанувала гробова, непроникнута тишина, котра немов зливалася в одно тіло з тою рівно грубою, рівно непроникнутою пільмою, що нараз залягла скрізь природу.

— Слава Богу, нема нічого!— прошептав, устаючи, ігумен, а груди його відіхнули свобідно, мов би позбулися немалого тягару, що їх давив.

Але в тій самій хвилі почувся дивний, скрипльвий тон зараз недалеко нього. Ченці обернулися в німім здивованню в той бік, звідки доходив тон, і в тій самій хвилі отворилися тайні двері, докладно вправлені в стіну, а яких при поверховім огляданню ніхто не встиг би відкрити. Темнота дихнула холодом із того отвору, і на її тлі зарисувалася велетенська, висока стать чоловіка в старому, та все ще доброму гірському убранню. Біле, як сніг волосся покривало його голову, яку старець, мимо дуже старого віку, носив просто вгору. Лиця його в темноті не можна було добре розпізнати. Побачивши ченців, старець не дуже здивувався. Сміло поступив кілька кроків наперед, закрив лице полою і в одну мить погасив світло, крім одної свічки, що розливала непевний, тремтячий блиск, який тільки з трудом опирався густій темноті, що із всіх сторін налягала на нього.

Ченці не могли наразі з диву прийти до себе і не спиняли таємного чоловіка в ніякім його кроці, ані ділі.

Тим часом він, заходячи від світла, аби лице його лишилося в тіні, приступив сміло до ігумена, що стояв без руху, мов статв'я, і сказав до нього:

— Всечесний отче настоятелю, вибачайте мені за ці трохи неприличні й незвичайні відвідини вночі; але я сподіваюся, що мені вибачите, бо я це роблю з вищої волі, як ви певно це й самі бачили на кінці мого пам'ятника. Я ж із свого боку дуже тішуся, що мій сон не обманув мене, і що, врешті-решт, наблизилася хвиля, коли не один тяжкий камінь має спасти з мого сумління.

О. Методій стояв, як укопаний. Своєю головою не міг ніяк зрозуміти тих слів, і в голові в нього все ходило ходором і мішалось, зливаючися в невиразний, напівсонний образ дійсності.

— Хто ви, чого вам тут треба? — спитав через силу ігумен прихожого.

— Сідайте лише, всечесний отче, — говорив прихожий смілим і виразним голосом. — Я не можу згодитися на те, щоб ви стояли, коли я оповідатиму, ви ж старий чоловік. Я виявлю вам усе, бо й прийшов сюди з тою метою.

Побачивши, що це справа з одною, живою й старою людиною, яка мимо свого велетенського росту — чоловік був майже цілою головою вищий від не цілком низьких ченців — не мала ніякого злого наміру, ігумен відіхнув свободніше, а о. Спиридон випустив свій посвячений хрест із руки, й цікаво почав придивлятися прихожому, що, як здавалося, старався

роздивитися в рисах його лиця. Та це йому не вдалося, бо прихожий зараз таки попросив ігумена, аби був ласкав у чотири очі вислухати його оповідання та його сповіді. О. Спиридон мусів, рад-не-рад, віддалитися, засвітив собі одну з погашених свічок і, переходячи попри старця, умисне блиснув нею збоку в лице незнайомому, котрий того цілком не сподівався. І о. Спиридон заспокоїв свою цікавість. Він побачив виразніше лице незнайомого, і з немалим здивованням почув, що він уже десь бачив те лице. Пригадався йому той величній ріст, тільки не міг ще догупатися, де саме бачив його. Коли о. Спиридон вийшов, прихожий поглянув за ним із виразом неохоти, заглянув навіть на коридор, чи чернець не хоче його підслухати, замкнув оковані масивні двері із середини й знов зблизився з повагою до о. Методія, що сидів нерухомо на кріслі й стежив очима за кожним рухом старого. В його душі знов збудилася попередня тривога, коли побачив обережність незнайомого й почув, що він замкнений сам-на-сам із ним у тій напівтемній кімнаті із входом до тайного льоху, про який досі не доводилося йому навіть чути. Але той страх зараз щез, як тільки незнайомий сумирним і тихим кроком зблизився до нього й заговорив такими словами:

— Всечесний отче, насамперед мушу вас вивести із диву, що, мовляв, я людина тут чужа, знаю тайни цієї будови краще від вас. Але ви не подивуйте; та будова, я кажу про цю старинну залю, мені дуже добре відома... вона служила мені не раз, не два за мешкання. У ній пробував я, правда коротко, у р. 1836, у ту саму пору, що й тепер... у ній бував я

ще давніше в році 1806, а навіть у році 1771. Тоді безперечно вона вирятувала мене від соромної смерти. Я тоді сидів у ній чотири роки.

Незнайомий своїми словами й своєю хронологією не тільки не вивів о. Методія із здивовання, але ще й навпаки аж тепер цікавість його стала зростати. Ігумен розкрив широко очі й уста.

— Та хто ви такий? Відкіля? Скільки вам літ? — спитав уриваними словами старець, котрому прийшло на думку, що він року 1776 побачив світ Божий, а мав перед собою чоловіка, який тоді вже тікав перед переслідуваннями; так бодай можна було міркувати з останніх його слів.

— Хто я? — повторив, усміхаючися злегка, прихожий. — Я би вам сказав, всесесний отче, тільки боюся за ваше здоров'я. Бачите, моє ім'я свого часу мало таку дивну силу, що наповняло страхом кожного, хто його почув. Тому боюся, що воно ще й до сьогодні може має її, а вас, слабого чоловіка, сота часть його давньої сили могла би добити. Я сам так давно вже чув його, що боюся його впливу навіть на себе самого.

О. Методій щораз ширше витріщував очі й відкривав уста. Його здивовання запирало йому віддих. Йому здавалося, що грубі, чорні мури бібліотечної келії забажали, накінець, по довгім часі тяжкого стояння трохи відпочити й звалитися на нього, мов на подушку, гнітючи його страшно своїм тягарем. Ченцеві здавалося навіть часом, що це все сон. Він ущипнув себе навіть у худу ногу і вкусив себе за язик, аби ніби то пробудитися, але все те переко-

нувало його ще більше, що це все справді діється, що він не спить, а бачить на правду все те, що бачить.

— Але годі, — тягнув по короткій павзі незнайомий даліше, — годі, годі отягатися! Я прийшов сюди, отче, сказати перед вами все, що мені тяжить на душі... Одним із тих тягарів, — це мое нещасне ім'я.

Тут голос прихожого почав м'якнути. Здавалося, що ось-ось на його старечих очах, ще досить ясних і блискучих, виступлять сльози.

— Я — Олекса Довбуш, славний колись капітан опришків, — сказав, тремтячи зі зворушення.

Ігумен затремтів цілим тілом. Перед його очима станули його дитинячі літа. Тоді він не мало наслухався повістей про ту людину, що тепер, уже майже сто літ потім, стояла перед ним у своїй величині проста, як ялиця полонини, а сива, як укрите снігом чоло Бескидів. Чернець не міг знайти слова, не міг заговорити до славутнього розбійника. Німо, з натугою слухав його оповідання.

— Всечесний отче! Сподіваюся, що будете ласкаві вислухати сповіді нещасного злочинця. Не дивуйтеся, коли скажу вам, що ви самі й ваші братчики при кожній службі Божій молитесь за мене, згадуючи ктиторів і благодітелів святого храму цього. Ктитором його — я, моїм коштом він направлений і відбудований, і не лише він один!.. Та не думайте, щоб я вірив, що мені щось pomoже перед судом Того, до якого незабаром обидва поспішили...

Хвилю він помовчав зі зворушення, а потім почав говорити ось як:

— Заки зачну свою сповідь, мушу оповісти вам, що мене спонукало обібрати собі для неї таку незвичайну пору. В р. 1772 оголошено ціну на мою голову. Мене стали переслідувати. Я сховався сюди. Тодішній ігумен приймив мене радо й скривав у цій кімнаті чотири роки. Від того часу я часто тайком загощував сюди. О. Атанасій навіть дозволив мені бути тут довгий час і розмовляв зі мною багато про покуту, про наш бідний нарід, котрому моя покута повинна також бути корисна. Але я ніколи не приступав до сповіді, не надіючися розгрішення. Я хотів цілим останком своєїго життя прилагодитися до неї. Хотів по змозі приготовити поле, на котрім мали пізніші покоління збирати добрі плоди із моїх злих справ.

Ігумен усміхнувся милосердно на ті слова. Довбуш говорив дальше:

— Таку постанову я поклав собі, маючи 34 роки; я стояв тоді ще в цвіті віку. Я не мав дітей, крім одного сина в моїм ріднім селі, і той син появився на світ, заки я став... Ви певне чули, всечесний отче, ту сумну історію, що попхнула мене на поле проступків і злочину. Але я не хочу нею виправдувати себе... Не хочу виправдуватися тим, що розпука серця, що розбиті надії, що біль і ненависть попхнули мене в пекло злочинів...

— Я поклав собі відбитися від світу, жити самотно, незнайомим, блудним. Я поклав собі під різними постатями обходити свій край, помагати, чим можна, своєму народові. Було це в р. 1776. Вночі дня 25 липня я бачив такий сон. Мені снилося, що я десь лежу на зимній кам'яній підлозі. Не знаю, чи довго я так спав,

коли нараз підо мною тріскає підлога, а поміж каміння добувається велетенська, чорна, як вугіль, рука, котра подає мені велике письмо. Я десь устаю, іду до світла й читаю: „Житимеш, поки твій рід не буде числити сім членів. Твоя смерть буде знаком, що надходить час роботи. До словіді приступиш аж перед смертю. А тепер іди й покутуй!“... Я пішов, полишивши тут свої спомини, у яких описане ціле моє життя. По тридцяти роках я знов почував на підлозі цієї келії—і знов бачив той сам сон. І знов по тридцяти роках я був тут,—і знов бачив той сам сон, читав те саме письмо, та на його кінці стояло ось що: „Час 12 липня 1856. Гош. Ман. Бібл. Година 12 півн.“ Я вписав ті слова на останню карту своїх споминів і пішов геть. І ось настала пора, так пожадана для мене! Всечесний отче, ви довго жили, але ви жили в тишині, в роздумуванні, замкнені від світу, від свого народу, від його життя. Я дивився на те життя зблизька, дивився на нього такий час, як цілий ваш вік—80 літ! Яке його горе, яка його біднота, який його гніт, того нещасного народу! Скільки разів я кривавими сльозами молився в душі, аби ділом моєї покути було піднести, просвітити той нарід, показати йому, хто він, кому він служить і служив, і чим він був колись... А тепер, всечесний отче, слухайте моєї словіді!

Отець Методій довго, довго й уважно слухав словіді старого опришка, що, потішений побожними словами ігумена, так кінчив оповідання:

— Лиш раз іще в тім довгім, сумнім життю вигнанця блисло для мене щастя, та — Божа

воля — вою зараз і погасло! Я подружився з молодою внучкою воеводи Шепетинського, вкраденою тої ночі, коли я напав на його замок. Вона кудись утекла й пропала... Я ніколи більше не чув про неї, і так по році знов скінчилося мое щастя! Мійому синові Олексі не пощастило в родиннім життю. Два його сини прогнали його з дому, побивши його тяжко... Він пішов на жеври, і вже кілька літ, як я стратив його з очей... Пропав десь нещасний, як камінь у воду. Мої скарби, ті гроші, криваві гроші, котрі колись мають послужити задля великої справи піднесення нашого народу, ті скарби й цілу справу я склав на Петрія і його рід, бо я бачив, що мої потомки задля вродженої їм дикости, самолюбства, марнотратности й лінивства нездібні перейнятися ніякою вищою гадкою. Незгода моїх внуків із внуками Петрія спиняє розпочати справу, але незабаром, думаю, прийде час... бо... смерть моя близька! І ще одна надія кріпить мене перед сном. У віщих снах, котрі я бачив... я бачив виразно, що мій рід числитиме 7 членів, як я умру! Коли мій син Олекся ще живе, то всіх членів нашого роду шість... і... сподіваюся, що живе ще сьомий член—другий мій син від моєї любой Емілії!

І старець упав на коліна й молився голосно, довго, гаряче, молився за прощення своїх гріхів, за добро своєї родини, за добро свого народу, а гарячі сльози, що скочувалися густим градом із очей, були вимовним свідком, що не застигло ще серце в старечих грудях і що билося живо, молодечим жаром. Коло нього на колінах молився із сльозами в очах о. Методій.

А надворі все ще грізно шуміла буря, все ще гуркотіли громи, все ще свистів вітер, грюкаючи віконницями і брамою й кидаючи густими краплями дощу на монастирські мури. Тільки на сході злегка блідли грубі хмари, мабираючи поволі більше краски. Видно було, що недовго вже до сходу сонця, недалеко вже світло, недалеко перемога дня над ревучою бурею та темнотою.

VII

Довбушуківка

Матрона Довбушучка, жінка Олекси Довбушучка, таки не видержала, таки наважилася зблизитися до свого чоловіка й запитати його про те, що її цілу ніч мучило всіма муками вагання й непевності, що їй забрало сон по-мимо втоми і гризоти. Чоловік її сидів, хоч ще було рано, цілком убраний за столом, чорний й похмурий, як та буря, що лютилася цієї ночі. Видно, все ще йому з голови не сходила вчорашня сцена з Петрієм на Довбушевім версі. Можна навіть було догадуватися що ні Олекса Довбушук, ні жінка ані ока не зажмурили цієї ночі. Він думав про помсту над Петріями, про Довбушеві скарби, про те, як то він Петрія живим дістане в свої руки, як дасть волю своїй дикості й лютої, і доти мучитиме невинне, зрадницьке кодро, доки йому не покаже криївки, в якій уже бачив у дусі купи золота та срібла, що були досі в руках Петрія.

— Олексо, чому ти мені раз не скажеш, де наші хлопці? Де вони поділися, що роб-

лять, що їх уже другий день нема дома, що вже другу ніч не ночували дома? — говорила тремтячим голосом Матрона й наблизилася до чоловіка.

В тім її голосі тремтіла на дні глибока, сильна, щира матірня любов. Матрона Довбушучка дуже любила своїх синів. Вона тішилася ними, як ще були дітьми, плакала й тішилася, коли Петрій забрав їх до міста і разом із своїм Андрієм віддав до школи. Скільки вона не наплакалася, скільки не насумувала, як її чоловік у безумній ненависті до Петрія і його доброго серця відібрав їх із школи! Їх із природи дика натура стала під проводом такого самого батька ще дикішою й безпосереднє завела хлопців на дорогу зла і злочину. Вони поводитися з нею, як і батько, без серця, без огляду на вікі слабе здоров'я. Вона ніколи не почула ні від них, ні від Олексі щирого, ласкавого слова. А все таки вона любила їх, а все таки плакала за ними, плакала над їх занепадом, плакала, бо не могла зарадити злomu. Батько кермував кожним їх кроком, вів їх до злого, підсичував у них гордість і ненависть до Петрія та інших чесних людей, учив уважати їх за сторонників Петрія, перекуплених Довбушуківими грішми проти Довбушевих потомків. Батько робив із синів таких, як був сам, а бідна мати не сміла навіть заглянути, навіть запитати, куди він їх веде, як вони живуть, і що з них буде.

— Олексю! — сказала ще раз, зближаючися й обіймаючи чоловіка за шию. Олексю ще дужче нахмурился і сидів, опершился ліктями о стіл, і мовчав, немов би його зайшли цілком інші думки. — Не чуєш, що я тебе питаю?

Хоч би раз мені сказав, що діється з моїми дітьми? Куди ти їх післав? Що вони роблять? Чому не вертають?

Довбушук вовком зирнув на неї дрібними, горючими очима, похилив голову ще нижче, мов би хотів узяти її на роги, закусив долішню губу,—знак, що лютість бухнула жаром у його душі, і по хвилі мовчанки крикнув до неї:

— Марш, дрантя! — так звичайно говорив своїй жінці. — Що тобі до них? До кочерги й мітли твое собаче право!

Та мати, що, видно, не раз уже чула таку лайку, не дала нею відстрашити себе і, тремтячи цілим тілом, говорила жалібно далі:

— Олексо, Олексо! Чим я провинилася, що ти зі мною гірше собаки обходишся? Скажи мені, де мої діти? Я ж мати! Як то, мені нічого до них?

— Марш до чорта, дрантя! — крикнув знов Довбушук і, відвинувши руку, пхнув нещасну в груди так сильно, що була б, певно, впала на землю, коли б її не була сперла стіна. Зідхнувши і, очевидно, дармо силкуючися заплакати, пішла мовчки до сіней і взялася до якоїсь роботи.

Тим часом Олекса сидів, похнюпивши голову. Сидів та роздумував про Довбушеві скарби. Робота в полі стояла, та йому й не в голові було братися до неї. Думку, що він мусить стати великим багатцем, що Довбушеві гроші, то його гроші, піддержувало ще більше вроджене йому лінивство.

Нужда виглядала широкими очима з кожного кута його старої, занедбаной хати.

Тим часом на дворі настав уже давно чудовий день, такий день, які бувають у нас після літньої, нічної тучі. Сонце, немов ура-

дуване своєю побідою над темнотою й злирою, світило вдвоє ясніше. Темно-зелені ліси шуміли. Пестрі гірські поляни дихали розкішним запахом. У глибоких потоках шуміла й валила клубами каламутна вода. Люди весело йшли до роботи. Там та сям зачинали жати жито; інші пололи ще пшеницю та льон, або з граблями та вилами йшли до сіна.

Все рухалося, все йшло. Тільки на навеличкім присілку Довбушуківці не видно було того сільського життя. Там усе дивилося понурим і немов мертвим оком. Лише кілька штук нужденої худоби повільно пошкандибало на пашу до лісу, а за ними поволікся брудний, заспаний і заплаканий хлопчина, син Демка Довбушука, Олексового брата, що пас усю худобу з Довбушуківки. А та Довбушуківка—то була слобідка з чотирьох хаток, що розсілися на невеличкім горбі, оточенім із трьох боків густим смерековим карпатським лісом. В одній із тих хатин жив Олекса Довбушук із жінкою й двома синами, у другій, яка на око ще була найбільше порядна й сяк-так охайна, молодший брат Демко, у третій стара мати обох братів з малим своїм вихованком Іваськом, а четверта звичайно стояла пусто, хоч люди в селі не мало говорили про різні нічні сходища різних „добрих людей“ у тій хаті, і не один говорив, що бачив у ній світло вночі й чув голоси багатьох людей. Ніхто ніколи не заглядав до тої пустки, та й взагалі мало хто з Перегинська заходив до Довбушуківки. Вона немов би й не належала до того села, бо лежала аж за рікою на другім боці долини, запхавшись в сам кут, мов злодій у лісі на засідці на прохожого.

— Добрий день, брате! Ти, бачу, якийсь не при охоті, що так сидиш і не вийдеш ніде зі своєї хижі?

— Та чого виходити? — буркнув Олекса. — Мені й так голова крутиться. Світ мені обрид. Не хочу на нього дивитися!

— Ей, кому він не обрид! — відповів Демко. — Ти десь учора ходив ніворотом, і певно не чув, що у нас нового?

— Нового?

— Еге, нового! А то, що чесні громадяни виповіли нам, усім Довбушкам, село.

— Що? А це що знов?

— Що? Проста річ. Кажуть: „Ми вас не хочемо мати за сусідів; ми вас не хочемо бачити межи собою, ми вас не хочемо знати“, та й годі.

— Та за що, про що? — питав Олекса, встаючи й випростовуючися, і впер свій зір у лице брата.

— От і маєш! Ти допитувшся, немов би не знав, як може чоловіка біда вчепитися на гладкій дорозі. Пасе вчора хлопець худобу на облозі, он там, знаєш, на тім куснику, що припірав до Козубишиного. Непотріб, хлопчище, задрімав, чи що, досить, худоба пішла по царині. А собака Батлан, польовий, як не прибіжить та хлопчину палицею. Я недалечко там якусь пеню¹ на полі робив; чую крик. Пек тобі бідо, що таке? Обертаюся, а тут Батлан хлопця геть обкривавив, геть йому голову розчерепив костуром. Я кинув роботу, пірвав якусь паровину та до Батлана. Трохи його там обчімав, а тут зачався крик, мені на біду.

¹ Пеня — напасть, дурниця.

Якби на який знак, немов із-під землі виринуло з півсела: війт, присяжні, вся голота, та до мене. Я не питаю, держу навісного Батлана під ногами. Якось нас розірвали, та й у крик Ну, а нарешті війт, як тобі кажу, виповів нам село. „Нехай мені, каже, ніхто з вас не важиться показатися межи чесними людьми, бо його зараз кажу зв'язати й віддати до циркулу¹. Не бійтеся, найдеться тут у нас досить ключок на вас, найдуться й свідки. Затаскаємо вас там, де світу Божого не побачите“. Ще, як на біду, десь там чорт надніс нашу стару (так називали свою матір). Як зачне дзявуліти, плакати, проклинати нас. „В'яжить“, каже, „того окаяника, підіть ще по другого, в'яжіть обох! Я сама піду до суду, я сама на них свідчитиму. Вони мені життя збавляють, вони мене на жєбри виженуть із поламаними кістками так, як вигнали свого батька, що може десь під чужим плотом замерз!“ Така тобі, брате, кумедія сталася в нас учора. Я заткав вуха, плюнув на все та й пішов додому.

— Знаю я, хто тому причина, знаю!—крикнув Олекса і, затиснувши п'ястуки, дико поглянув на захід, у той бік, де у стіп Чорної Гори стояла Петрівва хата.

Довбущук кожного разу все зло складав на Петрія, а не бачив, що він сам властиво всьому винен. І громада не без причини віддуралася його роду. Тисячні пакості робили Довбущуки людям, крали збіжжя, заганяли на очах товар у царину, билися з кожним, хто упімнувся за своє, — словом, так усім надоїли, що люди й ім'я Довбущуків боялися вимовити.

¹ Циркул — повітова управа.

— Але, о! — додав по хвилі Олекса, грізно затискаючи п'ястуки і грозючи ними на захід, — він, собачий накорінок, не втече моєї руки!

— Ой, як у тебе душно в хаті, брате—сказав знов Демко. — Хто вигадав у таку гарну днину сидіти в такій норі? Ходи, пройдімся трохи! Ти ще, бачу, і так нині із дому не виходив.

— Та ні, — відповів Олекса, — але куди ж підемо?

— Підемо на поле, а ти по дорозі розповіш мені, що тобі вчора трапилось.

І Демко хитро моргнув бровами. Олекса зрозумів той знак, узяв старий солом'яний капелюх на голову, і оба вийшли з хати.

А Матрона Довбушучка, заламуючи руки й сумовито поглядаючи вгору, говорила до себе:

— Боже мій! Він ще із моїх дітей поробить таких злодіяк та неробів, як сам! Ах! Боже мій, Боже! Що мене тоді заманило та засліпило, що я від свого татуня пішла сюди в те пекло та ще за нього, за такого кальвіна, за такого розбійника, що мені світ зав'язав, що мене збавив життя й здоров'я, що мені діти на нінащо зводять та ще мене копає та тручає, як собаку?

І зачала хлипати, як дитина. Жаль дави їй серце, та все таки ні одна сльоза не заблиска на її глибоко запалих очах.

Нараз протяжно заскрипіли двері й до хати влетіла стара жінка. Її сиве волосся в неладі спадало на плечі з-під брудної намітки, що колись, може, була й біла. Лице її було жовте, зів'яле й порите густо зморшками. Тільки очі світилися ще якимось надприроднім вогнем,

і в червоних обвідках надутих, виплаканих повік видавалися ще страшнішими й дикішими. То була „стара“, мати Довбушуків, Горпина.

— Щастя тобі, Боже, з нинішньою дниною, Матроно! — промовила дзвінким ще й енергійним голосом.

— Дякую вам, що ще хоч ви не забуваєте мене бідної, — сказала жалібно Матрона й зідхнула.

— Олекса де?

— Пішов що лиш із Демком у поле, та певно не до роботи!

— А хлопці де?

— Або ж я знаю, мамо? Нещастя мов! Десь мій ведмедюк свої власні діти запропастив, а мені, матері, не вільно запитати, що з ними!

— Прокляття матері на нього й на його брата! Мов прокляття, а за ним скоро піде й Боже! — крикнула піднесеним голосом стара, а очі її дико заблищали. — Оба поганими дорогами йдуть! Побили й прогнали свого батька, тепер пов'язалися з якимись злодіяками! Ти бачила позавчора вночі світло в пустині?

„Пустинею“ називали у Довбушуківці стару, незамешкану хату, про котру згадано вище. Ходила чутка, що в ній родився Олекса Довбуш, — тому Довбушуки шанували її й не розвалювали, як пам'ятку, і не дозволяли в ній нікому замешкати.

— Яке світло, мамо? — спитала Матрона. — Я нічого не бачила.

— Бо ти сліпа, — крикнула Горпина, попадаючи в лютість, але зараз, злагіднівши, додала: — Ні, ти боязлива, запуджена¹, бідна. Чоловік казав тобі йти спати, а ти пішла.

¹ Запуджена — застрашена.

— Та так, мамо, а він зараз вийшов.

— Злодій, розбійник! А їх там у тій проклятій пустині відкись назбиралося, як круків до падла! Але я бачила, я чула все, що вони говорили!

— Та про що вони говорили, мамо?

— Ей, та й дурна ж ти! Ти, небого, злякалася б, якби почула, що твій чоловік там говорив! Але я їм помішаю їх прокляті пляни. Я сама піду до суду, присягну, буду свідчити на тих розбишак!

Бідній Матроні й справді лячно стало. Не допитувала дальше й не роздумувала над тим, що там міг таке страшне говорити її чоловік. Вона боязько відсунулася від темної намітки, що, як їй бачилося, закривала якусь страшну тайну, а та тайна кожного, що знає про неї, мусить безпечно потягнути в погібіль. Горпину вона виймила з числа тих нещасних жертв, бо її очам стара, недоступна й енергійна жінка давно ввижалася якимось еством, обдарованим надприродніми силами, еством, що все зумів запанувати над обставинами.

— А де ви, мамо, вчора були, що вас не було дома?

— Де я була? А як же ти знаєш, що мене не було дома?

— Як знаю? Я ж була у вас учора кілька разів. Нікого нема, хата засунена, навіть Іванка нема... Ага, де ваш Івась дівся? Корови вчора самі прийшли з лісу, Демкові пас таки його хлопець, а наших не було кому вигнати.

— А чула ти, що через того хлопчиська наробилося?

— Та чула й хотіла вас про цілу річ ліпше розпитати, але вас не було.

— Я ходила в гори шукати Іваська.

— В гори? А він чого в горах?

— Чого в горах? Чортів їх батько знає! То вже десь твої легіні його запакували! Але ж бо й догулялися!

— Що, що таке, будьте ласкаві, мамо, скажіть! — напирала Матрона.

— Бідна жінко, твої сини нині вже сидять у гарешті¹ в Сиготі на Угорщині!

— Боже мій, — крикнула Матрона, — за що?

— Я їм стільця приставила і я знаю, за що. Але ти, — додала грізно, підступаючи до заляканої жінки, — не важся мені про це ані словечка писнути своєму чоловікові, бо пам'ятай!

І затисненим кулаком погрозила Матроні.

— Не скажу, мамо, не скажу, тільки будьте ласкаві, скажіть, як довго їм там сидіти?

— Не бійся, недовго, — потішала її стара, — їх випустять. Але я тобі кажу, жінко, пильнуй їх, вони на дуже злій дорозі. Як нею підуть дальше, то зайдуть на...

Стара не вимовила того страшного слова, але у бідної Матрони стиснулися груди, серце мало не трісло... Німо й мертво поглядала на страшну жінку.

— Але де мій бідний Івась? — репетувала стара, попадаючи в гостріший тон. — Я прийшла у твійого вовка питати за ним, де вони його запакували, що йому зробили?

— Або я знаю, мамо? Або вони мені хоч словечком скажуть, що роблять? Я тут, як остання собака. Мене кожний копає й тручає!

¹ Гарешт — арешт, тюрма.

Боже милосерний, коли скінчаться мої муки?
— Не бійся, дурна, все те ще якось буде,—
потішала Горпина. — Я йду, бо, бачу, Олекс
мені не діждати. А по полудні прийдеш до
мене?

Це питання було властиво приказом, так
що Матрона не могла відмовити.

Стара кинулася прожогом із кімнати.

VIII

Погоня

— Хто там, Демку, не пізнаєш? — питав
Олекса Довбушук брата.

— Мені здається, що це Петрій зі своїм
паничем, — відповів Демко з якоюсь, видко,
затаєною байдужністю.

При самім слові „Петрій“ Олекса судорожно
затрясся і, закусивши долішню губу, схилив
голову на долину, немов би хотів увесь світ
узяти на роги.

— Еге, це вони! І йдуть, здається, на Чорну
Гору!

— Що за щаслива година! — аж скрикнув
Олекса.

— Як то?

— Вони йдуть туди, як Чорна Гора. На
полі пусто, ніхто не побачить. Там у ліску
наші... — шептав Олекса, а груди його дико
хвилювали, голос ставав іще грубший і ще
хрипливіший.

— Ну, і...?

— За ними, брате! Заберемо пташків у свої
руки, а Чорна Гора має багато криївок, туди
ніхто не ходить... Спрячемо їх так, що й світу

Божого не побачать, і зачнемо поволі, натще серця допитувати їх, де наша спадщина!..

При останніх словах голос Олекси став якийсь залізано-холодний і ржавий, а його малі, сірі очі заблищали демонічною радістю.

Демко не сказав нічого, але схилився і, мов лис, пігнав межею за Петріями. За ним подався Олекса.

Та поки скажемо далі про ту погоню, мусимо ще дещо оповісти, що діялося до того часу у Петрія.

Стара Петріїха не мало здивувалася, коли побачила, що її чоловік і син припровадили так тяжко недужого старця. Звичаем усіх мужицьких газдинь¹ стала воркотіти, що з її дому роблять шпиталь, але, почувши від чоловіка, де й як його знайшли, злякалася, думаючи, що це якийсь лихий дух у тій постаті дістався до їх хати, щоб до них внести зі собою багато біди й нещастя. Але Петрій, знаючи забобони свої, до речі доброї, жінки, велів їй пильнувати старого, що все ще був непритомний: не говорив, не бачив, не чув, як здавалося, нічого і крім того не мав ані трохи сили. Із трудом могла Петріїха перемогти свою відразу й ближче заглянути в очі нещасливому. На своє немале здивування побачила, що й вона десь-колись бачила того чоловіка, те лице, хоч в іншому, може не так осоружному виді. Та її здогади блукали сям та там і лиш морочили їй голову так, що вона незабаром зовсім перестала ними займатися.

Вночі хорий заснув тяжким, твердим, майже летаргічним сном, похожим на цілковиту мер-

¹ Газдиня — хазяйка.

твоту. Коли пробудився, почув у собі трохи сил, але не міг іще прийти до себе. Кидався неспокійно, трясся й воркотав напівголосно якісь дикі, хрипливі звуки, котрі ніяк не могли скластися в слова.

На другий день Андрій зачав знов із батьком розмову про Довбуша. Довго тягнулася та розмова, і Андрій довідався від батька майже все те, що він знав. Вкінці Петрій умовився з сином піти там, де були скриті скарби Довбуша. Зацікавлений хлопець поспішив за батьком стежкою через поле на Чорну Гору. Та в тій дорозі мала їх стрінуги несподівана пригода. Зайняті розмовами, вони й не побачили, як за ними двома бічними стежками бігли хильцем два чоловіки, задихані й почервонілі від утоми, в яких очі палали диким вогнем ненависти й лютої. То настигали їх смертельні вороги, Довбушуки.

Нараз Демко, що біг передом і не зважав на стежку під ногами, спотикнувся об гострий камінь і збив собі доразу палець. З болю мимовільно йойкнув, а той голос звернув на себе увагу Кирила. Він оглянувся і в одній хвилині відгадав намір своїх гонителів.

— Сину,—крикнув він,—утікаймо, бо смерть наша!

І не чекаючи відповіді, вхопив Андрія за руку і, потягнувши його насильно за собою, великими скоками почав гнати в напрямі до ліска у стіп Чорної Гори, до ліска, що так страшно вбився в пам'ять Андрія ще за його дитинства.

Довбушуки побачили, що зрадилися, що їх доглянули, і то тоді, як уже були близько цілі. Вони оба скрикнули з досади й лютої,

але, побоявшись, аби хто інший не почув крику, мовчки кинулися вперед і мов стріли помчали за втікачами. Олекса напружав усі сили і швидко перебіг Демка.

— Слава Богу, — шептав він, — що чорт їх несе просто в руки наших! Їм не втекти, як дістануться до ліска.

І справді, незабаром око його зясніло дикою радістю. Петрії не кричали, але мов наполохані ведмеді кинулися в лісок і зникли в гущавині.

— Маємо їх, маємо їх! — крикнули оба брати. — Гони!

І погнали вихром до ліска, боячися все ще кричати на своїх товаришів, аби тим не зрадитися й не поспувати цілої справи.

Від ліска ділив їх іще простір коло двох сот кроків. Петрій якби догадувався, що і в ліску мусить бути засідка, і що небезпечно було б здійсмати крик. Він бачив інший рятунок перед собою. Стрілою перескакував ліском, вузькою стежкою все вгору. За ліском, де підіймалася висока гора, стирчало безліч великого, полупаного каміння. Сила закутків, печер, щілин творила тут якнайдогідніше місце до схованок. Петрій, усе ще не випускаючи руки Андрія зі своєї, скакав із каменюки на каменюку, з глищі на глищу, перескакував щілину за щілиною, як дика коза, і пропав нарешті в тім хаосі безладно, дико розкинутих скель.

Довбушуки добігли до ліска. Мов скажені вовки вдерлися на невеличку полянку. Втома запирала їм віддих. Олекса свиснув із цілої сили, і в тій самій хвилі почулося довкола з гущавини п'ять таких самих свистів. Неза-

баром на п'яти досить віддалених точках дався чути тріск лому... На поляні появилoся п'ять чоловіків.

— Це ти, ватажку? — відізвилися грубі, дужі голоси.

— Я, — відповів сердито Олекса.

— Що прикажеш?

— Не бачили ви, як сюди втікали супостати?

Супостатами вони звали Петріїв у своїм товаристві.

— А чому ж би ми їх не бачили. Ось нема і трьох хвилин, як туди оба перелетіли, мов скажені.

— Капуста з вас головата! — заревів Олекса. — Чому ви не притримали їх?

— Притримати? По що, по яке? Хіба ми могли знати, що ви обидва власне робите на них полювання?

— Та то невелика річ буде догнати шпачків, — відізвався один із товаришів. — Вони ще не дуже далеко.

— Ану, за ними! — крикнув Олекса. — Треба закінчити цілу нашу роботу.

І лісні волоцюги, не розуміючи, чоґо від них хоче ватажок, розскочилися лісними стежками на різні боки доганяти Петріїв.

Півгодини шукали по ліску, перетрясали кожний корч, кожну гущавину. Півгодини розщипалися по камінню, дивилися в кожну щілину, в кожну печеру, але надармо. Петрії немов під землю запали, слід за ними пропав.

Олекса пінився зі злости, кричав на брата і на товаришів, що стратили таку добру нагоду.

— Не бійся, брате! — потішав його Демко. — Вже ми колись своє надгородимо, а ті пташки скоріше чи пізніше попадуть у наші руки.

— Сподівайся, діду, аж тобі курка яйце знесе! Ідїть на свої становища, товариші, а вночі, ну, ви знаєте, що кожному робити!

І Довбушуки пішли додому, а товариші мовчки розійшлися по гущавині.

А Петрії немов справді пропали під землю.

Перескакуючи через щілини й каміння, опинилися нараз на дні досить глибокої яруги. На однім її кінці, досить широкім, лежав могом порослий камінь, котрий рушити, здавалося, треба було надлюдських сил. Та Петрій скорим кроком приступив до нього і вхопив його з одного боку обома руками.

— Ану, Андрію, покажи свою силу! Чей двох нас дасть цьому дідові раду.

Андрій і собі причепився до каменя і оба з невеликим трудом відвалили його. Слабе, темряве світло мигнуло з широкого отвору.

— От сюди нам дорога, синку!— сказав Кирило й пішов попереду.

Увійшли в довгий, кам'яний хідник, слабо освічений тільки декуди денним світлом, що продиралося крізь вузькі щілинки. Хідник вився й крутився у різні боки. Петрій увійшов накінець до невеличкої, трохи ширшої кімнатки, і тут обидва з Андрієм на хвилю зупинилися.

— Ну, що ж, сину? Чи ще й тепер не довіряєш, що мої противники на мене завзялися?

Андрій був молодий. На світ дивився рожево. Про кожного думав добре доти, доки наочно не переконався про його злу волю. Він не міг зрозуміти тої ненависти і злоби, якою палали Довбушуки до його батька й до нього.

— Я ще, тату, не знаю, що сказати. Хто знає, чого вони від нас хотіли?

— Того, чого від мене вчора домагався Олекса на Довбушевім версі, сину. Та думай собі, як хочеш, а я покажу тобі причину, чому вони нас ненавидять, чому нас переслідують, покажу тобі Довбушеві скарби!

Ті слова сказав Петрій таким піднесеним, рішучим голосом, що в тісних, понурих хідниках нараз почувся відгомін і пройшло кілька хвилин, доки голос не замовк.

— Але мусиш мені присягти, сину, що ні місця, ні жодного слова, що я тобі сказав про цю тайну, не зрадиш нікому, хоч би тебе й найтяжчими муками силували до того. Тоді тільки матимеш право відкрити все Довбушукам, як настане щира згода між нами. Присягни мені заразом, сину, що тих скарбів, котрі тут криються, не порушиш на свої власні потреби, але вживатимеш їх аж тоді, як прийде назначений Богом час роботи на користь і піднесення нашого народу.

Поважний і піднесений тон тих слів дуже врочисто настроїв уяву й душу парубка. Той настрій зріс і зміцнівся, коли батько підійшов напотемки до одної цілком чорної стіни й засвітив дві грубі, давні свічки-поставники, уліплені з кількох фунтів домашнього воску. Ті свічки стояли, як Андрій при їх таки блиску побачив, на залізних, у кам'яну стіну вбитих свічниках, за ними ж у невеличкім заглибленню стояв звичайний хрест, зроблений із чорного каменя.

Перед тим хрестом Андрій прикляк, помолвився щиро й зложив присягу, що мала мати великий вплив на його долю.

— А тепер ходім до скарбниці, — сказав батько.

Кирило зігнувся і з невеличким кусником шнурка, напущеного воском, якого звичайно уживають у гірських околицях, подався наперед у темний, вузький отвір, котрим незабаром зайшов до просторого склепіння, старанно викованого в камені. Слабий блиск гнота відбився сотки разів від блискучих золотих і срібних предметів, накопичених купами в тій кімнаті. Безліч срібних свічників, дорожочінних канделябрів та інших посудин стояла або висіла довкола, граючи й мерехтячи при слабім світлі гнота. У шкіряних мішках і великих калитах стояли купи старої, щирозолотої монети, в казанах іскрилися усіми барвами клейноди й дорогі камінці різної вартости. Андрій аж очі свої забув, поглянувши на ту безодню багатства. Разом із своїм батьком почув якийсь страх і боявся діткнутися тих блискучих предметів, тих божків, що для значної части світу бувають метою всіх бажань, а яким наші часи надали всемогучу силу. Міркуючи приблизно про їх вартість, Андрій оцінив усе на кількасот тисяч!

— І все те ви застали так, як воно тут? — запитав він батька несміло.

— Ні, мій батько, а по нім і я, мусіли все тайком зносити із далеких сторін. По цілім нашім Підгір'ю, по всіх горах розсипані були сховки Довбушевих скарбів, а реєстр їх, ним самим зроблений, зберігається в цьому місці.

За сим словом Петрій вийняв із одного пуздерка великий звиток паперу, цілий записаний. Та задля слабого світла не можна було ані слова на нім прочитати.

— І всі скарби вже тут?

— Усі. Лишився тільки один сховок у не-далеких горах, але, що до нього дуже близько, я лишив його на остаток. Та Довбушуки яки-мось способом пронюхали й обікрали його.

— Відки ж ви знали про ті печери, про ті хідники?

— Мій батько показав мені їх, так як ось я тобі показую; а йому знов його батько, Довбушів повірник.

— І ніхто, крім вас, не знає про них?

— Здається, ніхто, — сказав Петрій, а на його лиці зарисувалася тінь вагання. — Та, — до-дав тихіше, — мені здається, що ще хтось окрім мене заходить сюди, і то частіше, як я сам.

Андрій зачудувався.

— Як? Може який злодій?

— Ні, сину, тих скарбів він не рушить. Це все, як тут стоїть, я сам поуставляв і по-числив до найменшої штуки, і до цього часу ще ніщо не пропало. Але...

— Але що? Як же вам знати, що ще хтось сюди крім вас заходить?

— Бо не раз у віддалених хідниках, куди я сам ніколи не посмів запускатися, чую стукіт тяжких кроків, не раз тут за тими стінами чую якийсь воркіт, немов глухий чоловічий голос.

— А ви там не були за стінами?

— Ні, навіть не знаю, чи й куди там можна дістатися.

Син і батько замовкли. Тисячі почувань і здогадів мішалися в їх душах.

— Чуеш? — сказав нараз Петрій.

Стало тихо, як у гробі. Із-за стіни почулося глухе, ніби людське муркотання. Стіни глухо задудніли від ходу якихось тяжких ніг.

Кров застигла в жилах Андрія... Він записав у собі дух, а його розворушена уява показувала йому в невиразнім світлі картини з його минувшини, що мигали перед його душею, лишаючи по собі сірий, невиразний сумерк.

— Ходімо звідси, сину, — прошептав Петрій.

Вийшли. Андрій ішов тихо, мов мара. Його слух і серце потрясало дуднення кам'яних стін за їх кроками. Довго йшли, нічого не говорячи, і нарешті побачили перед собою зачинені двері. Петрій вишукав ключ, відчинив, а блідаве світло пробилосся до них. При світлі пізнав Андрій, що він у старій, опущеній із давна пивниці під своїм домом.

Незабаром оба Петрії були вже у світлиці, і ніхто не добачив, звідки вони прийшли. Лиш стара мати, побачивши, що лице Андрія бліде, як у трупа, злякалася й запитала, що йому. Він ледве дихав від внутрішнього зворушення. Але батько виручив його, оповівши матері небезпечну пригоду з Довбушуками.

— І коли ті люди вже раз перестануть нас переслідувати? І чого вони хочуть від нас? — зідхнула Петріїха, а серце її забилося з ляку на саму думку, в якій небезпеці були дорогі їй люди.

ІХ

Ізак Бляйберг

Батько й син сіли обідати. Трохи запізнилися та й добре проголодніли. Домашні вже були по обіді й порозходилися до щоденної роботи. Лиш Петріїха сиділа дома, а на записку, на теплій, м'якій постелі лежав неспо-

кійно хорий старець усе ще без пам'яті, кидався раз-по-разу, а в його сугавах знов можна було бачити вчорашні корчі, хоч уже слабші, як учора. Не встигли ще пообідати, як нараз на оборі загавкав пес. Петрій виглянув крізь вікно й побачив свого вчорашнього товариша з дороги, Ізака Бляйберга, що обганявся довгою хворостиною від пса.

— Підеш, Лиску! — крикнув Петрій.

Та Лиско все ще гнівно бурчав, хоч послушний волі газди відвернувся від прихожого й ліг на приспі, шкірячи до нього свої гострі зуби.

— Добрий день, пане Кириле! — сказав Ізак, уходячи в хату.

— Доброго здоров'я! Сідайте, прошу, нехай усе добре з вами сідає, — говорив приязно Петрій.

— Нема коли. Я до вас за справами.

— Що таке, кажіть!

— Ваша згуба знайшлася, а властиво люди, про котрих ви говорили, вже зловлені й сидять у Сиготі. Як я вам казав. Ще вчора ввечером мені телеграфували знайомі. Їх зловили в лісі на границі. Якась стара жінка навела стражників на їх криївку.

Петрій моргнув жінці, аби вийшла з хати, й вона послушна вийшла. Вона вже віддавна привикла до таємної поведінки свого чоловіка і, діставши від нього наказ, ніколи ні про що не допитувалася.

— А то, певне, ваш син? — спитав Ізак, поглядаючи скося на Андрія, гей би дивувався, чому й він не йде собі.

— То Андрій, укінчений гімназист. Говоріть далі! А гроші також стражники знайшли?

— Грошей не знайшли, тільки їх зловили. Петрій трохи завагався, почувши ті слова. Він не знав, що тепер почати, а Ізак так говорив далі:

— Моя рада: ходімо зараз до Сигота. Я там також маю справунок, підемо разом; а по дорозі я вам ще маю дещо розповісти. Зрештою, я маю в Сиготі багато знайомих і пораджу вам, де й як обернутися та що робити, аби дістати назад свої гроші в руки.

— Але що вам займатися так щиро моєю справою? Вона вас ані болить, ані свербить.

— Що мені? — сказав, усміхаючися, Ізак. — Ніщо. Хіба то велика річ! Ходить лише, зберіться раз-два, я вам по дорозі все розповім.

— Добре, зараз! — сказав Петрій рішучо. Покликав жінку й слуг і дав їм потрібні розпорядки в господарстві, казав пильнувати хорого, спакував у свою борсукову торбу, що було потрібно на дорогу, взяв на раду Ізака пістолет за пояс, бо Ізак мав також пістолет, попрощався ще раз з Андрієм і жінкою, але обіцяв, що незабаром поверне, взяв у руки палицю, перехрестився й пішов услід за Ізаком, що скорими кроками вийшов уже на дорогу.

Мовчки вийшли оба за село. Дорога крутилася вузькою гадюкою поміж високі, порослі борами гори, понад потоками, що бурилися ще з ночі від зливи та шуміли, серед величавої, чарівно-гарної і дикої бескидської природи. Чисте небо всміхалося своїм безмежним блакитом до темної зелені борів. Співи нечисленних птахів у темній, таємній глибині лісів були самотніми ознаками життя в тій широкій, гористій околиці. Аж до угорської

границі не було вже ні села, ні жодної людської оселі. Подорожні були, як їм видавалося, самотніми людськими еставами серед того буйного й різнобарвного світу.

— Ви, бачу, мали мені щось сказати, — зачав Петрій.

— Так, — відповів Ізак. — Ви питали мене, що мені так до вашого добра, і я хочу вам сказати. Послухайте лиш, будьте ласкаві, оцеї повістки.

Петрій поглянув здивовано на жид. А Ізак зачав оповідати:

— Перед кільканадцятьма роками стояла за селом Розгірчем велика, мурована корчма. Молодий орендар, що в ній сидів зі своєю родиною, славився на цілу околицю дуже багатим і чесним жидом. Говорили, що в нього великі скарби, що він знайшов один сховок Довбуша й забрав із нього немало золота. Але то була неправда. Він був собі, правда, не дуже бідний, але й не багатий. От сидить він собі раз у суботу вечером при шабасі, а коло нього молода Рухля, його жінка. Було то восени. Зимний дощ цідив, як із відра, а вітер кидав грубими краплями в очі, як тільки було надвір показатися, та термосив запертими віконницями корчми.

— Не дай, Боже, тепер бути кому в дорозі в таку слоту! — сказав жид.

— Мені якось аж лячно тут самій на тій пустині, так далеко від людей, — прошептала Рухля, надслухуючи з тривогою.

В тім кризь свист вітру й плюскіт дощу почувалися надворі людські голоси. Хтось сильно застукав до брами.

— Грицю, біжи, відчини браму! — сказав жид до парубка, що служив у нього.

Гриць поволі, нерадо піднявся зі свого тапчана і, воркотячи щось під носом та проклинаючи подорожніх, що йому переривають і ту хвилину спокою (хоч та „хвилина“ тяглася в нього звичайно цілу ніч і цілий день), поволікся поволі відмикати браму, до якої все ще не переставали стукати й гримати.

Незабаром заскрипіла брама на завісах. Стукіт утих. Почулися змішані крики, навіть, як здавалося жидівці, голос Гриця долетів до її слуху. Та в тій самій хвилі завив і зашвирав вітер так сильно, що не можна було нічого чути.

Настала хвиля німого очікування в корчмі.

Чекає жид, чекає свого Гриця, нема Гриця. Жид подорожніх, прикладає лице до вікна, аби виглянути надвір. Вікно мов би смолою обліплене.

Нараз широко відтворюються двері, входить п'ять хлопів з недобрими, зловіщими поглядами й страшними, густо оброслими обличчями.

— Добрий вечір, жиде! — крикнув перший із них, низький, рудий, плечистий хлоп, як здавалося, старший між ними.

— Доброго здоров'я! — відповів жид.

Рухля задервіла, побачивши незвичайних гостей. Стояла бліда, опершись о грубу¹, і не рушалася з місця.

— Ну, бачиш, братчику, ми прийшли до тебе в гостину! Ти нас не сподівався під нішній час, правда?

— У мене дім гостинний, панове, — відповів жид, — я мушу кожного часу гостей сподіватися.

¹ Груба — піч.

— Ну, як так, мій любенький, — заговорив знов рудий, — то гости нас і стався, як треба. Або знавш що, дай сюди ключі! Нас більше, скоріше самі собі услужимо, а ти не потрібуеш, серденько, трудитися.

Товариші рудого різко засміялися на ті слова. Жид, хоч потерпав на всім тілі, все таки не тратив надії, що ціла річ, котра аж тепер зачала йому являтися грізною, закінчиться п'ятикою.

— Ні, панове! — відповів, услужно кланяючися. — Хто бачив, аби господар давав гостям самим гоститися, а сам сидів і дивився на те?

— Ні, ні, не бійся, ми того нікому не скажемо! А зрештою, як тобі не хочеться стояти, то можеш положитися собі, ніхто тобі не боронить! Давай же сюди ключі!

— Але, панове...

— Нічого але, нічого але, — гукнув рудий, — ключі сюди!

Жид без слова віддав ключі.

— Хлопці, за мною! — крикнув рудий, і гурма людей заповнила корчму.

— Натє ключі, шукайте, перетрясайте, беріть усе, що нам може придатися!

Жид стратив цілком притомність, голова його крутилася, перед очима всі предмети миготіли ясними плямами.

Рухля зі слабим криком упала зомліла на землю.

— Гвалт! Рятуйте, хто в Бога вірує! — закричав щосили жид.

— Ого-го, братчику, ми на таке не годимося! А нуте, хлопці, зв'яжіть їх обох, зав'яжіть їм роти, аби не вередилися, та винс-

сіть туди під шопу¹ на мерву, нехай трохи перевітряться!

Хлопці скочили до жида, зв'язали його й напівзомлілу Рухлю, і без милосердя, з диким сміхом винесли під непошиту шопу на дощ і вітер. Студінь до кости пронизувала напівголих. Вони бачили свою згубу й з німою рішучістю вичікували її.

Тим часом опришки перешукали цілу корчму, перешукали всі закутки, поперевертали й повалили все, що здатне в господарстві, а для них непотрібне, та крім невеликої суми грошей, і то дрібними мідяками, не могли знайти ні шеляга.

— Га, клятий жид, — заверещав розлючений рудий, — правду казав, що приготувався на наш прихід! Ану, хлопці, беріть соломи, вогню, беріть, що треба, будемо по щирості допитувати наших чесних господарів, де поділи гроші?

Із криком кинулися опришки до жидів. Деякотрі встигли вже добре підхмелитися горілкою.

Рудий приступив до жида і, бачучи, що він зовсім не рухається, мов неживий, копнув його ногою.

— А що, нехристе, думаєш, що ти так легким коштом від нас видобудешся? Ні, братчику, ми не такі, щоб за нізачо трудилися! Скажи, де гроші сховав?

І за цим словом зірвав йому хустку, якою зав'язано йому рот.

Жид вився по землі, котру дощ розполоскав у рідке болото, стогнав і цокотів зубами, та не сказав нічого.

¹ Шопа — клуня.

— Скажеш, чи ні, собача кров? — верещав рудий.

Жид мов би онімів і тільки скляними очима водив із виразом тупої байдужности й розпуки по обличчю грізного ватажка.

— Питаю тебе останній раз, скажеш, чи ні, де гроші?

— Ласкаві панове, убийте мене, посічіть мене на кавалки, як знайдете у мене хоч півфеника¹ більше, крім того, що в столику!

— Певне, не знайдемо, як ти їх позаховував, — гукнув один із напівп'яних пройдисвітів, — але ж бо в тім річ, аби ми знайшли!

— Клянуся Богом і всім, що в мене святе, дороге й миле, що в мене нема більше грошей, нема ніякого сховку ані навіть наміру вас дурити!

— Бачите, як м'якне собака? Та швидко він ще ліпше скрушіє! Хлопці, ану до роботи! Де солома, загрійте його трохи в ноги! Або ні, знаєте що, беріть насамперед його прокляту жидівку! Бачите, як поблідла й скорчилася, мов муха в окропі! Вона нам швидше все виспіває, як лише її припече. Добре то старі люди кажуть, що жид лише печений добрий!

Опришки вхопили без милосердя нещасливу, напівмертву Рухлю. Вона мабуть іще не прийшла до себе, бо голова її звисла, лице посиніло. І слівця не писнула, як її брали. А інші вже зачали перевеслами із сухої соломи обкручувати їй ноги.

— Боже мій, моя Рухля! — крикнув у крайнім відчаю жид і, зібравши останні сили, закричав знов:

¹ Феник — пфенніг — півкопійки.

— Гвалт, гвалт! Хто в Бога вірує, рятуйте, рятуйте, не дайте душі загинати!

Саме в тій хвилі стих вітер на хвилину, і розпучливий голос жида дзвінко розлетівся по лісах і горах.

Але опришки як стій зав'язали йому рота і нещасний мусів німо дивитися, як ті нелюди кинулися мучити страшними муками його любу, напівмертву жінку. Серце його стискалося в грудях в почуттю безсилля, що бачить її тяжкі муки, а не може їй допомогти.

Уже кляті обступили Рухлю, вже засвітали в повітрі їх канчуки, вже серед проклять, сердитих слів дався чути слабкий стогін мученої, вже її випитують за гроші, та вона нічого про гроші не знає, вже ватажок кричить голосно: „Вогню!“, в грудях жида стигне остання крапля крові, — коли нараз почувся гук рушниць, упали два вистріли, і рудий і другий опришок трупами впали на землю. Решта розбіглася з криком, покидаючи свої нещасні жертви. Тільки корчма, серед котрої опришки розложили великий вогонь, горить у середині. Дим валить вибитими вікнами, а полум'я рухомими вогняними язиками лиже вже стріху, що тріщить, сичить і куриться.

У світлі пожежі бідний жид бачить при собі чоловіка невисокого росту, який розв'язав його й каже йти за собою в село. Сам він бере на руки задеревілу Рухлю, обзиває її своїм широким сердаком і несе, мов дитину, до села.

— Та що довше оповідати? Ви вже самі всього догадалися, Кириле! Той нещасливий жид, — це я, а його несподіваний порятівник — ви! От чому мені на душі ваша кривда! Вчора вечір перед сном дивлюся на образ Рухлі, що

Його ношу на грудях, і дивлюся і... нагадав собі той страшний вечір, котрий позбавив мене мого мешкання, мого спокою і мого щастя на ціле життя! Добродію, — додав Ізак зі сльозами в очах, — ви спасли нас із рук тих страшних людей, ви завели нас до села, ви бодай ще на хвилю врятували життя моєї Рухлі! Та вона нещаслива не могла пережити того переляку, тої муки, котру витерпіла на страшнім вітрі й зимні... вона, як весняний цвіт, звалений морозом, незабаром зів'яла на моїх руках!

Петрій живо пригадав собі ту пригоду. Він саме в той час із одним тільки слугою подався до Розгірча, бо в тамошнім камені була також одна з Довбушевих криївок, хотів із неї забрати гроші й перенести до головного словку. Лишивши слугу в селі, сам осторожно, узброєний у рушницю-подвійку й пару добре набитих пістолетів, рушив до каменя; вертаючи вже з грішми, почув страшний крик Ізака й поспішив скоро на поміч нещасному.

— Я вам того ніколи не забуду, — казав жид, — я вам завдячую своє життя, чому мені вам не віддячитися? Лише що значить та мізерна річ, у якій вам хочу допомогти?

— І те багато значить, приятелю, — відповів Петрій, — бо показує ваше щире серце! Але будьте ласкаві, доповідajte, що з вами було далі.

— По смерті моєї небіжки Рухлі життя моє сталося одним неперерваним пасмом жалю, горя й смутку. Я лишився без дому, без засобів, без нічого, я не мав ні батька, ні матери, ні жодної рідні на світі, став круглим сиротою. Корчма згоріла не вся, та незадовго

розвалилася, бо не було кому взятися до справи. Я від того часу не міг і поглянути на те місце, що бачило мов страшне нещастя, і блукаю по світі між чужими людьми.

— А чим же ви займаєтеся? — запитав Петрій.

— Чим займаюся? О, на це тяжче відповісти, як запитати! Тисячі робіт, тисячі справ переходили через мої руки. Я поклав собі після того нещастя решту життя помагати своїм братам!

Петрій широко видивився на незвичайного жида. Ті слова здивували його. Йому ніколи не лучалося бачити жида, котрий би займався чимось подібним. Йому навіть видавалося зразу, що страшне нещастя й тривога тої ночі, про яку оповідав Ізак, помішали його розум. Але поглянувши на тихе, спокійне лице Ізака, на його ясний, розумний погляд, він покинув ту думку і в задумі мовчки йшов даліше.

Х

Іванко

— Мій батько, — говорив далі Ізак, — був досить бідний орендар, але все таки, не маючи дітей, крім мене, старався мене вивчити, послав мене до школи. Там то вже в моїй душі повстали перші зароди думок, які вас тепер певне дивують. Батько мій постарів, не міг даліше сам вести корчми і взяв мене зі школи додому. Я скоро привик до газдівства, оженився й по смерті батька почав далі вести його зарібок, шинкував. Тут, у відлюдній тишині, мої думки, перше трохи неясні, дозрі-

вали й міцніли, та я все ще таки не знав, що робити. Аж страшний удар попхнув мене до діла.

— І що ж ви хочете робити?

— Я вам так вдячний, добродію... ви спасли мене й заховали для нового життя, для нової дороги, якою досі в нашім краю ні один жид не йшов. Я вам скажу все так щиро, як ще нікому досі не казав! Ви бачите самі, що в нашім краю багато жидів, далеко більше, як в інших краях. Я ходив навмисно за тим по чужих краях, аби пізнати їхнє життя і відносини до християн. Знаєте, Кириле, там багато дечого інакше! Там жид громадянин держави так, як кожний інший, а в нас він п'явка, що висисає цілий нарід!

Петрій мимовільно зідхнув. Він бачив правду тих слів, бачив аж надто добре сумну дійсність, але чути такі слова з уст жида було йому дивно.

— Хай вас не дивує моя щира мова про моїх краян. Тут нема що таїти їх лихих сторін, але треба їх направити. Самі бачите, що це справді так, що вони замість вдячності тутешнім людям за те, що колись, у часах лютого переслідування, їх тут гостинно прийняли, нищать і підкопують їх добробут, доводять їх до крайньої біди! Лихва, п'янство, туманення, це ті язви, що вони напустили на нарід, що обезсилюють його. А крім того з якою ж погордою вони дивляться на гоїв!

— І як же ви думаєте всьому тому зарадити? Чи можна ще направити те страшне зло?

— Для щирої охоти й сильної волі нічого нема неможливого, — сказав піднесеним голо-

сом Ізак.—Ходіть, я вам скажу, які мої погляди на ці справи, і що я зробив досі на тім полі, чого я добився, що думаю робити на будуче.

І Ізак зачав розвивати перед Петрієм свої думки, більш-менш такі самі, які сьогодні в устах усіх, а до котрих здійснення змагає тільки небагато щирих сердець...

Тим часом подорожні звернули з гостинця і вийшли на вузьку, досить добре убиту гірську стежку; нею було ближче, хоч іти небезпечніше. Стежка вела високими верхами й густими смерековими борами, в котрих крилося багато дикої звірини. В зимі ніхто нею не ходив задля вовків і сніжних заметів, та й у літі рідко пускалися нею сам-на-сам подорожні. Зате вдвох, утрьох, із доброю рушницею в руках можна було туди йти безпечно, а дорога була далеко приємніша, околиці далеко різномодніші, ніж гостинцем. Петрій дуже добре знав ту стежку й ті ліси, а жид ані хвилі не вагався йти за ним.

Оба вийшли незабаром під густе, темнозелене склепіння відвічного бору. Немало там було таких місць, на яких не станула людська нога, де сокира ніколи не діткнулася свобідних дітей пустині, столітніх смерік і ялиць. Одною тільки старістю, вихром, перуном або червами повалені на землю, залягали вони її своїми велетенськими пнями, поволі, десятки літ гниючи і вкінці розсипаючися на дрібне порохно.

Уже зачинало вечоріти. Подорожні прискорили кроки до найближчого села, до котрого було ще три милі доброї лісової дороги. Розмовою скорочували собі час подорожі й не оглянулися, як довкола них почало темніти,

як предмети ставали щораз невиразніші, зливаючися з іншими в темну стіну.

Нараз перед ними щось зашелестіло, немов кинувся який звір, виполошений із свого леговища. Петрій бистро поглянув за предметом, що втікав, але предмет не подавав на звіря. Петрій бачив, що це біжить щось біле просто, на двох ногах. Нараз те, що тікало, видно, запуталося ногами в гущавині і з розмахом гримнуло собою об землю, видаючи страшний, людський зойк болю.

— Ти хто? Стій! — гукнув Петрій. — Стій, бо стріляю!

— Та я вже не тільки стою, але й лежу! — простогнав утікач плачливим, хлоп'ячим голосом. — Будьте ласкаві, панове, даруйте мені життя... я нічого не винен... змилюйтеся... не губіть мене!

— Що take! — буркнув сам до себе Петрій, — чи мене слух зводить, чи це й справді Іванко Довбушчучин?

І Петрій приступив до хлопця, що все ще лежав на землі й жалібно стогнав, просячи дарувати йому життя.

— Але ж бо мовчи, дурню! Кому треба твого комарового життя? — крикнув, сміючися, Петрій. — То ти, Іванку?

— А то ви, стрику¹ Кириле? Слава тобі, Господи, що ви надійшли... Я вже гадав, що згину в тій проклятій пустині!

— Ти що тут робиш? — питав Петрій, підіймаючи його й оглядаючи, чи не покалічився.

— Ні, стрицуню,¹ я ніде не покалічився, лиш ударився трохи в голову й потовк собі

¹ Стрицуньо, стрик — дядько.

коліно. Але це нічого. Коли ви тут, я вже не боюся!

Іванко поцілував Петрія в руку і, держачися його, якби для більшої безпеки, за полу, говорив далі:

— Я вчора рано вигнав худобу до лісу й пасу. Аж приходять до мене Сенько й Ленько, Довбушукові сини, й кажуть: „Іванку, ходи з нами!“ А я кажу: „А худоба? Хто буде худобу завертати?“ А вони кажуть: „Не бійся, дурню, чорт худоби не забере! Ходи, татуньо казали, аби ти йшов з нами!“ А я знов до них: „Та пощо маю йти з вами?“ Але вони мене один за одну руку, а другий за другу, тай кажуть: „Ходи, дурню, і не питай, коли кажемо!“ Я пішов. Ми йшли лісами, дебрами, чагарами такими, що крий Мати Божа, вони напереді, а я за ними. Я собі геть ноги поббивав, плачу, кричу, аби заждали на мене, але вони все кричать: „Борше, борше ти, жабо мала, ми не маємо коли!“

— Я вже не питаю, біжу за ними, щосили. Нараз вони стали, казали мені зачекати на місці, а самі полізли в дебру, та таку глибоку, темну та страшну, що я боявся й заглянути до неї! Незабаром потім вилізли, несучи щось у мішках під полами. І знов зачали ми йти, але вже поволіше. Я питаю Ленька: „Що ви, вуйку, несете?“ А він мені каже: „Мовчи, дурню!“ Ми пішли далі. Аж десь геть із полудня зайшли сюди, ось тут, де та яма під берегом у дебрі. Там вони пішли до ями, а мені казали зачекати надворі. В середині були досить довго, нарешті вийшли вже без нічого. Ленько питає мене: „А що ти, Іванку, змучився?“ А я кажу: „Ще й як!“

„На“, каже він мені, „тобі хліба й чекай тут, доки ми не вернемо!“ „А коли ж ви вернете?“ питаю я. „Ми не забавимо“, відповів Ленько. „Але пам'ятай, ані на крок не відходь мені звідси!“ „А знаєш що“, додав Сенько, „я тобі дам роботу! Назбирай і наклади моху під суху ялицю, ми тут заночуємо. Але не важся мені йти там“, і показав яму. „Як ми прийдемо, то зараз пізнаємо, чи ти там був, а як так, то пам'ятай, що твоя смерть!“ Я напудився дуже, а вони пішли.

— Ну, і ти чекав на них? — питав Петрій.

— Ба, а як, стрику, чекав! Моху наносив, укусив два-три рази хліба, напився води з потоку, та й чекаю, чекаю... нема вуйків. Я боявся дуже спочатку, далі дивлюся, нема нічого небезпечного, то й ліг спати. Нині рано збудився, зачав оглядатися. Пригадав собі, де я, сів на свій мох, та й сиджу.

— До ями ти не заглядав?

— Ні, стрику, я боявся туди йти: хто знає, що там!

— Ну, а чого ж ти туди нишпорив?

— Я ходив довкола, виглядав вуйків, а надбавши ту доріжку, сів коло неї, думаючи, що вони нею надійдуть.

— Як так, то провадь нас до тої ями!

В душі Петрія засвітала несподівана надія, що відшукає свою згубу! Він не сказав Ізаківі нічого, але за Іванком рушив у глиб цілком уже темного яру, заваленого грубими гниляками так, що з великим трудом можна було крізь них добратися до долу.

Вони продерлися більш-менш до половини глибини дебрі й спинилися під грубезною, сухою ялицею, вершок котрої перун скинув їй самій під ноги.

— Ось тут мое місце! — сказав Іванко, тяжко віддихаючи з утоми. — Ось тут можете переночувати на тім моху!

Тим часом Петрій добув гніт, який мав усе при собі. Бліде світло облило предмети довкола них, а темрява за ними стала ще густіша.

Подорожні оглянули мохову постелю, дерева довкола, подалися до темної печери, котру вижолобила вода в стрімкій стіні яру. Та пізніше людські руки, здається опришків, розширили її і зробили з неї вигідну криївку, заслонену гнилими трамами¹, густими корчами колючих ожин і всякого хабузу, що око неврального чоловіка ніяким чином не відкрило б її. Петрій знав її добре, і не раз вона ставала йому в пригоді в молодших літах, коли зносив із подібних криївок Довбушеві гроші та мусів ховатися перед різними неприятелями, людьми й звірями. За Петрієм, осторожно пробираючися крізь густі корчі ожин, ішов Ізак, а за ними малий Іванко. Він дуже був цікавий побачити, що сховали вуйки в тій темній норі.

Петрій пильно перешукав усі закутини печери, та не міг відкрити нічого. Аж за другим разом у щілині, котрої перше не добачив, знайшов два шкіряні мішки і, витягнувши їх, показав жидові.

— Ось моя згуба! — сказав Петрій.

— Яка згуба? — запитав здивований Ізак.

— Гроші, що мені вкрадено.

— То ті вуйки, про котрих хлопець говорив, були... Ага, вже починаю розуміти!

¹ Трам — грубе дерево.

Петрій не відповідав. Усі вернули назад під ялицю, де мали спати і, покріпившись тим, що мали при собі, полягали. Місяць піднявся саме на небі і, продираючися крізь густе га-луззя, ледве-ледве заглядав у лиця подо-рожніх.

Глибока тишина залягла цілий величезний бір.

— Спите, Кириле? — питав по досить дов-гім часі Ізак виразним, але тихим голосом.

— Ні, не сплю, або що?

— Та ніщо, я не можу заснути.

— І мені не хочеться спати.

— Говорім дещо.

— Та про що?

— Я маю вас щось запитати. Ви, здається, вернете тепер додому, правда?

— От і я про те думав. Але я вже рішився: піду на Угорщину з вами.

— А то чого?

— Мушу тих бідаків увільнити з в'язниці.

— Що вам до них? Нехай злодії сидять!

— Ні, приятелю! — сказав Петрій. — Ви, певно, підозріваєте мене, що я нещирий, скри-тий, і догадуєтеся, що більше знаю про зло-діїв, ніж говорю. Воно й правда, та вибачте, що не можу вам сказати всього, як і що... Велика присяга в'яже мене, не можу нічого говорити, що могло б їм пошкодити, а нав-паки, мушу для них робити добро!

Ізак здивувався немало, почувши таке. Не допитував Петрія ні про що більше, тільки звернув розмову на інший предмет.

— Як ідете зі мною, Кириле, то я скажу вам ще щось, може вам воно придасться. Ті гроші, котрі ви тепер віднайшли, зложіть

у банку в Сиготі. Це, певно, великі гроші, то з них наросте великий процент.

— То небезпечна річ,— сказав Петрій зі звичайною в українця недовірливістю до всяких спекуляцій.

— Нічого тут небезпечного! Я беру цілу справу на себе, а думаю, що мені можете повірити.

Петрій не сперечався довше й пристав на те, що казав жид. „Хто зна“, подумав собі, „в якій пригоді можуть стати ті гроші, як не мені, то комусь по мені!

— А що буде з малим? — закинув Ізак.

— Малого відішлю додому, скажу йому добре, куди йти, і най іде!

І оба довго ще говорили про всячину. Нарешті, їх перемогла втома, і оба послули твердим і спокійним сном. Лиш малий Іванко, що спав між ними, кидався й кричав крізь сон... Видно, вуйки нагнали йому немало страху.

ХІ

Любов Андрія

Олеся Батланівна була гарна, дуже гарна дівчина. Андрій знав її ще змалку і давно, давно полюбив її. Але любов його не була та пристрастна, гаряча, шумна любов, що вибирає любу особу якими красками ідеалу, що говорить багато про себе, добираючи найтонших красок, аби висловити найменші відтінки чуття. Це була тиха, сильна й повна саможертви любов, ніжне прив'язання брата до сестри, бажання тихого, родинного щастя в життю.

Бувало, Андрій давнішими літами цілі вакації¹ проводив із нею. Він щиро думав подружитися колись із тою гірською квіткою. Він старався дати їй більше просвіти, аби тим зблизити її до себе. Навчив її читати й писати, впоїв у неї любов до рідного краю й освіти, доставляв їй книжок, котрими могла просвічати свій розум і своє серце.

Батько Олесі, що був у громаді війтом і вважався одним із перших багатців, не спиняв того. Він пізнав щирі наміри Андрія й лишав дочці досить часу читати та розмовляти з Андрієм.

По відході батька на Угорщину Андрій подався зараз до Батлана. Йому хотілося побачити свою квітку, як звичайно звав Олесю, поговорити з нею, почути її щирі слова,— та й йому жаль було, що не міг уже, як давніше, вилити перед нею всього, що йому лежало на серці, висповідатися зі своїх діл та почувань. Його в'язала присяга...

Батлан сидів недалеко церкви за рікою, а за його гарною, просторою, хоч і не новою вже хатою простягався старанно оброблений і управлений огород під ярину. Саду, як звичайно в горах, не було. Сильні морози й каменистий ґрунт не дають розвиватися ліпшим овочевим деревам.

Увійшовши в хату, Андрій застав у ній тільки старого Батлана, що лежав на постелі від учорашньої бійки, та стару сумну Батланиху, що заходилася коло нього. Олеся полола в городі. Батлани привітали його чемно.

¹ Вакації — відпуск, канікули.

— А, все таки ви ще про нас не забули, Андрійку,— сказала стара весело.

— От дала би ти спокій з такою дитинячою назвою, Юстино,— озвався з постелі Батлан,— адже панич уже не дитина, щоб ти їх кликала Андрійком.

— Ну, ну, нанашку, я тим дуже тішуся й зовсім за те не гніваюся! Хіба в нас у школі інакше кличуться учні між собою?

Й обоє старі почали широко і зі співчуттям розпитувати Андрія про шкільні часи, про товаришів, про поворот.

— А де ж Олеся? — запитав, легко червоніючи, Андрій.

— Ваша учениця не занедбує, правда, ваших наук, але й моїх невільно кидати їй у кут,— сказала мати, котра, видно, гордилася своєю дочкою.— Пішла на город. Там щось треба обполоти, а я мушу сидіти дома! Бачите, яке нещастя нас постигло й то на гладкій дорозі?

І за тим словом показала на старого, котрий лежав на постелі обв'язаний хустками.

Андрій короткими, але щирими й сердечними словами виразив свій жаль задля того нещастя, а по короткій розмові вийшов у город шукати Олесі. Вона саме скінчила роботу й вертала додому, коли нараз побачила гостя.

— Ах, Андрію, це ви! — скрикнула, весело йдучи йому назустріч і подаючи йому руку.— Як же вам пішов іспит?

— Добре, панно Олено!

— Скільки раз я вас уже просила не кликати мене панною, а ви все своє! Що я за панна? Я дівчина, не панна!

— Ну, ну, не гнівайтесь, Олесю, я так... забувся! Але якже ж ви тут проживали на селі?

— А як же би,.. спокійно! Трохи було нудно без вас,— сказала вона, почервонівши,— але зате я мала ваші книжки. Що за гарні речі, як я їх читала, то й спати не хотілося, все би читала! Але чекайте лиш, щось то я вам такого мала сказати!.. Ага! Коби ви знали, який мені цієї ночі сон дивний приснився!..

— Ну?

— Е, ви б хотіли, щоб я вам його під голим небом говорила? Вертаймо до хати. Мамуня десь уже злагодили дещо, ви будете кріпитися, а я тим часом розповім. Я ще нікому того не оповідала, то будуть і мамуня й татуньо слухати. Не знати, що вони на те скажуть?

І вернули обое до хати, де Батланиха вже накрила стіл чистим, білим обрусом і заставила на нім попросту та смачно зварений сільський обід.

— Бачите, Андрійку, дозвольте називати вас так, бо я стара, вже так до тої назви привикла, що не втну інакше! Ми нині трохи запізнилися з обідом, тож будьте ласкаві, не погордіть нами й пообідайте з нами разом, по-давньому.

— Але ж я вже обідав дома,— сказав Андрій.

— Це нічого, не переїстесь,— жартувала Олеся.

Андрій усів за стіл обік старого Батлана, котрого жінка підвела з постелі й посадила, за стіл. Олеся не сідала разом із ними. Вона була за господиню, і, приносячи страви оповідала свій сон.

— Пригадуєте собі, Андрію, як ви давніше часто мені розказували про ту страшну хвилю, коли на вас у лісі під Чорною горою напали ведмеді? Отож то мені таке саме приснилося. Мені здавалося, що саме вечоріло. Сонце на заході обливало хмари кривавим світлом, а на нім темними рисами вирізувалася Чорна Гора. На найвищій кам'яній іглиці стояв той сам високий старець з похиленою головою і з руками навхрест на грудях, той чоловік, про якого ви мені оповідали. А під горою серед скельних, гострих відламів я бачила вас, як ви дерлися вгору. Нараз за вами вирвався якийсь страшний, чорний чоловік, ухопив вас за руки і з розмахом кинув у глибоку розвалину, на дні котрої стреміли щербаті зуби гострих, кам'яних відломів. Немов червона блискавиця, злетів таємний старець із вершини іглиці й підхопив вас на льоту на руки. Щербаті, кам'яні зломи розступилися під ним, глибока пропасть дихнула холодом і чорною темнотою, а в тій самій хвилі ви провалилися оба в глибіню. А чоловік, що вас кинув, від великого розмаху стратив також рівновагу на гострій скалі й гримнув собою тяжко на другий бік на такі самі щербаті, гострі, кам'яні зубці. Я чула страшний, смертний стогін його, бачила кров, що бризкала високо догори. Я стояла, здавалося мені, десь ніби то на камені, а підмною шуміли й бризкали хвилі глибокої ріки. Я бачила все те, і серце в грудях стялося льодом, холод смертельний проник усе тіло, я не могла ані кричати, ані плакати, ані з місця рушитися. Нараз видалося мені, що з густого лісу вирвалися два страшні ведмеді

Ї почали мене шарпати. Я стояла, мов окаменіла. Бачила глибокі рани, чула біль, та не бачила крові й кричати не могла. Нарешті, в страшому відчаю я добула всіх сил і з окриком кинулася зі скелі в глибокий чум води, що розплислася під мною сріблом. Я ще останній раз закричала й у тій самій хвилі пробудилася.

Старі різно толкували той незвичайний сон. Андрій мовчав. Його лице покрилося хмарою задуми й меланхолії, що виступала у нього все на саму згадку про страшну пригоду з дитинячих літ. По обіді попрощався з Батланами й пішов додому.

Мати сиділа сама дома й шила. Слуги порозходилися до роботи, тільки недужий старець стогнав і кричав охриплим голосом якісь невиразні слова, перериваючи загальну тишину. Лице старця все ще було таке ж страшне, як учора, і Андрій не міг без внутрішнього зворушення глянути на нього. Загальна тишина в домі немов очарувала його. Він вийшов під хату і, сівши на призьбі, потонув у думках.

Уже зближався вечір, і Андрій усе ще сидів у задумі на призьбі. Душа хлопця була в дивнім настрою. Вражіння двох останніх днів сильно її зворушили, і, здавалося, на довго прогнали її спокій і рівновагу. Все мішалось в його уяві... Почуття одні за другими тислися, мов тумани в темний, лісистий звир,— він не міг ні одного з них зрозуміти, хоч кожне відчував окремо й виразно. Вкінці над усіми думками запанувала одна думка, перед ним виринуло поле його роботи, пусте, тернисте. Його добродушна натура все насуп-

вала йому на розум вагання що до злоби Довбушуків, усе шептала йому: „Хто знає, чи не можна б щирим, приятельським способом порозумітися з противниками? Хто знає, чи не далось б привести до згоди обі родини і з так великими засобами, які були в руках Петріїв і Довбушуків, зчати зараз роботу для народнього добра, по селах і містечках закладати українські народні школи, попірати шкільну українську молодь, аби виробити з неї народню щиро-українську інтелігенцію. Такі думки, як світляні вогники, блискали перед його уявою й щезали, блискали й щезали, та виринаючи що раз частіше, поволі скріпляли в його серці намір пробувати щастя, першому подати завзятим противникам руку до згоди. Не можна заперечити, що тут було також і немало молодечого егоїзму. Андрій бачив уже наперед здивовання батька, як він, вернувши з Угорщини, довідається про згоду й щирю дружбу Довбушуків із ними, вже тепер чув похвали, котрими батько вихваляє його рішучий крок.

Темнота, що поволі огорнула природу, роз'яснила ще більше його думки. По вечері заснув Андрій, поклавши собі в голову—невідмінно завтра піти на Довбушуківку й подати ворогам руку до згоди.

ХІІ

Стара в пустині

Загляньмо ще раз у Довбушуківку. Темна, але погідна тепла ніч прикрила землю. Вже пізня пора, і в Довбушуківці всі, здається, полягали спати. Тільки в самотній просторій

„пустині“ мигтить блідий каганець і непевним блиском обливає предмети в тій безлюдній і мертвій оселі.

Пустинею звалася, як уже давніше згадано, маленька, віком похилена й ніким не замешкана хатина на збочі Довбушуківки. Там, як казали, родився Олекса Довбуш.

Каганець світив блідо. Крізь щілинки полу-паних дверей падало його непевне світло до сіней, котрих непобілені стіни були порох-наві й погризені червяками. В самій хаті не було нічого крім старої дерев'яної лави й грубої ялової колоди на середині, яка, здавалося, була ще з тих часів, як на подібних колодах падали невинні українські голови.

За якийсь час увійшли до хатини брати Довбушуки. Попереду йшов, схиляючися вдвоє, понурий Олекса, прикусуючи долішню губу, а за ним Демко. Вони мовчки посідали на лаві.

— Уже пізно, а наших нема!— сказав Демко.

Олекса мовчав, схиливши велику, як таран голову.

— Ти ще, брате, бачу, гнівний на мене за ранішнє?— відозвався Демко, звертаючися до Олекси.

— І як мені не гніватися, коли то твоя вина, що ми мусимо дальше завдавати собі муки й праці з тими поганцями? Вже були би їх обох певне мали тепер у руках!

— Що ж робити! Роздумай сам, чи я винен, що крикнув, не хочачи, з болю? Ну, але не бійся, швидко ми зате гарно відплатимося їм!

Знов наступила довга мовчанка. Олексі, видно, не хотілося говорити. Демко зачав перший:

— Олексо, не чути нічого про твоїх синів? Прийдуть нині на збір?

— Не прийдуть.

— Ба, але товариші чекають на поділ грошей. Що ти їм скажеш?

— Скажу їм, що нема хлопців із грішми!

— Але де ж вони? Я їх дома не бачив.

— Ну, я був би дурний, держати їх дома, як знаю, що прокляті пройдисвіти могли би кожної хвили прийти по них. Я їх вислав, аби скрили гроші, доки я тут з товаришами не впораюся.

— А як же ти хочеш з ними впоратися? Що хочеш з ними зробити?

— Чекаю, доки мені не зловлять Петрія, а потім...

— А потім?

— Брате, можна спуститися на тебе?..

— Як на себе самого! Хіба не знавеш, що й мені треба позбутися того небезпечного спільництва?

— Як так, то добре! Робімо разом! Як закінчиться робота з Петріями... треба скликати їх разом у лісі, на Чорній Горі... і там почастувати...

Це останнє слово вимовив Олекса якимось дивним тоном. Демко ще не догадався нічого, й допитливо поглянув на брата.

— Гай, то ж то дурна голова! Я цілком чесно думаю... Принесемо барилку горілки, заправленої різними коріннями, та й годі!

Тепер Демко порозумів пекельну думку брата й затримтів на цілому тілі.

Під хатою щось зашелестіло. Олекса замовк і став наслухувати.

Довкола було тихо.

Правду сказав славний поет: Es ist der Fluch der bösen Tat, dass sie gebärend stets nur Böses zeugen muss¹! Так сталося і в Олексю Довбущуком. З початку не злий чоловік, він міг би був під добрим проводом стати й цілком добрим. Але батько його споїв у нього смертельну ненависть до Петріїв, що, мовляв, стараються на всякий спосіб знищити його рід і його самого, правого спадкоємця Довбушевих скарбів. Зовсім природнім наслідком того було, що Олексю звик до неробства, бо ж мав мати Довбушеві скарби, що звик усяке нещастя, усяку недолю, котра його постигла, складати на шию Петрія, що зачав рішуче думати про відплату злом за зло, про знищення Петріїв. Тому зв'язався з шайкою лісових розбишак, а тепер, як побачив, що їх спілка може більше зашкодити, як помогти йому, наважився на страшну річ — усіх потруїти! Демко похнюпив голову, почувши страшні слова.

Оба брати довго мовчали, не сміючи глянути один на другого.

Нарешті, з криком і галасом увійшли товариші, і зачалася нарада.

Олексю говорив їм про свої пляни, як би то дістати Петрія в руки, як його допитувати й мучити, аби показав місце, де скрив скарби Довбуша, та нічого не згадував про гроші, які при допомозі тих самих товаришів удалося йому вислідити й викрасти.

— А ба, ватажку, — відізався один низенький, живий і досить добре убраний нероба, —

¹ Це в прокляття злого вчинку, що, народжуючись, уже мусить плодити зло.

та же, здається мені, головна мета, чому ми сьогодні зібралися, був поділ винайдених грошей! Де ж ті гроші? Давайте їх сюди, нехай порозділюємо!

На лиці Олекси не видно було ніякої зміни. Він спокійно відповів:

— Ще нема синів; вони пильнують грошей у горах, і я казав їм нині принести їх сюди. Вони надійдуть незабаром.

— А хто їх там знає? Може їм там трапилася яка біда, — сказав несмілим голосом Демко, котрого в грудях душило ще після страшних слів, які чув від брата.

Розбишаки зачали бурчати на спізнення. Вони сподівалися вже застати все готове, а тут незадовго й ранок. Олекса сидів тихо. По хаті йшла голосна розмова про різні злодійські штучки, аж нараз заскрипіли двері хатини, і, мов мара, всунулася до середини стара Горпина в довгій, білій сорочці й білій намітці. Вона звільна подалася насеред хати, а каганець освітив у тій хвилі її страшне лице. Очі її блищали диким вогнем, а червоні обвідки повік надавали їм іще більше страшного виразу.

— А поздыхали би ви всі! Щоб ваші діти поперевадилися та щоб вашу роботу Бог прокляв! Я давно слідкую за вашими поступками, синочки любі, і тільки вам кажу: „Нехай вас Бог прокляне так, як вас прокляв батько, якого ви, збитого, викинули в ліс, як вас ось тут проклинає мати! Щоб ви на шибениці позадирали ноги, а круки щоб вам заспівали похоронну пісню, щоб поклювали ваші тіла! Щоб усе, що зачнете робити, вийшло вам на безголов'я!“

Олекса без слова вихопив ніж із-за пояса й замахнувся ним на матір, та Демко здержав його за руку.

— Пусти! — крикнув Олекса.

Тим часом стара, мов відьма, зникла поміж них.

— Стій! — спам'ятував його Демко, — дай спокій дурній бабі! У них усіх така вже натура, що мусять кричати! Але той крик — то пустий вітер!

Олекса сів знов. І знов зачалися наради, знов залунали сміхи й жарти, але всі щораз неспокійніше дивилися на обох братів, що не мішалися до їх товариства й мовчки сиділи на лаві.

— Ми, здається, надурно ждемо на ваших синів і на наші гроші, ватажку, — промовив той самий низенький чоловічок, що перед тим говорив. Він мав прізвище Невеличкий.

— Ну, то розходьтєся тепер, а за три дні чекаю вас тут знов. Я гадаю, що мої сини до того часу вернуть.

— Е, нехай чорт забере твоїх синів, коби¹ лише наші гроші вернулися! — буркнув під носом Невеличкий і вийшов.

Довбушук не чув тих слів, він потонув у тяжкій задумі.

Незабаром усі говариші вийшли й щезли в поблизькім лісі.

— Слава Богу, якось цей раз минулося! — аж легше відідхнув Олекса.

— Нащо ти їх за три дні сюди скликав?

— Я вже знаю, чому! Ходи, я тобі розкажу по дорозі! Час їти спати!

¹ Коби — аби.

Демко взяв каганець, і оба брати вийшли, зачинивши за собою двері.

Та товариші, як лиш увійшли в ліс, зараз пристанули й утворили колесо довкола Невеличконого. Невеличкий стояв поважно в середині.

— Що, що? Що вони говорили із собою? — питали всі разом.

— Пст! — шепнув Невеличкий, поклавши палець на уста.

Товариші зрозуміли знак і замовкли.

Невеличкий оповів їм тихцем розмову обох братів, яку підслухав. Усі аж об поли руками вдарили.

— Ось воно що! А ми їм вірили!

— Ми їх розірвемо на кусні, ми їх посічемо! — кричали деякі.

— Стійте! — говорив Невеличкий. — Я маю гарний плян, оповім вам потім. Але тепер треба нам ще слухати їх; лиш не треба їм нічого дати пізнати! Треба ж дістати в руки Петрієві гроші! А тепер кожний на своє місце!

— Славно, славно! — закричали товариші й миттю, мов нічні сови, розпирхнулися по лісі.

XIII

Андрій у Довбущука

На другий день рано по сніданню, не сказавши навіть матері нічого про свій намір, вибрався Андрій, повний надії, на Довбушківку. Серце його мимовільно стискалося зловіщим почуттям. По дорозі вступив до Батлана. Старому було вже далеко ліпше, а Олесі знов снилися неспокійні сни. І їй нічого не сказав Андрій про свій намір. Та вона така була неспокійна, так рада була його довше

при собі задержати, що старі аж дивувалися. Мати мусіла їй навіть зганити те, що так довгозадержала Андрія Розставшися з Андрієм, Олеся почула себе так самотньою, так неспокійною, що сльози самі від себе виступали їй на очі й котилися по її гарнім лиці. Вийшла з хати, аби на самоті виплакати, хоч сама не знала, що з нею робиться.

Андрій с тяжким серцем ішов далше. Його запал, здавалося, поволі остигав, але він таки рішився, будь-що-будь, поставити на своїм і спробувати, чи не вдасться привести добрим способом роз'єднані родини до згоди.

— Слава Ісусу Христу! — промовив він, входячи до Олексової хати.

Матрона, що заходила коло печі й варила бараболі на обід, задеревіла ціла на вид молодого чоловіка, про котрого її чоловік згадував не раз із такою злобою. Вона не знайшла в грудях голосу, щоб відповісти на його привітання, лише переляканим, майже мертвим лицем дивилася на нього. Олекса спав іще після нічної наради, та Матрона не сміла перестерігати Андрія при ньому. Вона боялася свого чоловіка, навіть тоді, як спав.

Андрій здивованим, але спокійним оком поглядав на ту непривітну оселю. Його очі падали то на нещасливу жінку, що мов тіль стояла коло печі, то на нутро помешкання. Все було занедбане, давно не чищене й брудне та проймало непереможною відразою. Олекса в брудній, давно не праній сорочці лежав на постелі, маючи під головою приколоток соломи, накривтий брудною веріткою¹. В горішній часті хати

¹ Верітка — ряденце.

клубився дим, як це звичайно буває в курних хатах. Андрій, відколи жив, не бачив такого поганого мешкання.

В тій хвилі Олекса проворкотав щось крізь сон під носом і пробудився. Обернувся, побачив гостя, і око його зяснило дикою радістю.

— Матроно, а це хто у нас? — запитав своїм ведмежим голосом, немов не довіряючи власним очам.

— Я, Олексо, я, Андрій Петріїв. Маю з вами дещо поговорити, — сказав Андрій, бачучи, що Матрона стоїть непорушно, мов одуріла, і не може й духу в собі перевести.

— То ви, паничу? — відказав Олекса на око байдуже, але в дійсності нутро його заграло дикою радістю. Він ліниво встав і сів на лаві проти Андрія.

— А чули ви, паничу, що до нас на Довбушуківку не вільно заходити нікому із вашого села? — запитав якимсь нехотя.

— Чув дещо, але думаю, що це для нашої розмови зовсім байдуже.

— А може й не байдуже, — відповів Олекса. — Але цікавий я, — додав знов повільно й холодно, — чому ви, паничу, так пильно забагли говорити зі мною, що аж тут мене вишукали?

— Річ дуже важна, Олексо! Я, як прийшов сюди, аж напудився¹ вашої нужди... Я й перед тим уже чув про неї, але не давав віри!

— Ого! Всі ви такі. Не можете дати віри, що комусь тісно, і тиснете ще гірше! Я цікавий, чого він хоче у мене добитися тим милосерним голосом? Щось його дуже приперло, або може хоче мене ще із моєї хати так ви-

¹ Напудитися — настрашитися.

гнати, як мене вигнав із села! — воркотав напівголосно, ніби сам до себе, Довбушук.

А Андрій, удаючи, що нічого не чує, говорив далі:

— Мій батько пішов учора на Угорщину за якимось пильним ділом, от тим я задумав сам піти до вас і подати вам руку до згоди.

Ті слова вимовив Андрій цілком спокійно, не прочуваючи, скільки нещасливих наслідків матимуть вони для нього.

— Куди пішов, кажете, ваш батько? На Угорщину? — повторив Олекса. — А не можна знати, чого йому там треба?

— Не знаю! Що до того, що я вам сказав, то я...

— Вибачайте, що вам перерву, паничу, — сказав, устаючи Олекса, і взявши жінку за руку, вийшов із нею до сіней, заперши за собою двері.

Андрій лишився сам. У його голові щораз ясніше укладався план розмови з Довбушуком. Та ось Олекса увійшов знов, сам, без жінки.

— Знаєте що, паничу? Тут не місце нам до так важної розмови. Чи не ліпше піти нам до нашої „громадської канцелярії“?

— Ов, у вас і канцелярія є? Ну, то ходімо, ходімо! Моя справа й так доторкається цілої вашої „громади“!

Довірливий і добродушний Андрій і не думав, що його чекає в тій „канцелярії“, і пішов за Довбушуком до „пустині“. По дорозі побачив лице старої Горпини, котра, побачивши їх обох, тріснула дверми своєї хати й замкнула їх із середини.

У самих дверях пустині здибали Матрону, все ще бліду й перелякану, як її рука, трим-

тячи, зачиняла двері, а вона сама бічною стежкою пішла додому.

Коли вийшли до сіней, Андрієві відразу стало чогось страшно, як побачив ту пустку, ті відлюдні, самітні стіни, як побачив ту колоду серед хати, а на ній шнур, грубе поліно, закарбоване й затесане на обох кінцях, і сокиру.

— Що то буде?—питав він сам себе, та не вмів найти у голові на те питання доброї відповіді.

— Сідайте, паничу!—розказав ¹ спокійним, але твердим голосом Довбушук.

Андрій усів на лаві і став розглядати стару хату.

— То ви, паничу, хочете, як чую, говорити про згоду? Так? А, це дуже добре, як ви вже раз нагадали собі віддати правдивим власникам те, що їх. Бо я думаю, що не під іншою умовою йдете зі мною на згоду!

— Як це розуміти?

— А так, що ви віддасте нам добровільно Довбушеві скарби, всі до останнього гроша, а тоді можемо говорити далі.

— Того не можу зробити,—відіззався живо Андрій,—бо це не в моїй силі. Мої умови такі: ви присягнете, що будете жити в щирості і братній єдності з нами, а по якімось часі, як ми побачимо, що то правда, розпічемо разом працювати Довбушевими скарбами на добро народа.

— Такої ти співавш?—крикнув Олекса.— А не знаєш ти, смаркачу, що той, про скарби котрого ти так спокійно говориш, мов би про свою власність, що той Довбуш тут родився,

¹ Розказав — наказав, звелів.

в тій хаті, котру ти тепер поганиш своєю проклятою особою? А знаєш ти, що ти тепер цілком у моїх руках, і що це власне допоможе мені дослідити тайну, де ви, скажені собаки, сховали моє наслідство?

Андрій мимовільно затремтів, поглянувши на розложений на колоді шнур, сокиру і дивний дрюк. Але до останньої хвилі рішився держатися спокійно й не дразнити більше Довбушука, що стояв перед ним, грізний і понурий, вперши очі в його лице.

— І як же ви тим дійдете тайни? — спитав, усміхаючися, парубок.

— Побачиш! Як лиш зараз не скажеш, де Довбушеві скарби, і як мене зараз не заведеш на те місце!

— Олексо, — відповів Андрій, — не думайте, що ви погрозою або навіть муками дізнаєтеся від мене про ту тайну!

— Так? То побачимо! — крикнув Олекса, і очі його заіскрилися диким, скаженим вогнем.

І заки Андрій міг ще про щось подібне подумати, Олекса стисненим кулаком ударив його так сильно межі очі, що Андрій головою рівно-сильно другий раз ударився об стіну. Той подвійний удар доразу заглушив його. З диким реготом пірвав його Довбушук за груди й кинув ним, безсильним, звинувши його, як грудкою, до землі. Кров бризнула Андрієві з уст і носа, затріщали від страшного удару кості. Олекса цілим своїм тягаром звалився на нещасного, прикляк йому на груди, й одним рухом розірвав на ньому сорочку, зробив із неї шмату, а нею забив Андрієві уста так сильно, що нещасливий не тільки не міг кричати, але й ледве міг дихати. Потім шнуром,

що лежав на колоді, зв'язав Андрієві руки, для більшого болю перев'язавши великі пальці так, що тут же під шнуром виступила кров.

— Скажеш, де Довбушеві гроші? — більше сичав, ніж говорив Олекса, притискаючи ще сильніше груди Андрія.

Але Андрій стратив цілком притомність і не міг навіть ворухнутися.

Довбушук другим кінцем сирівцевого шнура зачав щосили сікти Андрія по голих плечах і грудях. Біль отверезив бідолаху, його очі зайшли кров'ю, на плечах і на грудях під ударами повиступали червоні довгі смуги, а декуди і кров поплила.

— Скажеш, де Довбушеві скарби?

Андрій кивнув відмовно головою.

— Так? Ну, то чекай! Видно, ще тобі мало!

І Олекса розпочав дико, по зв'язаному мучити Андрія. За кожною новою мукою питав його про місце сховку Довбушевих скарбів, та Андрій стратив притомність і не рушав уже навіть головою. Але Довбушукові було видно мало тих мук. Він витягнув свою жертву на лаву й повісив на грубий дерев'яний гак у темному куті.

Андрій висів оmlілий... Шнури вгризалися йому щораз глибше в тіло й проїдалися аж до кости.

— Собачий син, я його пробуджу зі сну!

І з тими словами Довбушук вхопив коновку з водою, що стояла в куті, і вилив на Андрія, не тому, аби його протверезити, але наглою зливою побільшити його муку. Нещасливий затрясся на цілім тілі й прокинувся.

— А що, паничу, скажеш тепер по щирості всю правду? — питав з насмішливим погля-

дом Олекса.— Правда, у мене гарні способи приневолювати чоловіка до щирості? Ну, ну, маеш ще час роздумати собі, чи сказати, чи ні! Вночі прийду знов до тебе й запитаю, як надумався.

І з тими словами Довбушук вийшов, позамикавши двері й лишаючи нещасного закривавленого хлопця тяжким болям і ще тяжчим душевним терпінням. Його мучила й нищила сама згадка, що ні батько, ні мати не знати-муть, де і як він загинув, бо він знав, що смерті йому не минути.

XIV

Із в'язниці

— Покликати сюди Ленька й Сенька Довбушуків!— крикнув окружний суддя в Сиготі, а судовий слуга подався з тим приказом до темничного¹ сторожа.

— Так ви, Кириле Петрію, признаєте, що ваша справа не має нічого спільного з молодими Довбушуками?

— Я знаю їх, знаю їх батька, і ніколи мені не прийшло би було до голови підозрівати їх, навпаки, я навіть власним коштом посилав їх до шкіл!

— А стражники переловили їх на границі, думаючи, що вони пачкарі, що перепачковують тютюн через границю, бо за тими пачкарями давно вже слідили. Але показалося, що то не вони, бо правдивих пачкарів рівночасно також зловлено, і вони призналися, що тих

¹ Темниця—в'язниця.

молодих людей цілком не знали. Ми були б їх уже нині рано випустили, але надійшла телеграма від поліції з Б., аби придержати таких та таких двох людей, запідозрених за крадіж. Тому й задержано їх.

— Цілком справедливо, але коли це була помилка, і мої гроші знайшлися, то я прошу випустити їх якнайскоріше!

Та розмова велася між окружним суддею і Петрієм у судовій залі в Сиготі.

В цій хвилі впроваджено під сторожею Ленька й Сенька Довбушуків. Вони стали коло дверей.

— Знаєте цього чоловіка? — запитав строго суддя.

Ленько й Сенько одуріли, побачивши Петрія. Вони подумали, що аж тепер їм прийдеться до всього признатися й гнити у в'язниці. Вони поблідли й не могли сказати нічого.

— Що ж? — питав суддя. — Кажіть правду, бо як ні, то собі ще більше пошкодите!

Сенько вже хотів кинутися до ніг судді й признатися до злодійства. Він був молодший і гарячіший, скоро вибухав гнівом, ненавистю і злобою, але так само скоро тратив відвагу.

Та Ленько, мабуть пізнавши, що хоче робити брат, стиснув його сильно за руку й рішучим, хоч трохи тремтячим голосом сказав:

— Знаємо!

— Хто він?

— Кирило Петрій, з нашого села.

— Мав він що коли з вами?

— Мав, та навіть посилав до школи!

Сенько думав, що таки тепер прийдеться їм до всього признатися, але оба вони не мало

здивувалися, коли суддя відвернувся від них і велів випровадити їх.

Коли брати вийшли, суддя звернувся знов до Петрія:

— То ви просите випустити тих хлопців?

— Прошу дуже, ласкавий пане суддя, і то тим більше, що мої гроші, як я вам сказав, уже знайшлися!

Суддя не спротивлявся довше. Обох молодих винуватців, що вже не знати чого сподівалися, зараз випустили з в'язниці. Парубки бігцем, не задержуючися, побігли містом й не спинилися, доки не побачили себе серед чистого поля.

— Леньку, той Петрій то таки добрий чоловік! — відізався перший Сенько. — За таку велику шкоду, що ми йому зробили, ще нас, як казали стражники, увільнив із арешту! Мені жаль, що я його все ненавидів! Коли би нас батько не відобрав був зі школи, ми би, може, були вийшли на добрих людей!

Але в Ленька глибоко вкорінилася ненависть, тому й він сказав:

— Е, дурний ти, Сеньку, зі своїм жалем! Петрій, собака, мусів мати щось інше на оці, що нас увільнив! Я йому не вірю, і то навіть тоді ні, коли нам, як здається, добре робить!

Та коли прийшли до печери, де сховали крадені гроші, немало засмутилися, не знайшовши ані грошей, ані Іванка. Аж тепер побачив Сенько, що Петрій не задля незвичайної великодушності увільнив їх, а для того, що вони йому вже були нешкідливі.

— Певно дурень Іванко все розповів. А не казав я татові, що не треба такого бубна брати із собою, коли він не то, що не допиль-

нує нічого, але ще й може зрадити місце сховку! — говорив Ленько.

— Собака,— буркотав Сенько, в якого давня ненависть, під впливом свіжого розчарування, ожила з більшою ще силою,— я думав, що він великодушний! О, але я йому ще покажу себе! І знов наша робота пропала, і знов ми бідні, як були!

Сенько був із тих людей, у яких пристрасті та зворушення спалахували скоро; його брат натомість був повільний у словах, але завзятий і скорий до діла.

Довбушуки йшли довго мовчки. Вже сонце клонилося до заходу. Голод зачав їм докучати щораз більше. Вони звільнили кроку. По якімось часі здибали в лісі одного зі своїх товаришів, відомого вже нам Невеличкою, який зручно підслухав минулої ночі розмову обох братів у „пустині“.

Він перший побачив Довбушуків, сидячи серед густого, широколистою, лісового корча, притаївшись там, мов лис. Пізнавши їх, виліз без шелесту із своєї криївки й несподівано вдарив обох разом із заду по плечах.

— Здорові були!

Оба парубки здригнулися, почувши людський голос у тій пустині. Але, пізнавши товариша, втішилися й оповіли йому всі свої пригоди, скриваючи лише це, що знали про переховання крадених грошей. Невеличкий слухав їх уважно, а в його лиці й рухах пробивалося таке довір'я до їх слів, що Довбушуки заспокоїлися і просили його, чи не дав би їм де чим занестися¹.

¹ Покріпитися (І в. Ф р.).

— Чому ж би ні? — сказав Невеличкий, усміхаючися, і виймив із торби довгу бляшанку з горілкою та великий кусень хліба.

Хлопці раді були знати, що Невеличкий робить у тій пустині.

— Хіба ж не знаєте, які наші справи? Ваш батько провідав сьогодні, що Петрій пішов на Угорщину, та розставив по дорогах чати, аби його дістати в свої руки. А правда, що мое леговище було добре, і ви навіть не були б мене відкрили? Я сам вибрав собі його.

Покріпившись, хлопці пішли далі, а Невеличкий усміхнувся іронічно, поховав усе в свою торбу і, голосно пштрикнувши пальцями лівої руки, як звичайно робив, коли був задоволений із себе і зі своєї роботи, подався на своє леговище.

Та й Петрій був задоволений зі своєї справи в Сиготі. Вийшовши від судді, здібав недалечко Ізака, що був цікавий, як його новий приятель покінчив справу.

— Добре пішло, — сказав Петрій й оповів жидові все.

— Може по-вашому воно й добре, але мені так не здається. Хоч ваші гроші знайшлися, та все таки треба було, аби злодії відпокутували за своє! Та про мене, не мені вам розказувати, а вас тільки хотів запитати, що тепер робитимете?

— Та бачите, я хотів іти додому.

— Е, де тепер, під ніч пускатися в лісі? От, ходіть ліпше зі мною, я заведу вас між чемних і учених жидів, моїх приятелів.

Петрій подумав кілька хвилин, і рішився таки лишитися. Він думав, що скористає дещо з розмови з „чемними та вченими“ жидами,

переночує, а завтра рушить у дорогу додому й буде дома ще перед вечером. Надто треба було ще залагодити грошові справи, бо Ізак обіцяв зложити його гроші в однім банку на проценти. Залагодивши грошові справи, попровадив Ізак Петрія до одного із своїх приятелів, Арона, у якого вечером мала відбутися нарада й довша розмова „вчених і чемних“ жидів.

Ця розмова переконала Петрія, що ні галицькі, ні угорські українці не зможуть підвестися ні матеріально, ні морально, доки жиди не зближаться до народу економічно й духово, доки з п'явок та визискувачів не переміняться на продуктивних горожан держави й не позбудуться своїх расових та класових упереджень.

XV

Поворот Петрія

Сонце хилилося вже геть із полудня, в лісі скісно проблискувало вже його проміння крізь галуззя ялиць і смерік, коли Петрій вертав із Угорщини. Вже минув те місце, де так несподівано здибався з Іванком, та не завважив того. Ішов задуманий, як звичайно.

— Дай Боже добрий вечір! — відозвався голос за ним.

Петрій оглянувся й побачив чоловіка невисокого росту, в приличнім одязі. Це був Невеличкий, котрого Петрій не знав. Його вигляд нічим не зраджував його опришківського ремесла. Зрештою, Петрій мав за поясом пістолет, а незнайомий окрім торби й палиці не мав при собі нічого, з чого можна би було міркувати про його ворожі наміри.

Привіталися, як Бог приказав, і зайшли в звичайну господарську розмову. Невеличкий виявив у господарських речах стільки досвіду й розуміння, що Петрій говорив із ним не без приємності.

Чим більше зближались до краю лісу, тим живіше говорив Невеличкий, пштрикаючи пальцями лівої руки. Розмова перейшла на ліси та на лісництво.

— Треба вам знати, що й я злісний і стрілець, але приманюю звірину по більшій часті в засідку, у сіль.

При тім він засміявся голосно. Рівночасно виняв із за ремня невеличке мідяне свистальце і свиснув ним три рази. Різкий тон розбігся далеко по лісі. Петрія не здивував той свист після попередньої розмови. Але безпосередньо по тім почувся голосний вистріл серед загальної тишини, будячи в околичних горах голосний відгук...

— Гурра! — почувлися окрики з усіх боків.

Лім затріщав і Петрій почув, що до нього з усіх боків збігається багато людей.

— Гурра, от де наш пташок! — почувся між ними, вже цілком близько, голос Олекси Довбушука. Петрій побачив, як із гушавини висувався на стежку його противник, але не стратив приємності.

— А, так? — крикнув він і вихопив пістолет із за пояса, мірячи ним у Довбушука.

Хотів вистрілити, але курок ценькнув о креміль, підсипка саркнула, але пістолет не вистрілив.

У тій хвилі Невеличкий відбив палицею руку Петрія, а схилившись зручно, обхопив його обома руками в поясі.

— Тепер він наш, берімо його! Тепер нас шершень не вкусить, — крикнув весело Невеличкий.

Опришки оточили Петрія й стиснулися довкола нього так, що не міг навіть рушитися.

— Берімо його, в'яжімо! — командував Олекса.

Петрій пізнав, що всякий опір даремний, що він зовсім беззружний, тому спокійно дав із собою все робити, що хотіли його вороги; він знав, що опір ще більше роздразнив би їх. Він мовчав і смілим поглядом дивився на розбишак, що шнурами в'язали його руки.

— Ну, ну, Петрію, — став казати з усміхом Невеличкий. — Прошу вас, не гнівайтесь на мене за ту штучку! Я міркую, що ви розсудливий чоловік, ще й похвалите мене за проворність!

Тим часом товариші вже зв'язали Петрія й заткали йому рот. Олекса й Демко надзирали пильно, аби все було тісно й сильно, і насмішливими поглядами мірили раз-у-раз свою жертву.

— Бачиш, Петрію, що й на тебе прийшла пора закоштувати наших рук! — казав Демко.

Олекса, оглянувши шнури, крикнув до своїх:

— Далі наперед на приготоване місце!

Два товариші прискочили до Петрія і взяли його за рамена. Один пішов перед ними, а решта ззаду, і в такім супроводі рушив Петрій на місце свого несподіваного й невільного нічлігу.

Посеред темних чагарів, серед глибоких дебер, на споді котрих шуміли потоки, завалені зверху гнилими ялицями, камінням й по-

валеними трамами, здіймався, мов острів високий, недоступний, круглий, зверху плоский стіг, високий, боками обривистий, а на версі порослий грубими, столітніми смереками. У їх стіп лежала безліч гнилого лому, попереpltаного яснозеленими смугами повзької нетоти¹ та розлогими, густими корчами ожин. Лиш одна вузенька стежечка вела крізь завади вгору на досить широку поляну, про котру ніхто із довколичних селян не знав певно, крім властивих лісових птахів. На середині тої поляни стояв прегрубий, з кори обдертий і зверху надломаний пень, котрий міг би не одно оповісти, і від того оповідання не одному слухачеві застигла би кров у жилах. Тепер чекав його знов один із тих давніх правників!

Із великим трудом дісталися розбишаки з своєю жертвою на ту поляну.

— Ну, ми на місці! — крикнув, тяжко відсапуючи, Демко, що перший вийшов на поляну, і як довгий простягся на м'який, густий мох, що зеленим руном покривав цілу її площу.

— Розложім огонь, товариші! — сказав Невеличкий.

І зараз кинулися два товариші та запалили купу сухого лому. За хвилину облилася та безлюдна закутина ярким світлом, а старі смереки цікаво поглядали на сцену, яка посеред них відбувалася. Петрія привели, майже притягли два розбишаки за рамена. Вони так довго трудилися, поки дістали його в свої руки, що буцім не вірили собі, що держать його, і не хотіли його випустити з рук, хоч він цілком не пручався й не старався втекти.

¹ Lycopodium.

Інші товариші обступили Петрія, приглядаючися йому цікаво при світлі вогнища, хоч кожний із них не раз уже вдень мав нагоду видіти його. Петрій спокійно дивився на кожного; ані тривоги, ані непевности не можна було вичитати на його лиці.

— Прив'яжіть собаку до пня! — крикнув Олекса.

Розказ сповнено й допит зачався. Та Петрій мовчав і тільки спокійно і з погордою дивився на Довбущука.

— Собака кров, — крикнув розлючений мовчанкою Довбущик, — ти мовчиш далі, як стовп? Чекай, я тебе зараз навчу співати! Ану, хлопці!..

Але хлопці не рушались на цей розказ. Вони не почували охоти допомагати своєму ватажкові до нелюдського злочину, а в самого Олекси та його брата також не піднялася рука. Вони задовольнилися тим, що довгий час докучали Петрієві своїми допитами, наріканнями та прокляттями, і нарешті, втомлені полягали спати, сподіваючися голодом наклонити його, щоб показав, де скарби. Олекса однак не міг заснути й по довшім часі, немов нагадавши собі щось, устав і пішов відомою стежкою в темний ліс.

Тої самої ночі висів і Андрій уже другу ніч на кілку в пустині й чекав на Довбущука, чи не прийде одним ударом положити кінець його життю.

Аж десь по півночі заскрипіли двері пустині, і увійшов Олекса з синами. Всі три, не оглядаючися на Андрія, сіли потемки на лаві.

— Тут нас дурна наша мати не почує! — відізався Олекса. — Тепер оповідайте мені, що з вами було?

Ленько оповів батькові короткими словами те, що сталося з ними.

— Це добре, що ви вже на волі, але, що Петрій забрав назад гроші, це погано!

— За це він тепер відпокутує,—зареготався Сенько.

— І не лише він сам,— сказав Олекса.— Я маю ще тут і другого пташка: його сина!

— Де, де?— запитали Ленько й Сенько в один голос.

— А тут таки, в оцій хаті. Засвітіть лише каганець, побачите, як я його дозираю.

Сенько засвітив каганець, і оба сини аж застряслися, побачивши страшно закривавленого, збитого й ледве живого Андрія.

— А що, собачий сину, скажеш, де Довбушеві гроші?— питав Олекса, ударивши нещасного молодця кулаком у груди. Та Андрій ледве тільки обернув до нього своє лице й не відповів ані слова.

— Як собі хочеш, мене не знудиш своєю мовчанкою,— сказав Олекса, відвернувся від Андрія й вийшов.

Нелюдське поведення батька з їх давнім шкільним товаришем вплинуло заразливо й на молодих Довбущиків. Жилка злоби й ненависти заграла і в них.

— Сеньку, а знаєш ти, що цей панич закоханий по вуха.

— Чому ж би я не знав? Адже Олена Батланова давно вже зідхає за своїм Андрійком!

— Знаєш що, Сеньку? Зробімо старому Батланові другу несподіванку!

— Яку?

— Та таку: закохаймося по вуха в його цяцю-доньку!

Сенько не міг ще добре зрозуміти, що думав Ленько, але Ленько зараз вияснив йому.

— Славна гадка, Леньку! Варто би тій панянці показати стежку в горох, нехай не буде така горда! Але як це зробити?

— Дурний ти, нічого легшого! — сказав Ленько. — Послухай лишень!

І він зачав братові голосно розвивати свій плян. Завтра мали взятися до діла.

Брати подали собі руки на знак згоди і, зневажливо сміючися, позирали на Андрія.

А він нещасливий чув страшну їх змову, але при тім чув також усю свою безпомічність. Він рад би був умерти, аби тільки своєю смертю урятувати її, — але шнури не пускали його ні до життя, ні до смерти.

XVI

Олеся

— Іванку, знаєш ти, що ти заслужив від нас? — питав грізним голосом Сенько, придбавши малого Іванка в лісі при коровах.

— Я нічого не винен, то Петрій! — сказав плаксивим голосом Іванко.

Сенько перервав йому:

— Мовчи! Я знаю все; знаю, що ти винен, і міг би тобі зараз смерть зробити!

— Змилуйтеся!.. Даруйте життя!.. Що я вам винен? Я вам зроблю, що скажете, — лебедів хлопчина, коли Сенько вхопив його за ковнір сорочки й замахнувся правою рукою над його головою.

— А, бачиш, тепер просишся, а як пушу, то знов такого самого наробиш, як перше! Га?

Сенько замахнувся знов.

— Не нароблю не нароблю, — пищав хлопчина, — бігме¹, все буду вам послушний.

— Будеш?

— Буду, буду!

— А зробиш, що скажу, і так, як скажу?

— Зроблю, зроблю, лиш бійтеся Бога, не погубляйте душі!

— Ну, то ще тобі цей раз дарую, але пам'ятай, як мені ще коли так спишешся², як у лісі, то тебе зашморгну на першій галузі!

Іванко дрижав з переляку й не міг слова сказати.

— Тепер слухай, що скажу. Йди зараз у село до Батлана й заклич Батланову Олену набік так, аби ніхто не бачив. Розумієш?

— Розумію!

— Скажеш їй, аби зараз ішла з тобою! Скажеш, що Андрій кличе її. Але нехай іде зараз із тобою й нехай нікому не говорить, куди йде!

— А як буде питати, де Андрій?

— То скажеш їй: „Зараз побачиш!“ Але не кажи їй, що я тебе послав. Кажи, що сам Андрій.

— Куди ж її провадити?

— Сюди! Я тут буду тим часом худобу завертати і на вас чекати. А борзо³ бігай і не бався⁴!

Іванко притис рукою широкий солом'яний капелюх на голові, аби не злетів, і побіг, схи-

¹ Бігме — їй-богу.

² Списатися — справитися.

³ Борзо — скоро, швидко.

⁴ Бавитися — баритися.

лившись, наперед, що духу лісовою стежкою на поле, а через поле в село.

— Добре, Семене, — відізвався Ленько, що тим часом стояв, схований у гущавині.

— Вона вже знає, що Андрій не ночував дома й певно прийде сюди.

* * *

Олеся полола в огороді. Погода була прекрасна. Тепле літнє повітря проймало, здавалося, все тіло. Та їй невесело було. Вранці прибігла до них стара Петріїха з турботним виразом і запитала її матір, чи не ночував у них її син. Як вийшов учора по обіді, так і досі його не було. Дізнавшись, що вчора лише на коротку хвилю заходив до них і потім пішов кудись далі, його мати пішла ще більше затурбована, а Батланиха доповіла цю новину дочці. В Олени аж серце похололо на цю відомість. Вона чула, що його зустріло якесь нещастя, рада би була бігти та рятувати його, але не знала, куди та як. Не можучи всидіти в хаті, вона вийшла на огород та взялася до своєї звичайної роботи, але за важкими думками робота йшла їй пиняво.

— Добрий день, Олено, щастя Боже при роботі! — сказав Іванко, надбігаючи від поля, задиханий і рум'яний на лиці. І не чекаючи відповіді, перехопився через пліт і скочив через грядки до неї.

— Агій на тебе! — скрикнула Олеся. — Ти осліп, чи що, що не бачиш борозди та грядками суляєш?

— Ей, Олено, яка ж бо ти зараз гнівна! Як би ти знала новину, що маю сказати тобі, то би певно так не кричала на мене!

— Рушай собі в сине озеро зі своєю новою і не толоч буряків!

— Ага, думаєш, що я дурно гнав із лісу аж сюди й таки зараз, не відпочивши, побіжу назад? Дай же бодай слово до себе промовити!

Потім, приступивши ближче до неї, сказав притишеним голосом:

— Олено, мене послав сюди Андрій, знаєш котрий? Він хоче побачити тебе...

— Який Андрій? Не знаю ніякого Андрія.

— Знаєш, знаєш! Той панич, що зі школи приїхав.

— Байдуже мені до нього,— відмовила Олена, але її голос затремтів і серце стисла тривога.

— Мені також байдуже,— з поспіхом відповів Іванко,— але він вислав мене навмисно до тебе й велів просити тебе, аби ти зараз прийшла до нього. Має тобі щось сказати.

— Не знаю, що він може мати до мене,— відповіла Олена непевним голосом.— А втім він знає, де моя хата, і як має що сказати мені, нехай прийде сюди сам.

— Коли бо не може! — відповів Іванко.

— Чому не може? — запитала Олена.

— Не знаю, чому не може,— відповів хлопець.— Але якби був міг, то, певно, був би прийшов, а не посилав мене.

— Де ж ти його бачив? — запитала Олена.

— А ось тут недалеко в ліску,— відповів хлопець.— Лишився там при моїй худобі, а мене просив, аби я конче покликав тебе.

— Це не може бути! — рішучо мовила Олена.— Ти щось вигадав і дуриш мене.

— Та чого мені вигадувати? — відповів хлопець.— Про мене, не хочеш, то не йди! Я біжу зараз і скажу йому, що ти не хотіла вийти.

— Та пожди бо! Йй-богу не знаю, що робити. Чекай хвилию, побіжу до хати та запитаю мами.

— Про мене, роби як знаєш, — відповів Іванко, і відійшовши від неї, для обережності переліз через пліт, аби легше втекти в разі небезпеки.

Олена прожогом побігла до хати, але зараз коло перелазу за углом¹ хати наскочила на стару Горпину, що, здавалося, дожидала її тут.

— Це ти, Оленко? — запитала її ніжним голосом. — Не йди, дитино, за тим хлопчищем, бо я знаю, що він дурить тебе!

— Я й сама такпогадала, — відповіла Олена. — Але де ж Андрій? Може ви знаєте що про нього?

— Знаю й не знаю, дитино моя, — відповіла стара, а потім, немов обміркувавши щось, сказала живіше:

— Або знаєш що? Піди за ним! Зараз! Навіть мами не питай! Пізнаємо, чого їм треба. А я вже подбаю, аби тобі не сталося нічого злого.

— Та я й не боюся так дуже — відповіла Олена. — Тільки дивно мені...

— Ще не так тобі дивно буде, коли пізнаєш усю правду. Але тепер іди й не питай більше; нехай тебе Бог провадить!

Вона перехрестила дівчину й спішно пішла вниз вигоном, а Олена, заглянувши до хати і не заставши в ній матері, накинула на голову велику червону хустку й пішла навздогін Іванкові, що дожидав її на стежці за плотом.

На лісовій полянці, де паслася Довбушу-ківська худоба, сиділи Сенько й Ленько, до-

¹ Угол — рг.

жидаючи приходу Олени. Вони не говорили один до одного нічого, бо вже перед тим гаразд обговорили, пощо її кликали й що з нею робити. Почували добре, що їм треба встрігнути тій дівчині щось таке погане, аби їй і повороту не було додому. І коли вона надійшла з Іванком, надіючися побачити Андрія, вони наблизилися до неї з обох боків і, не кажучи ані слова, вхопили її за обі руки, а Ленько в одній хвилі встромив їй затулену в кулаці хустку в рот, аби не кричала.

— Маємо її! — скрикнув радісно Сенько.

— Держи добре, аби не вирвалася! — піддав Ленько.

Жіноча постать у великій червоній хустці на голові не скрикнула, не пручалася, і бачилося навіть, не здивувалася наглому нападові. Тільки Іванко стояв з боку мов остовпілий і також не промовив ані слова.

— Ану, ходи з нами! — промовив до неї Сенько, а Ленько своєю рукою взяв її попід руку. Та в тій хвилі жіноча постать напруго мотнула головою, з неї зсунулася червона хустка, а спід неї виринула перед очима веселих парубків сивоволоса, худа, з поморщеним лицем голова старої Горпини. Парубки зразу ахнули й пустили її руку, а вона правою рукою зараз витягла собі хустку з рота, і потім спокійно запитала їх:

— А куди мене, любоньки, поведете?

— Агій! — скрикнув Сенько й пустився тікати. Ленько, одначе, схилився додолу, очевидно хочачи підняти грубий кімак¹, що лежав біля стежки. Та Горпина випередила його;

¹ Кімак — уламок дерева, дубок.

вхопивши той сам кімак, замахнула ним на Ленька і вдарила його по руці.

— Ти на мене хочеш руку підіймати? Ах, ти шибенику! На, маеш! Маеш! Маеш!

І вона почала прати його по плечах, поки він не відбіг від неї.

— І чого вам треба було від тої дівки?— запитала вона обох Довбушуків, що зупинилися на лісовій стежці, досить оподалік від неї.

— Та ми так, бабуню, хотіли пожартувати трохи, — відповів Сенько.

— Жартувала би з вами лиха доля!— скрикнула Горпина. — Знаю я, як ви хотіли пожартувати. Але це вам вийде на безголов'я!

І відвернувшись від них, пішла стежкою на край лісу, простуючи до своєї хати. Іванко, бачучи такий кінець цієї пригоди, сховався також у гущавині біля своєї худоби, аби не попадати на очі молодим Довбушукам.

— От провела нас стара відьма! — мовив Ленько по її відході, хухаючи на свою болючу руку.

— І як вона знюхалася з Оленою?— голосно міркував Сенько.

— Мусіла якось підслідити нас, — відповів Ленько. — Не має стара іншої роботи, та все волочиться за нами та й за нашим татом. Боюся, аби й тепер не наробила нам іще більшого лиха. Знаєш що, Сеньку? Біжімо тепер за нею і підстережімо, куди пішла. Аби не захотіла заглянути до пустки!

— Це було би справді неприємно для тата, — сказав Сенько й оба вони різними стежками подалися на Довбушуківку.

Отак не справдився страшний сон Олесі.

Хлопці на чатах

Стара Горпина останніми днями справді завдала Олексі Довбушукові та його спільникам не мало клопоту, хоч не могла дослідити всього, що вони виробляли за той час. Вони також не догадувалися, що хтось слідить за ними, а те, що вона звилася на їх зібранню в пустці, вважали чистим випадком і новим доказом її старої ненависти. Але оба парубки, після того, як вона ударемнила їх намір занапастити Олену, завзялися припильнувати її всю ніч, догадуючися, що цієї ночі може статися щось важне для їх спільного діла.

Доходячи до своєї хати, яку лишила замкненою, як звичайно, стара Горпина здивувалася немало, побачивши, що під хатою на призьбі сиділи оба молоді Довбушуки, немов дожидаючи її. Була вже досить пізня година. Сонце давненько вже спустилося за гору, але вечірня сутінь не була ще така густа, щоб Горпина ще з перелазу своєї обори не пізнала досить незвичайних гостей, що сиділи перед її хатою.

— О, а ви чого тут? — запитала вона сердито. — Чи ще вам чого треба від мене? Мало тобі того одному з другим, що дістав у лісі?

— Та певно, що мало, — відповів з усміхом Сенько.

— Хочемо заробити на більше, — додав Ленько, — і не вступимося відси, хоч би ви почаствовали нас іще раз так.

— Маеш іще раз! — промовила сердито Горпина і вдарила його кулаком у плече.

Ленько засміявся, приймаючи це ніби за жарт, і сказав поспішно:

— Дякувать! А тепер просимо вас приймати нас на ніч.

— Ого! А то чому? Хіба не маєте своєї хати?

— Що з того, що маємо, коли нам там нема місця. У тата гості!—відповів Ленько, а Сенько раз-у-раз усміхався, дивлячися на бабу.

— Та брешеш, дурисвіте!—скрикнула баба, подобрівши трохи.—Нема і в мене місця для таких ночівників. Ідїть геть і дайте мені спокій!

І при цих словах вона відімкнула дерев'яним ключем, який мала у себе за поясом, сінешні двері своєї хати і вийшла до сіней. Ленько влопив за клямку і пхнув двері на перед себе, аби за нею також вийти до сіней, але стара заперлася з середини плечима о двері так нагло, що Ленько попустив, не надіючися опору, а баба зараз із середини засунула двері грубим дерев'яним засувом.

— Ідїть геть!—кликнула вона з середини до внуків.—Нема для вас місця в моїй хаті.

— То ми переночуємо й під хатою, добре?—крикнув із надвору Ленько, аби баба знала, що вони не вступаються з місця.

Баба не відзивалася більше з хати, і вони оба, не говорячи більше нічого, посідали на призьбі перед вікнами. Думка підстерегти стару Горпину цієї ночі зродилася в Леньковій голові якось сама собою, а тепер йому ніяково було вертати. Посидівши якийсь час на призьбі, він піднявся й заглянув крізь вікно до хати, але вікно було з середини заслонене червоною хусткою. Сенько рівночасно заглянув у друге вікно, але це також було з сере-

дини закрите якоюсь веріткою. Він застукав до вікна і кликнув:

— Бабуню, чуєте?

— Чую, чую, — відповіла з середини стара.

— Може би ви дали нам дещо повечеряти?

— Не дам нічого. Раз вам казала, ідіть собі геть!

— Добре, добре! — сказав Ленько. — Але ми ще почекаємо.

Вони знов посідали на призьбі й сиділи мовчки. Вечір запав уже. Небо, весь день погідне, засунулося над вечір густими хмарами, а тепер постуденіло значно, зірвався вітер, немов збиралося на дощ. Братам стало холодно. Вони слухали, чи стара не вештається по хаті, чи не розпалює в печі, але в хаті не чути було нічого. По добрій півгодині Сенько знов застукав до вікна, знов почав кликати бабуню, але цим разом із хати не було ніякої відповіді.

— Ходімо геть! Вона, певно, спить уже, — сказав Сенько до брата.

— Е, ні! — відповів Ленько. — Почекай, я тут щось змайструю.

У заслоненім хусткою вікні одна шибка давніше вже була вибита й заткана жмутком соломи, обвиненим шматою. Ленько без великого труду витягнув те заткало, а потім, упхавши руку до середини, відщепив і відчинив вікно. Заглянути до хати крізь вікно він не міг, бо в хаті було зовсім темно, тому він, не докликаючися бабуні, вліз вікном до хати й покликав за собою меншого брата. Цю штуку в цій хаті, так само як і в своїй батьківській, робили вони не раз давніше ще малими хлопцями. Щоправда, цим разом їм робилося

трохи моторошно, коли, влазячи вікном до бабуниної хати, вони не чули її голосу. Думаючи, що вона заснула твердо, оба брати напوماцки почали ходити по хаті, налапували лаву, стіл, постіль і місце за комином на печі, але старої не було ніде.

— От тобі на! — сказав Сенько. — А це що таке?

— Чи комином вилетіла? — запитав Ленько.

— Може на поду ночує! — догадувався Сенько.

— Нехай собі ночує, де хоче! — відповів Ленько. — А ми проспимося тим часом на її постелі. Побачимо, що нам за це буде.

І заткавши вікно, він разом із братом простягся на бабиній постелі й незабаром заснули оба.

XVIII

Вчинок старої Горпини

Горпина, справді побувши кілька хвиль у хаті й зміркувавши, що хлопці стережуть її, позастилала вікна, а потім, нечутно вилізши на під, крізь діру в стрісі пробралася на кучку¹ за хатою, з неї спустилася на землю, і хильцем, аби хлопці не бачили, майнула в напрямі до пустині. Тільки сьогодні вечером вона з розмови з Матроною догадалася, що в пустині діється щось недобре. Оглядаючися на всі боки, вона зайшла ззаду хати в невеличкий яроч, пробралася ним аж під саму затильну стіну, і притулившись до неї, почала надслухувати. Зразу не чула нічого, але незабаром

¹ Кучка — хлівник, де держать свиней.

почулися їй важкі зідхання та стогнання мученого чоловіка. Вона помалу, повзучи попід стіну довкола вугла хати, дібралася до вікна й обережно заглянула до середини.

В хатині миготіло слабе світло, що ледве продиралося крізь маленькі, брудні й замрачені шибки, і біляво-жовтими стовпами вбивалося в густу, непросвітну темноту. Один із стовпків освітив лице старої, і відразу ще більше забілів страшну блідість, побільшену її сивим розпущеним волоссям, котре вітер шарпав і розкидував по її лиці й плечах.

Приглушений зойк почувся з хатини ще раз. Стара здригнула, і знов присіла до землі, аби тим ліпше, зблизька заглянути в середину пустині. Але в тій хвилі зойк утих, світло загасло, в хатині почувся кроки. Видно, злочинець відходив. Стара, мов привид, щезла з-під вікна.

Вітер на хвилину притих, а від лісу почувся свист. Незабаром під хатиною опинився Невеличкий, підсвистуючи якусь гайдамацьку пісеньку.

Коли він наближався до пустині, з хати вийшов Олекса і клацнув дрюком, яким зачинив і засунув двері.

— Ви тут, ватажку?

— Тут! А ти чого?

— Адже ви казали мені переказати, аби я прийшов до вас.

Невеличкий брехав. Він хотів тільки з боку стежити за кожним кроком Олекси, бо те, що робив Олекса останніми днями, видалося товаришам чимось надто паскудним. Вони боялися не самих Довбущиків, але того, аби вони, забравши Петрієві скарби, не втекли від них.

— Ні, я не казав тобі сюди приходити, — відповів Довбушук, — а в душі погадав собі: „Собака! Стежить за мною! Чекай, братчику, побачимо, хто кого перехитрить!“ — Але, — додав Олекса по хвилі, — добре, що ти з'явився. Йди раз-два до товаришів назад і скажи їм, аби нині не збиралися люди. Завтра буде слушний час. Від Петрія довідаємося все, і тоді буде все добре.

— Нехай буде й так, ватажку! — відповів Невеличкий і вернув до лісу. По дорозі бубонів сам до себе: „Чекай, чекай, я вже їм оповім!“

І підсвистуючи, знов пішов до лісу, не знаючи, що боком за ним хильцем повзла стара.

— Куди йти? — міркував Невеличкий. Та зараз і догадався, що всі товариші мають зібратися на Глухим острові, і подався туди. В лісі було темно, що тільки око вправного лісового „птаха“ могло вдержатися на стежці. Все щось його тривожило, все причувалося йому крізь свист і шум вітру, що хтось скрито, стиха повзе за ним і лиш деколи ззаду шелесне сухими галузями, захрупотить ломом під ногами. Він кілька разів ставав, наслухував, вертався навіть кілька кроків назад, але нічого не міг відкрити.

— Тьфу на тебе, маро! Якийсь мороз дере мене поза плечима! Ігій на тебе! — сказав Невеличкий і прискорив ходу, та все таки йому причувалося, що хтось іде за ним і також прискорює кроку.

Вкінці опинився на дні глибоченної дебри, а вгорі з-поміж ялиць завиднівся широко розложений вогонь на „Глухим острові“.

— Слава Тобі, Господи, ось і товариші!

І повільними кроками подався вгору.

Вітер шумів і колихав верхами ялиць, скрипачи проразливо сухими гіллями. Долом, серед грубої темноти, крутими стежками, через дебри, чагари, гнілі ломи й пні, гнала стара, немов вовчиця, що гонить ловця, який забрав їй щенята з леговища.

— Боже мій, що за страшна робота, який нечуваний злочин скривають ті глухі ліси! І який другий злочин містять у собі німі стіни пустині!.. Боже, коби він лиш не згинув у страшних муках, до яких ті нелюди готовляться! Коби лиш його не замучили, заки вернуся!..

І стара напружувала всі сили і знаними стежками гнала далі вглиб лісу.

Здалека замиготіло слабе світло серед гушавини, і знов сховалося. Знов мигнуло й знов зникло, мов надія в душі того, що тоне.

— Слава Богу, вже близько... ось уже! — прошептала стара, тяжко віддихаючи з утоми. — Коби лише стражників було досить!

І добуваючи решти сил, погнала до світла. Незабаром серед темряви ночі зарисувалася невиразно невеличка, луб'яна колиба¹ перед її очима, в якій від кількох тижнів пересиджували стражники, що слідили за бакунярами² й пильнували ладу й безпеки тих відлюдних околиць. Таких стійок було досить по лісах, а з найближчих сіл люди повинні були доставляти їм поживу. Звичайно, робив це вїйт, але так потайки, що мало хто в селі знав, де вони.

¹ Колиба—курінь.

² Бакуняр—пачкар тютюну.

— Відчиніть, на милість Бога, відчиніть! — закричала стара й з цілим розмахом гримнула собою в двері колиби. Двері пирсли під напором, і стара влетіла до середини..

* * *

Широким колесом палає серед поляни на „Глухім Острові“ вогонь. З одного боку ватри стоїть сухий, сірий, обдертий з кори пень, до котрого прив'язаний Петрій, а з другого боку сидять серед розмови три „товариші“, курячи люльки. Невеличкий з іншими товаришами давно вже подався, щоб сповнити свій плян, а слідом його пробування на острові була хіба кров, котрою був побризканий пень і ціле тіло Петрія. Сам Кирило стоїть, прив'язаний до страшної колоди, поранений і змучений; лице його бліде, на декотрих місцях то темно-синє, то криваве, але його погляд усе спокійний і рішучий, як перше.

Опришки поводитися з ним спочатку досить лагідно, думаючи, що ласкою приневолять його показати скарби. Але побачивши, що все дарма, рішилися вжити гостріших способів: тортур і мук. Особливо цього вечора вони завзялися дізнатися про скарби, бо не щадили ні намов, ні погроз, ні мук. Невеличкий радив іще зачекати, а сам, не тратячи часу, попровадив своїх на Довбущуківку.

— Шкода, що ми тут мусіли лишитися, — кавав один волоцюга. — Варто би тепер бути з товаришами. Там, здається, буде гарний празник!

— Що мені з того! Я волів би, якби цей собака признався, де скарби сховані, ніж маю брати гріх на душу.

— Що це? — підхопив третій. — Мені причулося, що хтось іде по сухім ломі і тріщить галуззям!

— Е, ти, заяче серце, тобі все щось таке причувається! От сиди тихо!

Та в тій самій хвилині сильно захрупотів лім, затріщало галуззя, і з гущавини випало більше як десять стражників у цісарських уніформах з набитими карабінами. Попереду летіла Горпина, і коли стражники кинулися ловити та в'язати опришків, вона увільнила напівзамученого Петрія.

Хвилина не минула, а все було в порядку на „Глухім Острові“. Опришків пов'язано, Петрія увільнено, підкріплено, а його рани зав'язано так, що міг іти разом із стражниками.

— Наперед, панове, наперед, — лебеділа стара і ціле її тіло дрижало від великої внутрішньої натуги та зворушення. — Наперед, наперед у Довбушуківку!

— Веди, стара! Скоро! — наказав коротко начальник стражників, і всі поспішили в гущавину.

XIX

Урятований

Криваво заходило сонце за хмари, обливаючи їх загравою, а в тім червонім світлі понуро бовваніла Чорна Гора, врізуючися глибоко в червоне тло своїми темними, гострими контурами.

На найвищій стрімкій іглиці Чорної Гори клячала велетенська стать таємного старця, що кілька разів уже так дивно зустрічався з Андрієм.

Він довго клячав, похиливши сиву голову і зложивши руки навхрест на грудях, а душа його виливала всі свої тайни, всі свої глибини в гарячій молитві перед Богом.

Йому снилося попередньої ночі, що зближається кінець його терпінь, що зближається час, коли рід його буде змушений перейти останню пробу, аби або дійти до високої мети і ясної будучности, або до дна пропасти. Він із глибини серця дякував Богу за його ласку. Якась невидима сила перла його ще останній раз відвідати ті місця, де родився, де проводив свобідно молоді літа, де свобідне його життя так сумно закінчилося через нещасну любов, через панську сваволю і гніт. Злізши з гори, він подався полем на Довбушуківку.

* * *

— Хато моя рідна, чи й на тобі тяжить Боже прокляття, як на мені? Чи й ти не розпадешся доти, доки я живу? Чи мій кінець буде разом твоєю смертю?

Так говорив старець, підходячи під двері пустині. Двері були зачинені, та старий скоро відчинив їх і ввійшов до середини. Темно було в сінях, темно, хоч око виколи, було в хатині. Старець просто йшов насеред хати, де, як знав, стояла груба, гладко врізана колода, котра його батькові служила за стіл. Нараз спіткнувся об щось м'яке. Під ногами його щось зачало рушатися: почувся слабкий зойк, мов стогін когось, що вмирає.

— Убийте мене, на що мені так мучитися? Убийте мене, я вам нічого не скажу, я присягав! Змилюйтеся, один удар, і моя мука скінчена!..

Це стогнав нещасний, замучений Андрій!
— Що тут таке? Хто ти, нещасливий? Що з тобою?

— Як то, то не ви Олекса Довбушук?

— Я? Я Довбушук, але не той, котрого ти знавш.

— Хто б ви не були, рятуйте мене! Винесіть мене відси! Занесіть до села! Я син Кирила Петрія!

— Ти Андрій?..

— Я Андрій! Ой, скоро, скоро! Візьміть мене відси! Тут страшно!.. Несіть мене, нехай хоч умру на вільнім повітрі!

Серед німого страху розв'язав старий хлопця, і обгорнувши його власною одежею, виніс із пустині, й обережно поспішив зі своїм тягаром у село. Андрій зомлів, коли старий виніс його на свіже повітря. Здавалося, що страшні болі, уплив крові й голод зовсім обезсилили його. Старий, добуваючи всіх сил, поніс зомлілого у село, шепчучи:

— Боже милосерний! Два рази ти дозволив мені спасти його. Хіба третій раз мав би запізно прийти мій рятунок?..

Та що це за чоловік спішить із села на Довбушуківку?

Хід його непевний, сам він хитається, як стара верба, котрою колихає осінній вітер. Хоч буря й непогода, хоч студінь проймає, він без шапки, вітер розкидає його сиве волосся і шарпає його подертим кафтаном, та він не зважає на те, квапиться просто на Довбушуківку, мабуть нічого не чуючи, не бачучи ні перед собою, ні довкола себе.

— Добра ніч!— промовив до нього старий, та він, здавалося, не бачучи його, пройшов

мимо, зігнувшись, мов би чого шукав, і по хвилині щез у п'ятні. Незабаром старий опинився під першою хатою села... Сил уже не ставало нести даліше Андрія... Він поцілував його в зимне, посиніле, закривавлене чоло, зложив оmlілого на призьбі, і прошептав:

— Прощай! Тут наші дороги розходяться! Я свою кінчу, ти свою зачинаєш!

У хатині, під котрою це діялося, ще миготів блідавим, непевним світлом каганець: люди ще не лягали спати.

І відступивши трохи від призьби, старий закричав, щосили:

— Рятуйте, рятуйте, люди добрі, не дайте загинути живій душі!

В тій хвилі вітер засвистав, зашумів. Стара, дряхла хатина затріщала під його напором. Андрій прокинувся зі свого глибокого зомління і застогнав на призьбі, а старець щез у густій, непросвітній темноті.

Це був старий Олекса Довбуш...

XX

Помста товаришів

Хата Демка Довбушука була трохи огрядніша, як інші хати в Довбушуківці. Передівсім була чистіша, бо Демчиха не закладала рук за пояс, як нещаслива приголомшена Матрона, а робилай порядкувала щосили в біднім газдівстві.

Олекса з братом сидять на лаві, вогонь палає в печі, коло неї заходилася Демчиха, а на дворі темно й вітер віє, ще не перестає шуміти та гудіти.

— Тепер час! — сказав Олекса, встаючи з лави.

— То, брате, Андрій прирік тобі показати сховок?

— А, ба, мусів приректи. Вже три дні висить на кілку в пустині!

— Таки висить?

— Ні, я лишив його на землі, але ще зв'язаного. Правда, втекти він не міг би, хоч би його й розв'язав, але могла би bestія сховатися де, а тепер уночі чорт його знайде!

— То йди ж, брате, і приведи його сюди! Треба його в що загорнути, коли, як кажеш, майже зовсім голий. Вітер зимний, ще готова нам біда де в дорозі заков'язнути!

Олекса вийшов із хати, докинувши Демкові:

— Будь готов! Я зараз приведу його сюди.

* * *

Дивні думки снувалися в душі Олекси. Перший раз у життю йому стало якось лячно. Він боявся тої нічної темноти, здригався раз-по-разу перед свистом вітру. Хати Довбушуківки видалися йому живими почварами, що рушались і грозили йому. Навіть здавалося йому, що бачить під власною хатою якусь чорну мару в людським виді, що повзає на руках попід стіни, що в пустині й довкола неї снуються такі самі чорні мари, що десь у пустині замиготіло блідаве світло, мов блудний вогник, і загасло в тій самій хвилині, як заблисло. Дрож пройшла йому поза спиною. Він обернувся поза себе: під Демковою хатою стоять дві мари, тулячися до стіни. Насилу він догадався, що це його власні сини. Завернув до них, наказав їм іти під ліс і уважати, аби товариші несподівано не надійшли й не

перешкодили йому довести діло до кінця. Ленько й Сенько, щикаючи й трясучися від холоду, поплелися під ліс, а Олекса затрясся, мов би хотів отрясти з себе всі погані думки та тривожні привиди, і сміло пішов до пустині.

* * *

Невеличкий добре знав лісові дороги, і, не вважаючи на темноту, скоро зайшов зі своїми товаришами на Довбушуківку. Він справно уладив усе, обставив на всякий випадок пустиню товаришами, насамперед здалека, потім велів їм помалу зближатися, а сам із другим смілим товаришем, узброєний у пару добрих пістолетів і в широкий ніж за халявою, пішов до середини. Немало зачудувався, знайшовши двері відчинені. Вийшов до середини, облапав довкола стіни, але не налапав нічого, лише завалев собі чимось пальці. Зараз казав товаришеві засвітити гніт, і при світлі оба зачали перешукувати хатину. Нічого в ній не було, тільки довгі, криваві паси по стінах вказували на місце, де мучився нещасний Андрій. Опришки немало розчарувалися, не знайшовши сподіваних скарбів, та немало зачудувалися, побачивши в хатині кров замість золота. Невеличкий поклав собі заждати на Довбущука, і зараз таки все приготував до того. Всіх товаришів спровадив до хатини, половину уставив при сінешні х дверях, половині казав приготувляти знаряддя до муки, а сам вийшов на двір, аби дати іншим знати, коли прийде Олекса.

Побачивши здалека свою жертву, Невеличкий звинно, як ласиця, шугнув до хати, казав загасити світло й замкнув двері.

Минуло кілька хвилин. Надворі вітер усе ще не переставав шуміти і термосив верхом пустині, але в її середині була мертва, тяжка тиша німого чекання. Кожний із опришків запирав у собі дух, кожний старався берегти своє становище, бо кожний палав ненавистю до ватажка.

Ось і він надходить, і бубонячи щось під носом, відчиняє двері...

XXI

Кінець — початок

Не знала бідна Петріїха, що діяти і де дітись. Її голова крутилася, страшна непевність, що сталося з чоловіком і сином, відібрала їй притомність. Вона в своїм смутку цілком не завважила, що недужий старець, котрому останніми днями значно полекшало, і котрий, здавалося, вже бачив і пізнавав усе, щез вечером із хати.

А той незвичайний, незнаний старець ішов серед зимного вітру скорим, хоч непевним ходом на Довбушуківку. Його то Олекса Довбуш здибав, несучи Андрія, вирятуваного з пустині в село.

Страшно перекривилося лице старця, коли станув під хатою Олекси. Це був ніби сміх, ніби радість, що старий добився до своєї мети.

Він вказав рукою на хату Олекси й Демка, потім махнув нею кілька разів на вітер. То мала бути його погроза.

І дивне щось зачав робити. Видобув із-за пазухи кілька кавалків шнура й бігаючи сям та там, поприв'язував заціпки дверей у обох

хатах так, що відчиняючи з середини, не можна було ніяким способом відчинити дверей, а ще до того, коли те роблено скоро. Скінчивши цю роботу, знов тремтячою рукою погрозив обом хатам.

Тепер зачав микати з загати солому й класти вінцем попід вікна і двері обох хат, усе кваплячися та бігаючи.

* *
*

Демко в хаті довго ждав на брата. Жінка вже витопила в печі і, погасивши вогонь, пішла спати. Демко все ще сидів на лаві й чекав. Він чув, як хтось прив'язував клямку, але думав, що це вітер термосить дверми. Він чув шелест соломи під вікнами, але не оглядався, бо думав, що це вітер шелестить, микаючи солому зі стріхи.

Олекса не надходив, Демко став нетерпеливитися...

Нараз широкий, білий плат світла вистрілив під вікнами й золотим язиком почав лизати стіни. Демко почув сичання і тріск полум'я.

— Жінко, вставай, хата горить! — крикнув він.

Демчиха схопилася й остовпіла. Ясність ширилася що раз то більше. Вона кинулась за своїм чоловіком у сіни, пірвавши з собою заспаного хлопця.

Але горе! Демко термосить дверми від сіней, запирається цілою силою, двері не відчиняються. В розпуці кидається до других дверей, другі так само. А вітер, мов би на те й чекав, аж тепер на добре розходився. Вже ціла стріха сичить, тріщить і палає. Демчиха з хлопцем стоїть остовпіла серед сіней.

Розпука додала Демкові сили, він висадив одні двері й випав ними на двір, витягнувши за собою непритомну жінку, що все ще конвульсійно заціпленою рукою держала хлопця за руку.

А під хатою в дикій, нелюдській радості скаче якась страшна мара, перекривляючи лице і плещучи в долоні, як дитина.

— Ось де злодій, ось де палій! — ревноу Демко, прискочив до старця, пірвав його за груди й піднявши без труднощі вгору, гримнув ним щосили до землі. Нещасний крикнув слабо, і мов глина, повалився на землю.

Удар був смертельний. Та ще на хвилю заблисло в старім тілі життя. Старець простогнав:

— Ти... ти... Демцуню, ти... син мій!.. Я... пі... знаю... те... бе... я... я... бла... го... словлюю... те... бе!

Демко стояв, мов громом прибитий.

Вітер гудів, крутився, кидав вогнем довкола, мов дитина граючися піском. Пожежа захопила вже всю Довбушуківку. Зайнялася Олексова хата, а її стріха незабаром завалилася, погребавши в своїх руїнах бідну Матрону.

А в тій самій хвилі понад рев вихру, понад тріск пожежі, понад клуби диму видерся інший страшний голос. І повітря й земля, здавалося, задрижали від того нелюдського голосу.

Це був чоловік високого росту, без одержі, тільки щось, мов криваві паси, звисало на нім. Його ноги були обвинені в солом'яні перевесла, що вже до колін обгоріли, обсмалюючи під собою живе тіло. А на його чолі видно було широкий, кривавий вінець, спід якого пасмами текла кров, заливаючи йому

очі, уста й лице. Його руки були зв'язані назад, і він летів наосліп, просто на Демка. За ним гнала юрба темних постатей, а поперед них бігла стара Горпина.

— Ади, Олекса!—буркнув Демко.

А Олекса жене непритомний, сліпий, жене просто до Демка. Та нараз спіткнувся о старця, що лежав на землі, і з тяжким розмахом гримнув собою об землю.

Старець отворив очі. Його тіло знов задрижало. Сили опускали його, він прошептав тільки:

— І... ти... мій син!.. І... ти будь...

Це були останні слова Олекси, сина славного капітана опришків Довбуша!

А в тій хвилі надбігла Горпина, надбігли стражники, і всі остовпіли, побачивши те, що було перед ними. Ніхто не звертав уваги на пожежу, що розгулялася на добре й тепер гуділа, шипіла й тріщала від пустині. Стара стала, мов укопана, пізнавши в мертвім старці свого чоловіка, а в живім кривавім, свого сина. В ній відізналося материнське, жіноче серце,— вона голосно заридала й кинулася до тих, що лежали на землі. Стражники й пов'язані опришки стояли німо довкола. Між ними були й Демкові сини, лише не видно було Невеличко.

Нараз у те непорушне колесо всунувся— ніхто не бачив відки—високий, сивий як голуб, старець. Він увійшов до середини колеса, а на його похиленім чолі видно було смуток і тяжку задуму.

— От це Олекса, син мій,—заговорив він, показуючи на мертвого старця,—а це Олекса, внук мій,—додав, показуючи на кривавого

Олексу,—а це правнуки мої пов'язані,—а цей блідий, замучений чоловік, що там стоїть,— то Петрій... Чи це ж ті родини, котрі мають у братній згоді подати собі руки й робити велике діло й простувати до високої мети?.. Внуки й правнуки мої! Мої терпіння нині кінчаються, а може й ваші також скінчаються. А все те через ненависть і незгоду. А ви, що лишаєтеся живі й бачите наші муки, терпіть і зносіть те, що Бог на вас зішле, та не побільшуйте свого горя ще власними провинами!

При цих словах голос його ослаб. Він захитався, усів на землі, підніс голову до неба й хотів ще щось говорити, але в його грудях не стало вже голосу... Він тільки шепотом зачав передсмертну молитву... Похилив голову на груди мертвого сина, а руки його звисли додола.

Олекса Довбуш лише кількома хвилинами пережив свого першого сина.

ДРУГА ЧАСТИНА

I

Мій дім—моя твердиня!

Старий, гордий воевода Шепетинський часто із задоволенням повторяв ту приказку. А треба було його бачити в ту хвилину, коли, оточений хмарою вельможних гостей, з котрих багато ледве держалося на ногах і думало, що у них вітряки на плечах замість голів,—так у них шуміло й крутилося старе угорське вино—треба було бачити старого Шепетинського в такій хвилі, коли обходив із гістьми свій новий замок, просторі на французький лад побудовані господарські будинки, повні новомодних господарських знаряддів, коли показував гостям сильний частокіл і оковані брами, рови і став, що немов величезний півмісяць оточував замок від полудня,—коли обводив їх по густому, напівприродньому парку, що отулював собою від півночі нововибудований замок,—треба було все те видіти¹ власними очима, щоб уявити собі, з яким виразом лица повторяв тоді пан воевода:

— Мій дім—моя твердиня!

А гості дивувалися. Дами, одіті після тодішньої моди тільки в тоненькі, серпанкові газові обслони, ахали сантиментально, стуляючи пишно тоненькі уста й оглядаючи далеко:

¹ Видіти — бачити.

видами чудову околицю. Й усі подивляляи красоту будови, виконаної італійським майстром, і чудове положення між лісом і водою, і сильні укріплення, і штучно в фантастичних формах повироблювані човни, що колихалися на гладкій¹ поверхні ставу, і зі смаком поприбирані альтани в парку, словом,— подивляляи все, що можна було хвалити. А хоч дехто зі старших панів закидував словом: „Пощо було будувати на теперішні часи так коштовні укріплення? На що здасться в нинішніх мирних часах замок, на що рови, зводжений міст і палісади?“ — то пан воєвода, випрямивши свою горду, високу стать і показуючи гордо лівою рукою на власні груди, говорив із задоволенням усміхом:

— Мій дім — моя твердиня! Хіба ж ви не бачите високої мети, котра керувала мною при будові цього замку?

Гості мовчали й хитали головами, тільки дами шелестіли довгими, газовими, легкими як павутина, сукнями, повертаючися гордо одна перед одною.

— Гляньте на ті сині гори, що мріють далеко! Бачите, то брама, котрою часто входили Угри в нашу країну! Туди колись вдерся Раковцій! Мій замок призначений на будуче заперти їм браму. Гляньте на розлогі, широкі та рівні поля від сходу й півночі! Це шлях, котрим налітала пагубна саранча — татари на наше благодатне Підгір'я. Мій замок має стати запорою проти загонів басурмен, стати охороною бідним людям, що тікають зі своїм добутком перед мечем і вогнем невірних!

¹ Гладкий — рівний.

Так говорив пан воевода, а його стать, схилена віком до землі, простувалася й підіймалася вгору при тих словах. Він знов задоволено всміхався й гордо поглядав по гостях.

А гості вже й самі зачинали подивляти високі, патріотичні цілі власника замку, бажали йому щастя, а його родові слави і довгого панування.

Але на згадку про рід воеводи каламутилася його радість. Він пригадував собі, що в нього нема сина, що його славний рід, його ім'я з ним вигасне,—і похилив знов горду голову в долину, мов би клонився перед рукою судьби. Бо й справді судьба, мабуть, напосілася пригнести ту сильну, горду голову. Його син, ціла батькова надія, по році життя з жінкою погіб нагло на ловах, а його молода жінка скоро пішла за ним у могилу. Лишилася непотішному дідові одна лише маленька внучечка Мільця, на котру чомусь дід не міг зілляти всеї своєї любови. Жаль по втраті сина уступив незабаром місця високольтним і славолюбним думкам, уступив місця заходам при будові замку, тисячам мрій і плянів, котрі роїлися в старій, гордій голові. Тим часом Мільця росла під доглядом няньки й французенки—бони Шарлоги. Ій було півчетверта року в ту пору, коли відбуваються події, про які йде тут мова.

А діялося це в другій половині XVIII віку, коли польську корону носив Станіслав Понятовський, а над Польщею, або властиво над головами молодих ляхів і ляшок, почавши від короля, запанувала чарівна маркіза Louilly.

Було це одного прекрасного літнього вечора в неділю. Отець Ізидор, священник сусіднього

із замком села, обходив, помахуючи грубою тростиноюю паличкою в срібній оправі, свої широкі лани, що красувалися високим житом і зеленою пшеницею. Задоволення й легкий усміх бігали по його лиці, а легкий, вечірній вітрець грав під час ходу полами його довгої, чорної реверенди¹. Срібна оправа палички блискала до сонця, а повне, кругле лице панотця набирало від вечірньої заграви ще більше рум'яної краски. Про що думав о. Ізидор у ту пору, трудно вгадати. Може й не думав ні про що, а тільки тихо любувався вечірнім спокоем під час проходу.

— Слава Ісусу Христу! — відізвався нараз грубий голос за плечима о. Ізидора. Він обернувся і відповів:

— Слава навіки!

Перед ним стояла людина, літ около п'ятидесяти, з загорілим лицем і ростом, більше як о голову, вища від о. Ізидора. В рисах його лица крім мужеської енергії, добродушного, але й гордого усміху, що означав свідомість його переваги над іншими, не можна було вчитати ніяких ворожих намірів.

— Всечесний отче, вибачайте, що так несподівано заходжу вам дорогу, але, бачите, у мене пильна справа до вас.

О. Ізидор поступив два кроки взад, аби ліпше оглянути незнайомого, і допитливим поглядом зміряв його високу поставу.

— Сподіваюся, що ви, всечесний отче, знаєте мене?

— Ні, не знаю!

¹ Реверенда — ряса.

— А, як так,— сказав незнайомий з жартовливим усміхом,— то я скажу вам. Я Олекса Довбуш.

Ті короткі слова дивно вплинули на о. Ізидора. Його здорове, червоне лице поблідло, коліна затремтіли, а рука судорожно стиснула срібну головку палиці.

— Отже,— говорив далі Довбуш, задоволений видно тою зміною на лиці панотця,— моя справа, всесечний, така. Я живу по лісах, як небесний птах, що ні оре, ні сіє... Та від кількох днів зі своїми товаришами даремно прошу в Бога хліба насущного. Тому звертаюся до вас і прошу, аби ваша щира рука накормила голодних!

Самозадоволена усмішка щезла з лиця грізного опришка і вступила місця іронії й зневазі. Він знав, що о. Ізидор дуже скупий, і що ті слова нагнали на нього немало страху. І справді, о. Ізидор аж скорчився, почувши це, і язик його без зв'язи вилепетав:

— Як то, як то? Поясніть ліпше,— я вас не цілком розумію!

— Проста річ. Ви, отче, будете такі добрі сьогодні вечір між годиною восьмою й десятою заставити у себе стіл для мене й двадцяти моїх молодців, бо ми не маємо де повечеряти! Не дуже там заходіться, ми з'їмо щобудь, бо мої хлопці голодні! Бувайте здорові!

І капітан, поклонившись й ще раз насмішливо поглянувши на остовпілого з тривоги о. Ізидора, скорими кроками подався геть.

* * *

Пан воєвода Шепетинський був того вечора в дивно веселім настрою. Гості власне пороз'їздилися, і слуги прятали в широких покоях.

Воевода ходив поволі по своєму кабінеті, ставав що крок, писав рукою різні знаки в повітрі, якісь слова й цифри, а часто навіть і звук невиразних слів виривався з уст. Старе угорське вино, котрого нині немало потекло, розігріло стару кров і збудило в ньому добрий гумор. Він з радості тричі поцілував чотирьохлітню прекрасну внучку й заявив мадемуазель Шарлоті своє задоволення, що так старанно її пильнує. Потім пішов до свого кабінету й заперся в нім.

Не праця, що вимагав спокою, була його метою... Він ходив по умебльованім із великим смаком кабінеті, а думки його губилися в смілих рахубах, у широких плянах будучности. Його багатства були великі, стіни замку скривали величезні скарби; слуги його вірні, а піддані в кожнім часі мусять приложити рук до роботи, покинувши свої, хоч би й найпильніші заняття.

Нараз застукав хтось голосно до дверей кабінету, і почувся голос льокая, що доносив про прихід о. Ізидора. Пан Шепетинський ніколи не поважав ні релігії, ні її слуг, і не поважав передовсім о. Ізидора, якого скупість була йому відома. Він поглядав на нього все зневажливо й не називав його інакше, як рабом Божим.

Отець Ізидор, блідий, задиханий, весь тремтячи, ввійшов до панського кабінету.

— Чого вам, рабе Божий? Ов, що я бачу! Ви такі неспокійні, такі затурбовані! Певно, злодій слуга украв вам без вашої відомости із замкненого шпіхліра¹ кусник хліба? Або

¹ Шпіхлір—комора.

може ви випадково, не допусти Боже, загубили з десять золотих? Що?

Ця насмішлива промова пана Шепетинського дорешти збентежила о. Ізидора й збила його з пантелику.

— Ні, ваша ясновельможність,—промовив він немов дерев'яним язиком,—річ десять разгірша!..

— Боже!—крикнув з комічним патосом воевода,—певно вам у пивниці потріскали обручі на бочці найстаршого вина! Годі, рабе Божий, я не пораджу. Що сира матінка земля випила, того їй уже з горла не видреш!

Та о. Ізидор, котрого, мов блискавка, наново прошибла гадка про страшних опришків, відзискав притомність і тремтячим голосом розвів воеводи, в чім річ.

Треба було бачити пана Шепетинського в тій хвилі, як слухав оповідання о. Ізидора. Його комічний патос розплився, мов імла від сильного вітру, його губи стислися, але очі заясніли радістю.

— Собаки скажені, пси підлі!—крикнув він,—і вони сміють туди волочитися під моїм оком і ще людей напастувати¹!

— Гей, зараз завтра велю поставити шибеницю над ставом. Заколишуться вони на ній незабаром разом зі своїм ватажком!

— Хлопці, сюди!—крикнув воевода, широко отворивши двері,—гей, біжіть узброїться, беріть шнури й аркани! Скоріше, цапи, скоріше!

Гурма слуг, що вбігла на крик воеводи, і хвилю стояла, широко вибалушивши на нього очі, розбіглася так само скоро, зрозумівши, в чім діло й що треба робити.

¹ Напастувати—нападати.

— Отче Ізидоре, махай додому, ладь вечерю... гости їх... а я почастую їх вином із своєї пивниці.

— Але ж, ваша ясновельможність, я бідний слуга Божий, відки мене стане гостити двадцять таких лісових ведмедів?

— Не стане? То як собі хочеш. Нехай тебе про мене й повісять, нехай тобі сиплють вугілля до халяви, як не одному з вашої братії! Коли тобі так жаль погостити їх, про мене! Мені байдуже.

— Але ж... на милість Бога... ваша ясновельможність... не дайте марно пропадати чоловікові!

— Роби, що кажу!

— Але ж...

— Нічого „але ж“! Так мусить бути, і кінець. Не знаєш, що на голову Олексі Довбуша наложено тисячу червінців? Як він буде в моїх руках, нагорода буде твоя! Іди й лагодь вечерю!

Отець Ізидор того, здається, і чекав. Урадуваний поклонився воеводі до колін і подався в село, рахуючи в душі прекрасні червінці. А ті червінці,—то були грушки на вербі! Польське правління, польський сенат, польська шляхта як що обіцяла, то на тій обіцянці кінчилося.

А пан Шепетинський ходив, дуже врадуваний по широких, пишних покоях і затирав руки з радості, що йому доля судила зловити славного опришка, котрий від кількох літ ширив страх між довколичними панами.

Зблизився вечір. Пан воевода тихенько, боками поза село, рушив, оточений гурмою озброєних слуг, до мешкання о. Ізидора, аби опришків зненацька напасти при вечері й легким

коштом зловити. Якось на хвилю заблисла в душі пана Шепетинського думка, що він дома не лишив доволі сторожі; але зараз опам'ятався, що там її не треба.

— Ей, мій дім — моя твердиня. Наперед, хлопці!

Запав вечір і покрив сивою, густою млою широкі луги, якими вела стежка. Одалік синів підгірський густий ліс, а зпанського ставу голосно розносилося по повітрі рохкотання жаб. Незабаром пан Шепетинський і його слуги щезли серед тої великої, живої, чудової природи.

* * *

Гей, даремно, пане воеводо, розставляєш хитрою штукою своїх слуг довкола попівства! Даремно готовиш засідку на звіра! Цей звір у неї не впаде.

Даремно, стара, горда голово, уявляєш собі подяки, які складатимуть тобі гурмою сусіди за те, що зловив славного опришка! Шкода твого заходу звабити його в сітку! Уважай, аби ти сам не впав у slopeць¹, аби ти, хитрий, не дав перехитрити себе.

І даремно ти, о. Ізидоре, тишишся й числиш наперед червінці, які виплатить тобі польський уряд за Довбушеву голову! Шкода було заходу, рабе Божий, готовити таку ситу вечерю! Молодці Довбушеві деінде повечеряють, — та й гучно повечеряють!

* * *

Німо й понуро стоїть новий воеводський замок серед подвійного вінця: темного парку

¹ Slopecь — пастка для птахів.

і ставу, що синіє, як велетенський півмісяць. Лише зводжений міст висить у задумі над глибоким замковим ровом; із башт виглядають пащі гармат, а в ставі полощуться золоті зірки небесні, немов чарівниці русалки, що бажають у глибину води заманити ті грубі липи та плакучі берези, що, пообсідавши берег ставу, тужно приглядаються собі в його кришталевих водах. Часом лише плюсне серед тих хвиль весела риба, а що раз то ширші обручі легеньких хвиль розходяться, плещучи о зелений берег.

Та в замку служниці й слуги в просторій кухні гуртом обсіли грубу, ждучи, доки вернеться пан, і скорочують собі час розмовами. Мала Мільця й мадемуазель Шарлота сплять у своїй кімнаті, і ніякий стук, ніякий галас не перебиває їх сну. В кухні розмови стають чимраз живіші. Дівчата й баби, пастухи й старі діди оповідають чутки про Довбуша.

— То мусить бути страшний чоловік! — брязко прошептала Сенька, молода дівчина.

— Йди, дурна, — відіззався Клим, старий дід із довгими козацькими вусами, — ти сім триднівок постила би, сім п'ятниць поклони била, якби тебе такий чепурний молодець посватав!

— Агі на вас із вашим сватанням! Ідіть геть! Такий старий, а ще вам небиллиці з голови не вивітріли! — сердилася Сенька, почервонівши від стиду.

— То ти, Грицю, кажеш, що бачив Довбуша? — запитала кухарка Параска невеличкого плечистого хлопця.

— Овва, — сказав той зухвало, — не шука було його бачити! Бачив я його, та й то не раз у наших лісі.

В тій хвилі дивно щось забряжчало й зашестіло на замковім подвір'ю... Всі надставили вуха, чи не почують крику вовводи, але нічого не було чути. Ні один із прислуги не вийшов, аби подивитися, що там. Усі слухали даліше оповідання Гриця.

— А як же ж він виглядав, той страшний розбійник?—запитала Сенька Гриця.

— А як же би мав виглядати? Як кожний хрищений чоловік.

В тій хвилі зашаркало щось по дверях. Почулися голосні кроки, двері відчинилися, а в них показалася висока стать Довбуша.

— Добрий вечір, сказав, не кланяючися.— Так виглядав, як я? — додав із усміхом, обертаючися до Гриця.

Трудно описати переполох слуг, коли побачили перед собою так несподівано страшного опришка. Якби був грім у тій хвилі вдарив серед хати, не були би гірше перелякалися. Зуховатий¹ Гриць в тій же хвилі опинився в найтемнішій куті під тапчаном. Жінки скрикнули й задеревіли на місці. Тільки старий Клим пірвав за сокиру.

— Дай спокій, старий діду,—сказав із усміхом до нього Довбуш. — Ми не прийшли вам тут ніякого зла робити, тільки будь ласка, поможи пов'язати челядь, а як усе буде готове, покажеш нам, де панська каса.

— Не дїждеш того, проклятий розбишако,—крикнув Клим і пустився на нього з сокирою.

— Хлопці, гей!—крикнув Довбуш. І вмить двері пирсли, і Клим почув, що його руки зціпив хтось мов кліщами. Його зв'язали і, за-

¹ Зуховатий—відважний

ткавши йому рот, винесли на подвір'я, а за ним і всю службу, навіть і Гриця, що запхався під тапчан. Один здоровенний опришок став над ними на сторожі.

— Як мені котре писне, то зараз йому кулею лоб розтріскаю, як гарбуз.

Бідні слуги, потривожені й пов'язані, не сміли пустити ані пари з уст. Тільки Клим пручався й кидався, та кричати не було як, бо йому заткано рот хусткою.

Тим часом опришки бушували по замку. Ось уже несуть зв'язану, напівсонну мадемуазель Шарлотту, і регочуться з її переляку. Але що це нового надумав капітан? Мабуть скарб якийсь криє під полою широкого, панського плаща, накиненого на плечі! Обережно виносить той скарб, стає серед подвір'я і кричить:

— Хлопці, гроші є?

— Є, ватажку, є! — кричать змішані голоси з сіней, — і вміть показуються опришки, двигаючи панську касу.

— А забрали, що треба? — питає знов ватажок, який під тим „що треба“ розумів дорожчінності та інші річі, потрібні грабіжникам.

— Забрали, забрали, — кричить знов кілька голосів. І знов виходять із замку опришки, двигаючи скриню, повну панського добра.

— Наперед! Добро до сховку! Поділ завтра за дня!

Опришки, радісно перешіптуючися, рушили в дорогу. Ватажок ще задержався, все ще не випускаючи з рук своєї добычі.

— А не вивісити панові вовводи червоної хоругви на замку? — питав з жорстоким, але тихим усміхом опришок, що стояв при пов'язаних.

— Бігай!

Нічна темнота вже засіла землю. Довбуш вийшов із подвір'я, і, ухилиючи трохи поли плаща, аби придивитися своїй добичі, сказав:

— Оттак, пане воеводо, ми аж тепер порухувалися! Бо вже прийшла пора! А як твій син украв і зганьбив мою Олесю, а як ти ще, подибавши мене в лісі, велів немилосердно катувати, а як ти знищив ціле мое щастя, ціле мое життя, — ти певно не думав, що прийде й на мене черга відплатити тобі рівним за рівне, вирвати останній накорінок твого роду, знищити твої всі плани й надії! А те все так сталося! Внучка твоя ось тут у моїх руках! Моя відплата незабаром завіє на пишній кривлі твого нового замку!

І несучи обережно обвиту в поли Мільцю, зник опришок у нічній темноті серед крутих стежок, що вели по панським парку.

Незабаром усміхнулася темна ніч. Застидалися чорні хмари на небі своєї чорняви, почервоніли. У ставі пробудилися рибки й стали підпливати, плюскочучи до рожевого світла. Думали, що сонце сходить.

А це горів гордий, новий замок воеводи.

Ой, не втішно та не радісно вертав пан Шепетинський із свого походу! Не в ладі верталася його дружина, не на спочинок вертала вона! Ціле село заворушилося. Здвиг народу зібрався довкола пожарища, а поміж народом пропихався німий, блідий пан Шепетинський. Нещастя відразу зламало його горду душу. Все, все, про що мріяв, що снилося йому на старі літа, до чого сильно приросло його серце, тепер розвівалося димом, сідало в попіл із пожежею. Його славний рід на нім

кінчився, його будуча задача, боронити Підгір'я від наїздників — щезала так, як те полум'я в глибині темного небозводу. Все, все забрали йому ненажерні напасники-опришки!

Завели воеводу на ніч до села. Він сам уже не мав сили доволотися туди. А на другий день ясно й погідно встало сонце. Шепетинський усміхався. Добував із кешені дукати і, сміючися, грався ними, як дитина. Бігав сям та там з веселим реготом, то знов сідав; підпирав сиву голову обома руками і тремтячим голосом заводив якусь веселу пісеньку.

Казали, що він збожеволів.

II

Внучка воеводи

Серед гір, за містечком Сколім, в околиці званій Тухольщиною, високо підіймається гора Зелемінь. Лісами-борами покриті гори оточують того велетня, а в цілій околиці царює ще рука первісної природи, з якою тут людська рука не розпочала ще рішучої боротьби.

У стіп Зелеменя сидів у часах, коли відбувалася оця подія, сам-самісінький старий пасічник. Його самітньої оселі серед лісу ніколи не оживляв людський говір, хіба тільки співи лісових пташок переривали її та бренькіт бджіл, що літали на поблизькі, усіяні квітами полонини за медом. Хіба раз або два в році загощували до хати пасічника Семена деякі газди з поблизьких сіл за медом або за зіллям, бо Семен, як звичайно кожний незвичайний дивак, славився знахуром, що вмів по-мготи на різні хвороби.

І справді, у Семена було багато таких дивачних привичок, що йому неможливо було погодитися з більшим гуртом людей. Щось таке нелюдяне, похмуре й нетовариське було в його поведінню, що, побачивши його перший раз, кожний міг уважати його за не знати якого злодія, розбійника та нелюда. Але під тою грубою неприступною поверхністю скривалася щира душа й не притуплене віком почуття любови до вічно зеленої, величавої гірської природи. Нещастя молодости, сумні пригоди й переслідування вигнали його з-поміж людей та не вбили в душі його найкращої ознаки чоловіка — чоловіколюбности.

Та в тих часах, про котрі тут мова, частіше, як звичайно, оживляв людський говір, а навіть сміхи та радість самотню хату лісового помешкання. Олекса Довбуш часто загощував із деякими своїми хлопцями в ті сторони, часто довго розмовляв із Семеном. Душа немолодого вже опришка була іноді так повна турбот і гризот, що мусіла вилитися перед кимось. Із своєї ватаги він не міг нікому звіритися, — і тішився, здибавши в лісовій пустині щирого приятеля і досвідного порадника. Він виповів йому все, що тяжіло на серці, — і в тій лісовій хаті зродився в душі його намір посвятити свої скарби для добра українського народу.

Після нападу на змок Шепетинського, Довбуш зі своєю ватагою попростував до Семена, аби з ним порадитися, що робити з внучкою ворога, яку він для пімсти викрав із замку. Опришок, хоч і глибоко відчував у серці жаль за своїм змарнованим життям і почував сильну ненависть до всіх кривдників його самого та

українського народу, все таки не посмів знущатися над бідною, безпомічною, дитиною, останньою парістю ворожого йому роду. Він запитав поради в Семена, бо твердо вірив, що цей наведе його на добру дорогу.

— Розуміється,—сказав пасічник, коли Довбуш розповів йому про напад на замок воеводи,—зробили ви не абияке діло. Не було потреби так страшно мститися над паном, а над дитиною ще й менше. А де ж ти подів її?

— Та вона тут з нами,—відповів Довбуш.

— Де з вами?

— Тут недалеко в селі. Хлопці принесли її сюди на плечах. Несли ночами, бо вдень ми мусіли ховатися по лісах. Оттак промандрували цілих два тижні, поки дійшли сюди. Дитина зразу плакала, а потім якось забавилася.

— То може помістиш її де в селі? Може у якого попа?

— Не маю такого знайомого—відповів Довбуш.— А я гадав, чи не могла би вона прожити тут із тобою в безпечнім місці, поки не знайду для неї дещо відповіднішого.

— Трудно буде,—сказав Семен по короткій задумі.— У мене, сам знаєш, нема ніякої вигоди для панської дитини.

— Це ще було би найменше,—відповів Довбуш.— Де про що я міг би постаратися, а до тебе, думаю, вона привикла би ще борше¹, як до моїх товаришів. А під зиму я чей винайду для неї таке місце, де буде мати більшу вигоду й ліпший догляд.

— Та про мене,—сказав Семен,—нехай буде й так. Я тут сам, але в мене є також

¹ Борше — скоріше.

своєї й знайомі, що можуть притулити її в разі потреби.

Довбуш віддалився по цій розмові й другого дня сам на своїх руках приніс воеводську внучку в хату пасічника.

Мільця поволі забувала про свій панський дитячий вік. Згадки про воеводу всувалися чимраз у темніші закутки її душі і стали вкінці мов би якимсь невиразним сном. Зате краса її розвивалася чимраз пишніше, як розвивається весною краса чудової квітки в полонині. Вона привикла до самотності в хаті, до шуму лісових дерев, до понурого обличчя пасічника, — а її чисте, дівоче серце й почуття розвивалися в оточенні гірської природи і віддалік від людей, що своїм злим прикладом могли би звихнути свобідний ріст і розвиток тої запашної квітки.

Довбушеві в тих часах прийшлося дуже круто. З упадком Польщі скінчилося його капітанство. Він мусів скриватися, а потім під різними назвами, як жебрак, блукати по краю. Його жінка в Перегинську вмерла з гризоти. Душа бідного вигнанця терпіла багато під нестерпним тягарем розлуки, і йому так і не довелося знайти для Мільці вигідніший та безпечніший притулок.

Аж по упливі п'ятнадцяти літ він загостив знов до пасічника Семена. Радісно прийняв старець страшного колись гостя. Здивована поглядала на нього Мільця... здивований і очарований поглядав Довбуш на ту, котру колись безпомічною дитиною викрав із замку її діда. Замість турботи та гризоти, яка мучила його досі, він почув у душі дивну, невияснену пільгу, немов свідомість того, що його злочин може принести добрі наслідки в будуччині.

Недовго пробув Довбуш в оселі пасічника, недовго, а яка рішуча переміна зайшла в його душі! Його серце ожило, — ожило з новими стражданнями, з новим щастям, із новою любов'ю. Червона, як вишня від сонця, зустрічала його Мільця, ціла в огні, тремтячи слухала довгими вечорами його оповідань про його життя, про давно минуле та незабуте горе, — і її серце почало відзиватися до нього якоюсь незнаною, тихою й солодкою мовою...

Весною 1800 року відбулося вінчання Довбуша з молодого Емілією, внучкою воеводи, останньою паростю родини Шепетинських. Та вона того не знала й віддавна привикла вже вважати себе за дочку Семена.

Та недовго пробував Довбуш зі своєю молодого жінкою. Боячися, аби його не висліджено, він знов покинув пасічника, знов у жебрачій одежі пішов у широкий світ, обіцявши за рік знов явитися там, куди тягло його серце.

Тяжко стало Мільці. Та туга щезала поволі: час і надія побачити незабаром чоловіка потішали її. І все йшло звичайним порядком у пасічницькій хаті, коли нараз, уже пізньою зимою, почув старий Семен, що жандарми мають напасти на його хату, аби зловити жінку Довбуша. Про це сказав старому пасічникові один вівчар, який у зимі за кілька миль їздив на Зелемінь по сіно. Семен цілу ту зиму не виходив із хати, бо старість уже змогла його, — і кілька днів по відході вівчаря він помер, повідомивши перед смертю Мільцю, що їй грозило.

Неописаний жаль і переляк пройняв наскрізь серце молодого жінки, коли нараз побачила себе

самою серед безлюдної, лісової пустині вночі, з трупом свого, як їй здавалося, батька.

Тої ночі вродився їй син, друге живе ество обік неї в тих лісах. Вона тряслася над ним, плакала й сміялася, не знала, що робити, а кожної хвилі бачилося їй, що вже йдуть немилосерні, вусаті, узброєні посіпаки, що її беруть, кують у важкі кайдани, що відбирають їй те бідне дитя, її єдину потіху. Ні, не сила була їй довше мучитися! Втекти відсіля, в найближче село, між людей, котрі її і сховають і оборонять і потішать,—це була її єдина думка.

Кілька день по злогах вона взялася до роботи, убрала себе якнайтепліше, пообвивала дитя старанно й слізно прощалася з тою мирною, старою хатою, де так гарно, так спокійно пройшли її молоді літа. Нараз впала їй в очі пасічникова псалтиря, єдина книжка, що була в тій пустині. З неї молився пасічник, на ній учив він її читати, з неї переписувала вона перші букви вуглем на яловій, тесаній дошці, в ній і вона останнього року знаходила потіху в тузі, котрої перед тим не потребувала і не розуміла. Вона взяла з собою цю святую книгу в тій вірі, що вона стане їй у дорозі обороною і з'єднає їй милосердя в Бога і в людей. Потім, перехрестившись і з сльозами поцілувавши ще холодну руку свого опікуна, пішла в Божу путь.

Мільця думала, що в найближчим селі оповість людям про смерть пасічника й верне з ними, аби поховати його смертні останки. Але цілком інакше сталося. Метелиця позавівала снігом усі знані їй лісові стежки, а сніг падаючи, все затемнював так, що вона незабаром збилася з дороги й заблудила в лісі.

Тяжко-важко, в неописаній тривозі, плула їй година за годиною. Вже сонце зійшло з полудня, а вона все ще блудила густими борами. Вже стало вечоріти, мороз діймав її, сили почали її покидати, та вона не вважаючи на студінь, останками свого тепла гріла лише своє дитятко. І ніч уже надійшла, в лісі вчасніше, як на полі,— а ще не кінчився ліс, не уставала метелиця, до того всього долучився мороз. Вона сіла спочивати під розлогою смерекою, під якою було менше снігу, і годуючи грудьми свою дитину, стиха шептала молитви. Потім, коли стогнання лісу під бурею втихло трохи, вона рушила далі густим лісом попід смереками, спускаючися все нижче й нижче в долину. По якімсь часі вона побачила недалеко внизу бліде світло й зараз пізнала, куди зайшла.

Була це одинока, невеличка гірська корчма, на краю лісу недалеко від села. Живіше забило у неї серце, і вона, вийшовши з лісу, побрела сніговою поляною навпростець до корчми.

В буді під корчмою лежав лютий, пастирський пес. Зачувши кроки чужої людини, він зірвався з голосним гавканням, та те гавкання було для неї миліше від усього, що чула в тій хвилі, бо свідчило про присутність живих людей у корчмі.

Із корчми вийшов господар зі слугою, відкликав пса й здивувався не мало, бачучи перед собою в таку годину „пасічникову молодицю“, знайому йому здавна. Він запровадив її до корчми, де вона швидко ogrілася. Зразу здавалося, що її здорова натура перенесе без шкоди страшні події останніх днів. Вона по-

кріпилася в корчмі звареним наборзі¹ гарячим молоком і лягла спати з дитиною, але над ранком у неї показалася сильна гарячка, так що вона, прокинувшись й простогнавши до рана, попала в повну нетяму. Переляканий орендар післав свого слугу в село, аби спровадив сани та тягло, і коло полудня неpritомну молодицю з дитиною з тяжким трудом завезено в село й відвезено просто до місцевого священника. Цей, не гаючися, охрестив дитину, що була мужеського полу, і примістив у себе тяжко недужу матір, яку здавна знав, як дочку пасічника Семена. Знайшовши при ній пасічникову псалтирю, він прочитав на останній картці тої книги пасічникову записку, що потрохи вияснила йому походження молодиці. Сама ж молодиця пролежала ще кілька днів у страшній гарячці та неpritомності, потім прийшла до себе лише настільки, що могла сказати, що її тато вмер і лежить у своїй хаті непохований, і потім попала знов у нетяму, що скінчилася тихою смертю.

Її й Довбушів син лишився знайдою в попівськiм домі.

III

Знахідка в Розгiрчу

П'ять літ минуло від часу, коли в Довбушувiвцi відігралася драма, описана в першій часті цієї повісті.

Ми знов у горах, недалеко Розгiрча. Від полудня високі гори, покриті темними смере-

¹ Наборзі—наскоро.

ковими борами. У їх стіп на ріни руїни старої мурованої корчми, де колись сидів Бляйберг. Попри руїни, порослі мохом та кропивою, в'ється маленька стежка. Її ледве видно; мабуть рідко коли хто нею ходить. Вона підіймається двома закрутами на невеличкий горбок і пропадає в густій тіні лісу. Тою стежкою ходять люди з міста відвідувати знаний камінь, що стирчить у тім лісі. Із селян мало хто ходить нею, бо про руїни старої корчми оповідають страховинні перекази, а жінки бояться й згадувати про неї під ніч.

В одну літню, погідну днину цею самотньою стежкою йшов чоловік малого росту, з живими, хитрими, сірими очима, по-міщанськи вбраний, з грубою палицею в руці та з торбою через плечі. Скорою ходою він добирався до лісу й незабаром сховався в холодній тіні. Тут спинився на хвилю, відідхнув глибоко й обтер піт із чола. Потім став розглядатися довкола, немов питаючи в пам'яті, куди дорога, бо стежка в лісі цілком пропала.

Роздумавши добре, куди йти, він справився в гушавину й довгий час дерся ярами, зворами, та кременистими лісовими обломами, доки перед його очима не вистрілив розгірецький камінь. Трьома високими, стрімко полупаними стовпами здіймався він угору й сірими, неправильними контурами вирізувався на темно-зеленім тлі бору.

— Слава Тобі, Боже!—прошептав, тяжко зідхаючи подорожній.—Насилу добрався до цього місця, де вже так давно я повинен був стати. В тім камені остання моя надія... Як тут нема того скарбу, то вже хіба сам чорт удавився ним! І скільки то я нашукався, скільки напи-

тався за ним, цілих п'ять літ часу стратив, борючися з різними труднощами!

Так бурчав подорожній, уклавшись під грубезною смерекою недалеко каменя на довший відпочинок. Він здіймив зі себе кафтан і торбу, поклав на землі, поправив на собі вузький ремінь із блискучими пряжками й добув із торби кавалок хліба, соли та добрий відрізок ковбаси.

— А хто знає, може й брехав Петрій, як його мучили? Може це все байка, видумка,.. може він тільки на те розпустив вістки про такі великі скарби, аби подрочитися з Довбушками? Де ж то можливе, аби я стільки шукав, усі закамарки перешниряв та поперевертав, і не знайшов нічого? Але побачимо, — додав устаючи і збираючи одробинки хліба. — В тім камені ще моя остання надія! Дурний нарід каже, що ці скарби закляті! Що то значить? Коби лиш були тут, моя рука вже їх видобуде,.. не пошкодить ніяке заляття!

Це був Невеличкий. Проворний і хитрий бурлака встиг тої страшної ночі, що скінчилося погромом Довбушуків, вихопитися і втекти від стражників. У його голові зродилася тоді ж гадка піти на власну руку шукати скарбів. І ця справа займала його цілих п'ять літ.

Перехрестившись, вийняв невеличку сокиру, що стирчала ззаду за поясом, узяв у руки свою палицю, здолини добре оковану, і став дряпатися горі каменем, аби добратися до першої щілини, яку видно було знизу. Стіна була стрімка, камінь зверху сипкий, звітрів на слоті, але Невеличкий із дивною зручністю поборював перепони.

І ось він по довгих трудах угорі,.. заглядає цікаво в темну щілину,.. нічого не бачить... Стукає палицею по кам'яних стінах, палиця не трапляє нічого крім каменя... Лізе сам у темну, щербату нору, та вона цілком порожня.

— Ну, ну,— воркоче трохи розчарований, але не знеохочений Невеличкий, і починає уважніше оглядати все довкола. Незабаром він побачив другу, меншу, майже незамітну розколубину над своєю головою.

— Е, ось воно куди! — буркнув він, і знов з невеликим трудом почав дертися вгору. І знов знайшов вузьку, глибоку печеру, але й ця була порожня.

Невеличкий іще не тратив надії. Він довго сидів на кам'янім помості печери і пильно роздивлявся по всіх кутах. Потім, вихиливши голову з печери, глянув униз і затремтів при першій погляді.

По стрімкій, обірваній скелі, по якій з великим трудом він виліз угору, не так легко злізти в долину. Найменший хибний крок грозив упадком і смертю. Смілий опришок одначе не стратив відваги.

Як сильний щупак, попавши в сіть, кидається по ній, аби натрапити на діру і продертися нею на свободу, так бігали бистро опришкові очі. Але всюди стирчали грізно й понуро стрімкі стіни, й ніде не було видно вигіднішого проходу.

Може перший раз по довгих літах прийшла йому в тій небезпеці гадка про Бога, і він, зідхнувши з глибини серця, обернув зір свій угору, мов би виглядаючи відти руки порятівника.

І як лише підніс догори очі, то вже довго не спускав їх, але пильно став розглядати сіру скелею та її пошарпані, стрімкі вершини.

— Ось воно!—крикнув радісно.—Вилізу на сам вершок каменя, а другим боком чейже злізу в долину.

І спершися сильно на свою палицю, з незвичайною легкістю піднявся вгору, і став дряпатися скелею до самого вершка.

— Ах!—вирвалося мимоволі з його грудей, а в тім однім оклику вилилося не мале розчарування. Друга стіна каменя була ще стрімкіша, ще небезпечніша й недоступніша як перша. Та він і тепер не тратив відваги, і знов почав пильно оглядатися довкола.

Подовгастих вершок каменя був зубатий і полупаний і виглядав мов великий гребінь із величезними кам'яними, нерівними зубцями. Здовж того гребеня поклав собі Невеличкий лізти аж на сам край і там шукати стежки в долину. Той намір декому іншому був би видався неможливим, бо спинатися на стрімкі іглиці, маючи по однім і по другім боці глибоку пропасть, на те треба було не аби якої відваги та зручності. Невеличкий не злякався, кинув на долину свою тяжку палицю, і пустився в страшну дорогу.

Нарешті йому таки вдалося дістатися на останній вершок скельного гребеня. Лице його прояснилося. Скеля з цього боку була, що правда, стрімка, але сильно потріскана і нерівна, і він рішився при допомозі своєї сокири лазити в долину. Сокирою він висікав, де міг, більші щерби в скелі, аби на них стати міцно,— і так повільно, але досить безпечно, почав спускатися вниз.

Нараз видалося йому, що камінь, о який ударив обухом, захитався і глухо задуднів. Оце розбудило його цікавість. Він іще раз, сильніше, вдарив сокирою в камінь, але цього удару мало не переplatив життям. Камінь, що слабо держався на своїм місці, попустив під сильним ударом, і з громовим лускотом завалився в долину, розбиваючися об скелю. Падучи, захопив одну ногу Невеличкою, і хоч не скалічив його значно, та все таки мало не збив його з рівноваги і не зіпхнув наперед стрімголов униз. Це було би певно сталося, коли би Невеличкий у тій же хвилині зручно не відхилився на бік і не пригисся до стрімкої, розпуклої скелі.

Коли минула хвиля небезпеки, він знов піднявся і поглянув на місце, відки скотився камінь. Яке ж було його зачудування, коли побачив там темний, до сонця вихилений отвір глибокої і досить просторої печери.

— Ось де мій талан, ось де ті скарби! — скрикнув Невеличкий і весь затремтів із радості.

Проміння сонця поволі, немов боязко продирало густу темноту, що панувала віддавна в печері. Аж по добрій хвилині Невеличкий міг розрізнити деякі більші щерби скель у нутрі печери. Але крім щерб годі було добачити щось інше.

Поволі в середині роз'яснилося і Невеличкий ледве-ледве втиснувся тісним отвором до печери. Та на своє велике розчарування замість купи золота побачив серед печери два людські кістяки, покриті перегнилими шматками. Він знов затремтів, мов би голою рукою діткнувся холодної гадюки. Ноги його дилль-

котали і не могли рушитися з місця, а лице, мов окаменіле, німо дивилося на кістяки. Більший кістяк, це була жінка, як можна було пізнати по шматах одержі і по довгим волоссю, що хоч протрухлявіле, все ще трималося купи. Жовті кості лица виглядали страшно, і Невеличкому здавалося, що по тим кістянім обличчю перебігає від часу до часу демонічний усміх наруги і зневаги.

— Агі! — мимоволі скрикнув Невеличкий. Хотів віддалитися від цього виду, але його ноги не рушались з місця.

Та по кількох хвилях його обридження й переляк пройшли і він почав знов розглядатися по печері. Та ніде не було сліду схованих скарбів. І Невеличкий хотів уже віддалитися, коли нараз якийсь внутрішній голос візвав його оглянути трупи. Не без дрижаків і не без відрази приступив ближче до кістяка жінки й торкнув його злегка ногою. Одежа, що покривала трупа, розпалася і відкрила голі, білі ребра, а між ними на грудній кістці лежала стара книга, здавалося, ще не понівечена гниллю. Її старинна дерев'яна, обтягнена шкірою, оправа вилискувалася ще декуди позолотою, а залізна клямра, що її замикала, проржавіла цілком.

— Ого, а це що? — скрикнув Невеличкий. І не вважаючи на відразу й острах, він сгннув рукою по книжку, що лежала на грудях кістяка. Обережно брав її, боячися, аби не розсипалася за дотиком. Але книжка була ціла. Дерев'яна оправа заховала її від гнилизни. Невеличкий підняв її, а груди кістяка заворушилися незначно, немов би з-під тієї кости добулося тяжке зідхання. Не рушаючи другого трупа, Неве-

личкий виліз покvapно з печери, помалу та обережно зліз на долину, хоч тепер це було вже досить легко.

Нарешті станув на землі. Тяжко зідхнув після дряпанини по скелі, потім сів унизу на мураві і заспокоївшись, зачав переглядати знайдену книжку. Вона була вся писана старим письмом, якого він не вмів прочитати ані трохи. Згорнувши книжку, він положив її до своєї торби, знайшов свою сокиру, яку кинув був униз із каменя, оглянув ще кілька разів той камінь із різних боків і віддалився.

IV

Андрій на новій дорозі

Пригода з Довбушуками, що скоїлася з початком осені, для обох Петріїв скінчилася короткою недугою. Андрій мало потерпів на здоров'ю, і видужавши, відпросився в батька до Льова, аби записатися на університет і віддатися правничим студіям. На це згодилися вони оба з батьком по кількаразових розмовах, дійшовши до переконання, що правничі студії можуть бути найкорисніші для Андрія в його дальшій життю. Він від'їхав до Льова якось так поспішно та несподівано, що забув навіть попрощатися з Олесею. Аж у часі дороги він пригадав собі її, і рівночасно дізнав чуття, що назавсіди розстається з нею і що ніщо властиво не в'яже його до неї.

У Льові Андрій за батьковою порадою заїхав до підрядного готелю Куна, куди звичайно заїздили українські священники, і при помочі готелевого фактора почав шукати собі

кавалерського помешкання. По кількадевній біганині він нарешті знайшов таке помешкання і віднайняв один покої з харчем та обслугою у пані Кралінської, вдови по уряднику, яка прийняла його дуже чемно і так захвалила свій до винайму виставлений покоїк, що він згодився відразу на скромну зрештою ціну, і того самого дня переніс туди свої речі з готелю. Немало біганини та клопотів коштував його також запис на університет, так що перші тижні львівського життя пробігли йому скоро та незамітно, мов у сні. Снідання діставав він щораня в своїм покою, туди ж приносила йому служниця о першій годині обід, о шостій підвечірок, а коло восьмої невеличку вечерю. Життя його таким способом укладалося правильно та спокійно, як ніколи досі. Товариське життя університетської молоді в тих часах було ще дуже слабо розвинене й Андрій, хоч знайшов між університетськими слухачами немало своїх бувших товаришів із гімназії, не спішився приставати до жодного гурту, не вписався до жодного академічного товариства, а натомість у годинах свобідних від університетських викладів звичайно сидів дома і пробував вчитуватися в правничі книжки, що відповідали тим лекціям, яких слухав на університеті, або виходив до міста на прохід. Зі своєю господинею стрічався рідко, в її покоях не бував ніколи і нічого не знав навіть про те, чи вона живе сама, чи не сама.

Аж десь у половині листопада його увагу звернула на себе висока, огрядна дама, блондинка, з незвичайно великими і блискучими очима, в незвичайно елегантнім, хоч не надто багатім одязі, яку зустрів не раз на тій

самій вулиці, де була його квартира, а одного разу підстеріг навіть, що вона входила до тої самої камениці. Він не мав звичаю заговорювати зі служницею; це зрештою була старша і загалом не дуже балакуча особа, а при тім його зацікавлення не було таке велике, щоб могло перемогти його несмілість супроти жіночого роду. Та одного дня сталася незвичайна річ. При наближенню першої години служниця ввійшла до його покою і сказала:

— Прошу панича, пані радникова просять до себе на обід.

Андрій не відповів нічого, навіть якимось не здивувався, тільки встав і пішов за служницею до покою пані радникової. Покої були гарні, ясні, просторі, і хоч небагато, а все таки зі смаком умебльовані. Перейшовши сальон і ще одну кімнату, він опинився в їдальні, де біля накритого та вже заставленого столу його зустріла пані дому, обік якої стояла молода бльондинка, що впала йому в око на вулиці, в скромнім, але дуже елегантнім домашнім убранню.

— Моя дочка Дося! — сказала пані дому, і Андрій чемно вклонився молодій дамі, при чім почув, що серце в його грудях забилося незвичайно скоро.

Панна Дося кивнула злегка головою в його бік і вказуючи правою рукою крісло біля столу праворуч від матиного, а напроти свого, сказала коротко:

— Прошу сідати!

За обідом пані дому розпитувала Андрія дуже ввічливо, як йому живеться у Львові, чи задоволений із помешкання та услуги, і яким студіям віддається. Панна переважно

мовчала, перекидаючися тільки іноді кількома словами з матір'ю. В протязі розмови пані дому перепросила Андрія за те, що запросила його сьогодні обідати з ними разом; учинила це тому, бо хотіла розвідати у нього, як йому подобалося помешкання в неї і чи не має якої потреби, в якій би вона могла вигодити йому. Він подякував за її ласку та старання, заявив, що на разі не має ніякої потреби, і сказав дещо про своїх родичів та про те, скільки матеріальних засобів батько призначив йому на удержання у Львові.

— Буде нам дуже привмно, — відізвалася зовсім свобідним і непримушеним тоном панна Дося до Андрія, — коли захочете частіше обідати з нами. Живемо обі з мамою як черниці, не приймаємо ніяких гостей і рідко буваємо в товариствах, тож вибачите, пане Андрію, що ми деколи надуживмо вашої терпеливості й запросимо вас на коротеньку гутірку.

— Буде мені дуже привмно, — відповів Андрій і вклонився чемно панні Досі. — Сам я не смів би просити у пань такої ласки, але коли паням це може бути привмно, то я в кожній хвилі готов служити.

— Будемо старатися не надуживати ваших услуг, — з добродушним, материнським усміхом промовила пані радникова й подала Андрієві руку, яку цей поцілував.

На цьому скінчилася його перка візита у пань Кралінських.

Андрієві університетські студії пішли відтепер чим раз ліпше та успішніше, коли його домашнє життя скрашували не дуже часті, але завсіди приємні та приятельські зносини з обома жєнщинами, його хазяйками, матір'ю

й дочкою. Протягом чотирьох літ він не переміняв квартири, а тільки літні вакації проводив дома у своїх родичів, помагаючи їм у часі тих вакацій у польових та домашніх роботах. Перед батьком він не таїв нічого зі своїх зносин з панями Кралінськими, але також не мав причини признаватися до чогось особливого, бо ті зносини ніколи не виходили поза обсяг приймних приятельських зносин. Андрій не давав ані матері ані дочці ніякої нагоди робити йому протекцію, або допомагати йому яким іншим способом, а також обі вони, матеріально забезпечені у своїх невеличких потребах, не давали йому ніякого приводу підозрівати їх о якісь самолюбні наміри. Протягом тих чотирьох літ Андрій, якимось навіть сам того не завважуючи, закоштував такого спокійного, рівномірного, духовою працею та веселістю й задоволенням заповненого життя, яке рідко кому трапляється в молодих літах і яке справедливо можна назвати міщанським щастям у найкращім значенню того слова. Аж на п'ятім році університетських студій, пригтовляючися до останніх правничих екзаменів, Андрій чим раз частіше почав думати про те, що по зложенню тих екзаменів найвластивіше для нього буде попросити о руку панни Досі і стати з нею під шлюбний вінець. Він не сумнівався про те, що її мати згодиться на цей зв'язок, а що до своїх родичів був також певний, що вони не спротивляться його щастю.

Правда, був один епізод у його зносинах із панями Кралінськими, коли йому могло здаватися, що його тихі мрії про родинне щастя в їх товаристві можуть розвіятися внівищо. В їх покоях почало досить часто бувати досить

численне товариство старших дам і панів, до якого пані дому його не допускали, так що він довгий час не міг нічого знати про ціль тих відвідин. Це було власне в часі четвертого року його студій, і під кінець того четвертого року перед літніми феріями від самих Великодних свят аж до кінця курсу його ані раз не запрошено до них на обід. Не вважаючи на те, при його від'їзді додому обі пані попрощалися з ним дуже чемно і просили його не покидати їх квартири також на дальший рік. Вернувши з вакацій до Львова, він не застав обох пань у домі, а від служниці, що пильнувала помешкання, довідався, що обі вони незабаром по його виїзді також виїхали до морських купелів у Остенді, в товаристві одного з тих панів, що бували в них минулого року, і якого назву служниця затимила. Він звався барон Навгайм. Андрій не чував ніколи нічого про того барона, не знав його ближче і не випитуючи в служниці нічого докладніше, з її розмови не міг догадатися, чи барон має які наміри що до обох пань, чи не має ніяких. Та про те не можна сказати, щоби ця новість не наповнила його деяким побоюванням та не явилася темною хмаркою на небі його вимріяного міщанського щастя.

Андрій довго носився зі своїми думками, які не раз переривали йому його приготування до екзамену, і нарешті написав листа до батька, в яким перший раз звірився йому зі своїм наміром по зложенню екзаменів одружитися у Львові з панною Кралінською, і просив у батька не так поради, як радше відомості, чи може числити на його поміч, потрібну для засновання власного домашнього вогнища аж

до часу, поки би, відбувши судову та адвокатську практику, міг числити на власний заробіток із доходів адвокатури. Це був натяк на допомогу з Довбушевих скарбів, яких часть старий Петрій повкладав у різні банки на процент. По кількох днях він одержав досить неприємну відповідь від батька, що його здоров'я значно погіршилося, господарство дає малий дохід, а на значнішу допомогу з іншого боку дуже слаба надія. Батько просив його, аби він, скоро тільки зложить екзамени, не гаючися і не роблячи ніякого важного кроку на власну руку, вертав додому.

V

Старі знайомі

Невеличкий смерековий лісок у стіп Чорної Гори, та великі зміни зайшли в природі цієї гори за п'ять літ. Невеличкий, та дикий і таємний лісок, що перед тим зеленим пластом лежав на спідній похилості Чорної Гори і хоч трохи прикривав її щербатий, скалистий бік, щез доразу. Черва, яка не раз, мов зараза, спадає на гірські бори, позбавила й Чорну Гору її зеленої прикраси. Смереки повсихали, галуззя їх пообкришував вітер, а кора лупалася і відставала сама від голих стовбурів дерев. Сумний вид мертвоти і знищення представляв той лісок.

В одній із безлічі деберок серед висохлого лісу сидить трое людей. Найстарший із них із знаками ран на блідому лиці, то Олекса Довбушук, інші два, — це його сини, Ленько й Сенько. Вони недавно вернули з в'язниці і спочивали по досить довгій дорозі.

„Товариші“, переловлені стражниками тої пам'ятної ночі пожару, „виспівали“ на Довбушуків так багато поганих штук, що їх засуджено на п'ять літ, а Олексу, повиліченню, на чотири роки до тяжкої в'язниці. Оце вони відбувши свою кару, вертали додому.

Не вважаючи на цілорічне лічення в шпиталю, Олекса Довбушук не міг прийти до повного здоров'я та позбутися всіх наслідків тяжких ран, нанесених йому товаришами. Надто тюрма привчила його до понурої мовчанки, за якою ховалася тільки тупа ненависть до людей та гірке почуття безсильности. Не знати, як і чому всі його думки сходилися на тім, що тільки Петрій може допомогти йому сьак-так без біди докоротати свій вік. Натомість його сини страх як поступили наперед на дорозі, на яку звів їх перед тим їх отець. У товаристві злодіїв і злочинців вони вивчилися від них докладно того ремесла, а тепер, чуючи себе на волі, вони те тільки й думали, як би найуспішніше зайнятися своїм ремеслом.

Тихо було довкола. Олекса, змучений довгою дорогою до Перегинська, сидів у німії задумі на камені. У ніг його плив і журчав по грубих плитах маленький гірський потічок. Олекса непорочно дивився в його чисту, скляну воду і не промовив до синів ані слова. Вони також дорогою балакали дещо між собою, але з батьком говорили дуже мало. Ленько тепер мабуть надумав щось. Він усміхнувся і моргнувши на брата, відвів його на бік і запитав його:

— Ну, Сеньку, що будемо тепер робити? Слава Богу, ми свобідні, час би рушити куди!

— Хіба я знаю, що зробимо? Ось і тато тут. Поговорімо з ним, що він нам порадить.

— Я й сам так думав, — відповів Ленько, — але здається, з татом нема що говорити... Прикрутили його товариші, та й оглушила в'язниця. З нього не будемо мати ніякої потіхи.

Олекса зачув тих кілька слів і тільки буркнув під носом:

— Може й ваша правда. Як не будете, то не будете.

— Та ми хотіли би, — підхопив Ленько, почувши слова батька, — але не чувши досі від вас нічого, не маємо надії й на далі. Не знаємо навіть, чого ви нам казали йти до Перегинська. Адже нам там нема що робити.

— Хіба я вам казав? — огризнувся отець. — Адже нас усіх трьох відвели жандарми аж до сільської канцелярії, і тільки тоді випустили на волю, коли війт підписав за нас поквітування. А ви скоро з канцелярії, зараз рушили в ліси, не заходячи до села. Я й сам не знаю, чого я пішов з вами.

— Та ми не дуже далеко від села, — сказав Сенько, — а тут у нас у деберці невеличка криївка. Там ми поховали дещо, то може тепер знайдемо, та будемо мати на початок.

— Мабуть не знайдемо, — з прикрим усміхом сказав Ленько. — Я вже одним скоком, ідучи сюди, заглянув до тої криївки. Пусто в ній, хоч копією гони.

— Е, ти заглянув до своєї, — відповів Сенько, — а я до своєї ще не заглядав. Не думаю, аби мою відкрив хто так легко, як я відкрив і опорожнив твою.

Ленько засвистав, покриваючи мішане почуття задоволення й незадоволення і сказав ніби байдужно:

— А я й не знав, що в тебе в своя криївка.

— От такої й гни!— відповів Сенько.— Так ти й гадав собі, що я дурень.

Олекса не без деякого задоволення слухав розмови своїх синів, а далі зворушеним голо- сом промовив:

— Бачу, мої дітоньки, що в вас не малий талант. Нехай вас Бог благословить на вашій дорозі, а я вже не маю ані сили, ані охоти ходити за вами і слідити вас. Не знаю, що з вами буде, і не знаю, що зо мною буде, але гадаю, що найліпше буде для нас, коли ось тут розійдемося на різні дороги. Я вертаю до села. Пропали мої ноги для великої до- роги. Піду до Петрія й наймуся в нього хоч горобців із проса пуджати, коли не зможу робити ніякої іншої роботи. А ви йдіть собі, куди ваша воля.

Сказавши це, він устав із місця, приляг до потоку й напився з нього чистої, хоч не дуже студеної води, а потім, не оглядаючися на синів і не кажучи їм ані слова більше, повіль- ною ходою, підпираючися грубим костуром, справився на стежку, що через невеличкий пригірок провадила до села.

Сенько й Ленько сиділи на своїх місцях і не рушалися з них при відході батька, а коли цей щез за пригірком, Сенько про- мовив, кепкуючи:

— Пішов старий на губи.

— Раз я сказав, що не будемо мати з ньо- го потіхи, то так воно й буде,— доповів Ленько.

Знайшовши в Сеньковій криївці те, що там було заховане — дещо одежі та дещо грошей, переважно таких монет, якими не можна було безпосередньо користуватися, добутих у різ-

них часах крадіжами та рабунками по панських дворах, — брати почули, що невелика їм із того потіха і що с'як чи так треба їм вертати до села і знайти собі безпечний осідок. Лісовими та полевими стежками вони рушили на свою Довбушуківку.

Сумною та непривітною пусткою стояла тепер та невеличка оселя, положена геть на відшибі від головного села, під самим лісом. Здавалося, що ліс розширився трохи і загорнув її під себе. Де-не-де з-поміж густих, високих смерічок виглядали повалені останки печей або чорні перепалені обломки бервен. Розвалини хат поросла густа та висока кропива, а по колишніх подвір'ях розсілися розкішні та самозадоволені будяки, загороджуючи доступ до хат. Було тихо. Ні один листок не ворухнувся, лише сонце пражило з гори, а небо всміхалося ясно та погідно.

Довго ходили Довбушуки поміж корчами смерічок та кропиви, довго оглядали сумні розвалини своєї батьківщини. Нараз якийсь хриплий голос звернув на себе їх увагу.

— Що це таке? — запитав Ленько брата.

Сенько не відповів нічого, але зараз почав пробиратися до місця, звідки доходив голос. Незабаром брати знайшли вузьку стежку, втопану поміж кропивою, і пішли нею.

На руїнах колишньої „пустині“ з-поміж густих глогових і драпакових корчів виднілося щось немов будка, в якій не раз у бідніших газдів лежать пси. Кілька порохнавих, напівперегнилих делин, опертих на кроківки, стриміло вгору, творячи яку-таку охорону від непогоди. Ззаду лежала величезна купа ломаччя, хашу та гнилих бервен, творячи непрохідну стіну.

На землі замість постелі валялася купа листя і сухої соломки і на тій нужденній мерві лежала, а властиво сиділа, опершись о грубий пень, стара вже людина. Зразу годі було розпізнати, чи це чоловік, чи жінка. Безладно понавішуване, брудне та діраве курмання¹, це була вся одежа тої руїни чоловіка, а тільки по довгім, в ковтуни скуйовдженім волоссю можна було пізнати в тій поетаті жінку. Її лице було темне, як земля, давно немите, а запалі очі ясніли з глибоких ямок несамовитим вогнем. Її ноги були порепані та покриті струпами засохлої крові.

Охриплим, ледве чутним голосом співала вона, нерушаючися з місця і не зводячи очей із одної точки:

Ой за ліс милий, за ліс
Чорні оченька заніс,
І слідоньки забравши,
Серцю жалю завдавши.

Зідхнула, а потім зараз перейшла на іншу нуту:

Мати ж моя, мати, що ти учинила,
Що ти свої діти марне погубила?

— А це хто? — запитав Сенько шептом свого брата.

— Не пізнаєш? Се наша стрийна², Демкова жінка!

— Ова! Ось на яке зійшла! — промовив Сенько і зацмокав.

Демчиха не завважила Довбушуків. Не рушаючися з місця і вдивляючися все однаково

¹ Курмання — одежа стара й порвана.

² Стрийна — тітка.

в пустий, темний простір, вона тоненьким голосом затигнула колискову співанку, немов заколисуючи дитину до сну:

Ой не куй, не куй, сива вовулько, вночі,
Не вибирай си на терниноньку очі!
Ой якже ж мені поночі не кувати?
Маю дітоньки, нічим їх годувати.“

Та нараз зареготалася різьким, неприроднім реготом, і затигнула танечної:

Ой береза дуба весла,
Трохи впріла, трохи змервла...

Потім відхнула знов і говорила до себе, немов продовжуючи з кимось перервану розмову:

— А що ж я їй зробила? Чи зілля винно що кому?.. Чи я винна, що нарвала?..

І безпосередньо по цих словах, звисивши голову вниз, затигнула сумовито:

Кажуть люди, що суд буде.
А суду не буде!
Най на того суд упаде,
Хто судити буде.

Довбушуки стояли недалеко халабуди і мовчки придивлялися Демчисі.

Нараз почули за собою шелест бур'яну і лускіт лому. Обернулися й побачили парубка, в яким зараз пізнали свого молодшого брата-нича Іванка, Демкового сина.

— Це ти, Іванку? — озвався Ленько.

— Аджеж я! — відповів парубок. — А ви відки тут узаялися?

— Вернули з Іванової хати, — відповів Сенько.

— Овва, так скоро? — жартуючи сказав парубок. — Я думав, що ви вікувати там будете

— Та не зле нам там було, — відповів також жартуючи Ленько. — Але що ж, не хотіли пани довше держати та й нагнали нас додому.

— Шкода, бо без вас тут було досить спокійно, — сказав Іванко. — Тільки ось моя мама не може забути того, що сталося з вами всіма. А властиво вона забула все, навіть те, що вона моя мати.

І Іванко добув із кошеля, який приніс із собою, горщик зі стравою, положив його перед божевільною і мовчки чекав, поки вона побідав. Демчиха, не кажучи ані слова, зирнула на горщик, узяла ложку й почала їсти зовсім спокійно, мов розумна людина. Іванко й оба Довбушуки мовчки придивлялися їй.

— Бачите, що сталося з вашою стрійною! — шепнув Іванко Довбушукам.

Брати насмішливо покивали головами.

— Нічого собі! Їсть добре, а більше їй нічого не треба, — сказав Сенько.

— Чи не нагодував би ти й нас так? — запитав Ленько свого братанича.

Іванко взяв сперед матері порожній горщик, завинув його в шмату і, не відповідаючи на його питання, забрався вертати. Довбушуки поспішили за ним. Цікаві були дізнатися про все, що бачили.

— Іванку, Іванку, зачекай! Ми змучені й голодні! Чей же не будеш такий лихий на нас і не даси нам отут загинати з голоду.

— Та я не лихий на вас, але не знаю, чого вам треба і що можу зробити для вас.

— Та нам небагато чого треба на початок, — сказав Ленько. — А там ми якось дамо собі раду. Але скажи насамперед, як ти тут заходиш собі світу і що сталося з нашими?

— Що ж я вам скажу? Мені ніколи, робота чекав. А те, що тут сталося, то самі сумні речі. Як вас забрали, Демчиха довго ходила з хлопцем по пожарищі та заводила, а потім, немов щось надумала, прийшла в село, до Петрія. У Петрія була стара, ваша баба. Вона кілька тижнів мешкала у Петрія, аж одного вечора нагло занедужала і тої самої ночі вмерла. Мов на нещастя й Демчишин хлопець занедужав разом і вмер. Демчихи тоді не було дома. Господи милосердний, як бідна прилетіла звідкись! Нам аж серця краялися, слухаючи її ридання. Десь по півночі призналася, що строїла „стару“. Небіжка варила собі у горнятку крупи, а вона влила до тих круп розпару якогось зілля. А як „стара“ їла, прийшов Демчишин хлопчина, і вона й йому дала тих круп. До доби обое померли. На другий день покликали громаду, взяли Демчиху і віддали до суду, — та там уже побачили, що бідній Демчисі помішалося в голові. Її привели назад у село, й веліли вислати кудись у шпиталь. Але не було кому заплатити за ліки, то так вона й лишилася. І від того часу ціле літо тут просиджує та співає, а на зиму беруть її в село, аби тут не замерзла.

— А де ж ти? — спитав Сенько.

— У Петрія. І там біда. Старий Петрій став такий скупий та понурий, що хто його давно знав, певно не пізнав би його тепер. Петріїха послабла, гризеться. Сумно дуже в цілім домі.

— Що ж Петрій робить? — запитав Ленько.

— Що робить? Усе як мара шукає якоїсь пивниці, до якої згубив доступ і ніяк не може віднайти його.

— Що ж то за пивниця?

— Там десь у горах була дебра, а в ній відомий йому вхід до підземного льоху. Не знаю, чи був там на правду льох, чи лиш йому снилося. Бо відхорувавши по вашій хатні, він пішов раз у те місце і не знайшов ані дебри, ані входу. Потім, як минуло літо, пішов іще раз, і знов не знайшов нічого. Я оба рази слідкував за ним. Прийде на місце, дивиться, хреститься, зідне важко, походить довкола й вертає додому. Отак він робить кілька разів щороку.

— Ну, це йому, видно, зроблено не аби що! — сказав Ленько радісно. — А тепер, Іванку, бувай здоров! Іди, аби не спізнився до роботи! А ми, Сеню, ходім! Час і нам рушати.

— Куди ж ви тепер? — запитав Іванко.

Та на це питання не діждався відповіді.

VI

Олекса й Петрій

За той час Олекса дотюпав до Петрієвої хати. Петріїха власне вернула від сусіди й засумована сиділа під вікном. Петрій приліг на часину на постіль і заснув.

Нараз забрехали пси, й кинулися насеред обори. На перелазі показався високий, згорблений, блідий чоловік.

Петріїха стала мов прикована, побачивши того страшного чоловіка, котрий перед кількома літами таке нещастя наніс на ту тиху, мирну сім'ю.

— Кириле, Кириле! — закликала вона тримтячим голосом.

— Що там? — запитав Кирило будячися.

— Вставай! Гість до нас іде.

— Що за гість?

— Такий, якого певно не сподіваєшся!

В ту мить зі скрипом відчинилися двері, і в хату ввійшов Олекса.

— Слава Богу!¹

Петрій остовпілим поглядом дивився на нього. Здавалося зразу, що не пізнає свого давнього противника.

— Слава навіки!— відповіла Петріїха.

Не оглядаючися, не кажучи ані слова, Олекса сів на лаві. Його ноги дилькотіли. Він не міг стояти довго.

— Вибачайте — сказав він по хвилі, не підіймаючи звішеної на груді голови,— що я такий смілий і зараз розгощуюся!

— Нічого, нічого, просимо! — говорила Петріїха.

— Що вас привело до мене?— запитав Петрій.

Довбушук, почувши його голос, підняв голову вгору, і впер у нього свої маленькі, мутні очі. По-давньому загриз долішню губу зубами. Видно було, що ні літа, ні терпіння не викорінили з його душі давньої ненависти.

— Може би ви були ласкаві, газдиньцю, лишити нас самих на хвильку?— сказав Олекса, звертаючися до Петріїхи.

Недовірливо оглядаючися, Петріїха встала, і стояла хвильку, не знаючи, як і що, та побачивши, що лице чоловіка не каже нічого, пішла з хати.

— Чого вам треба від мене?— запитав Петрій.— Я думав, що я вже вільний від вас, а ви ще чогось загостили до мене.

¹ Це привітання, коли входять у хату.

— Бог із вами! Я не приходжу до вас у злім намірі, ані не хочу вам нічим наприкрятися! Знаєте мое положення. Я тепер без хліба, і без хати, і без здоров'я. Покарав мене Бог, але ви майте милосердя наді мною. Не хочу вашого, але маєте там у своїх руках те, що придбав наш дід, то нехай із того хоч частина дістанеться мені та й моїм дітям.

Петрій вдивлявся в лице Довбущука сумними очима, а потім промовив:

— Не хотіли ви мене слухати, коли ще оба ми були при здоров'ю, а тепер приходите, підкопавши мое здоров'я і своє стративши. А з того, що придбав ваш дід, я не маю майже нічого. Тої самої осені, коли ви наважилися на життя мое та й мого сина, Бог наслав на нас тяжкий допуст і відібрав нам те, за що між нами йшла колотнеча. Не знаю, чи осіння, чи весняна злива завалила й зарівняла без сліду ту деберку, в якій був вхід до яскині, де були зложені Довбушеві скарби. Коли я по довгій недузі очунав трохи і пішов на відоме мені місце, я не міг знайти ані стежки, ані деберки, ані входу до яскині. Все присипало каміння та шутер¹, що наслідком повені зсунулося з високої гори. Лишилася в моїх руках лиш та невеличка сума грошей, яку захопили були ваші сини і яку я віднайшов та зложив у касі, але з тих грошей дуже малий хосен², бо вони зложені так, що ані я, ані мій син не можемо відобрати їх, а навіть процентів із них не можемо дістати. Не моя воля була

¹ Шутер — дрібне каміння, пісок з камінням.

² Хосен — користь.

при тім, але я згодився, не знаючи, яка тяжка пригода чекає мене.

Довбушук слухав цього оповідання, звівши голову. Посивіла та згорблена стать Петрія та його журбою зіссане лице свідчили про те, що він не бреше і не дурить свого противника. Він зідхнув важко і сказав після довгої мовчанки:

— Ну, то що ж мені тепер робити?

— Не знаю, — відповів Петрій. — Я прийняв до себе одного з ваших, Іванка, і він у мене добрий та вірний слуга. І вас не вижену з хати, хоч ви й незарібні. Ще мене стане настільки, аби прогудувати незарібного чоловіка, а чей Бог дасть, що оба ще з часом поправимось. А де ж ваші сини?

Довбушук махнув рукою.

— Не згадуйте мені про них!

— Ще вони в криміналі?

— Ні, ми вийшли всі три разом, але вони пішли собі шукати власного хліба.

— Це недобре, — сказав, подумавши Петрій. — Можу догадуватися, якого хліба будуть вони тепер шукати. Та що маю робити? Лишайтесь в мене, доки вам тут злюбиться побути, та там побачимо, що можна буде зробити далі. Аджеж у вас є свої ґрунти та місця на хати. Якби сини захотіли, то могли би побудуватися та розгосподарюватися наново, і не потребували би на те моєї помочі.

На цьому скінчилася розмова недавніх ворогів. Петріїха дала Олексі дещо пообідати, і він, знеможений дорогою, пішов до стодоли, де Петрій постелив йому на тоці соломку та простирало, заніс подушку та коц, аби міг укритися та відпочити.

Олексіві сини ще кілька день крутилися по горах, шукаючи своїх давніх криївок, у яких було поховане різнорodne крадене добро, а потім, запомігшись трохи, прирадили удатися до Львова, відшукати там деяких своїх тюремних товаришів, з якими в тюрмі зробили були змову утворити злочинську шайку для успішного ведення гуртом злочинського ремесла.

VII

Між чесними жидами

Ізак Бляйберг від кількох літ уже ходив по краю, знайомився з різними жидами, про котрих йому сказано, що вони вченіші і чесніші від інших, виступав у жидівських божницях по звичайних молитвах з промовами про потребу більшого освідомлення жидів і більшого зближення їх до християнських народів на взір того, що бачив у Німеччині та по інших австрійських краях, і викликав тими своїми промовами та розмовами декуди сміх, декуди обурення, декуди здивовання, а декуди й зацікавлення. На питання про гешефт, яким він займається і з якого живе, він звичайно відповідав жартами, бо й справді у нього не було ніякого означеного заняття, а був одержаний по матері невеличкий фонд, яким він заспокоював невеличкі потреби свого мандрівного життя. Не без того бувало, що деякі жиди розпитували його із зацікавленням про його погляди та життєві пригоди, і таким він докладніше виявляв потреби жидівської маси, а з розмов із розумнішими серед них і сам собі уявляв чим раз більше потребу більшої освіти для жидів

понад ту, яку одержували в хайдерах, більшого зближення їх до християнської цивілізації, а особливо до народної маси польської та української. Він відчував разом із іншими жидами, що серед тої маси живе глуха ненависть до жидів, як визискувачів людської праці, і йому бажалося довести з одного боку жидів до того, аби перестали бути паразитами на тілі тих християнських народів, серед яких їм доводиться жити, а з другого боку показати також тим християнам, що в духовім життю та в історичнім розвою жидів в децю таке, що варто пізнати, та що могло би причинитися до поправи обопільних життєвих відносин. Усе те помалу вияснялося Бляйбергові, але йому годі було знайти між жидами таких приятелів, що могли би допомогти йому до якогось корисного діла, а навпаки, до нього часто підходили та приближалися жиди досить непевного поведення, котрі з його оповідань та звісток про різні місця, в яких він бував, старалися добути для себе яку користь, знайти можливість зробити добрий гешефт.

У невеличкім містечку Жидачеві над Дністром був власне ярмарковий день. З довколишніх сіл та міст поз'їздилося багато народу, зібралося також немало жидів — орендарів, агентів, купців та різних промисловців. Значне їх число, знайомих і незнайомих, зібралось в помешканню Арона Вайнреба, властителя одинокого заїздного дому в тім містечку, і в окремія кімнаті його просторого помешкання устроїли собі „на почеканню“ невеличку чорну біржу. Серед ненастанного гамору йшли розмови про різnorodні інтереси, а від часу до часу одні виходили, а інші входили, як кому подобалося.

В однім куті під стіною, на двох дерев'яних кріслах, сиділи два приїзжі жиди середніх літ, один поважний орендар із великою сивою бородою, а другий худий, високий, з рудими пейсами та рудою, тонкою бородою, відомий фактор із Тернополя.

— Ну, Хаїме, що скажеш? — запитав орендар фактора, коли цей, війшовши до кімнати й розглядаючися по зібраних, нарешті неспостережено наблизився й сів біля нього.

— Alles gut¹, — відповів коротко Хаїм.

— Пан приїхав? — запитав орендар.

— Ні, не приїхав, тільки слуги пригнали коні на ярмарок.

— Багато їх?

— Десять пар.

— А слуг багато?

— Всього два, а третій економ. Він має продавати коні на ярмарку.

— А купці в?

— Наші зараз обступили їх і торгують.

— Alles gut. Іди ж зараз і забалакай економом, а я прийду потім.

У тій хвилі до кімнати війшов Бляйберг і привітавши зібраних та не бачучи між ними нікого знайомого, помалу наблизився аж до того кута, де сидів орендар. Бляйберг перед кількома роками познайомився з ним у Тернополі й пізнав у нім дуже розумного, та, як йому здавалося, чесного жида, з яким стрічався опісля дуже приємно. Він тепер утішився, побачивши його, і зараз сів біля нього на те саме крісло, з якого тількищо зіскочив Хаїм, аби бігти на ярмарок.

¹ Все добре.

— Guten Tag, Abgum!¹ — привітав він орендаря.

— А, як ся маєте, пане Бляйберг! — відповів орендар, усміхаючися дружно, і простяг йому руку до привітання.

— Що привело вас сюди? — запитав Бляйберг.

— А, так, інтерес. У мене там господарство велике, а тут добрий торг на коні. Як же вам поводитись?

— Все по-старому. Не можу знайти собі такого діла, що би могло зайняти мене, а тим часом шукаю та й шукаю чесних та розумних людей між нашими, аби звести їх якось до купи.

— На що вам цього? — з усміхом запитав орендар.

— Може би з того що зварилося, — також усміхаючися, відповів Бляйберг.

— Що може з того зваритися? — знов запитав орендар і додав: — У нас чесні люди не займаються нічим, окрім святих книг, а розумні дбають про свої діла. А таких, що були би відразу і чесні і розумні, ви між нашими не знайдете.

— Ну, — відповів, усміхаючися, Бляйберг, — маю в Бозі надію, що в нас не так іще лихо. От і в вас самих я пізнав розумного чоловіка, і не сумніваюся, що ви також чесний чоловік. А таких мав я нагоду пізнати ще й більше. А до тих, що займаються тільки святими книгами, я й не приступаю, бо з ними нема що говорити. Я вважаю їх дармоїдами, що святими книгами закривають своє нетрудяще життя.

¹ Добрий день, Абрум.

Думаю, що нам треба вибитися з того залятого кола: або святе життя без діла, або ґешефт і ґешефт, і погодити справедливе та добродійне життя з практичною діяльністю.

— Wie meint ihr das¹, практичне життя? — змішався в розмову третій жид, що прислухався збоку до слів Бляйберга. — Я також практик, але ніколи не думав про те, аби погодити свою практику з якоюсь справедливістю. Geschäft ist Geschäft², а все інше, то тільки на шабаш.

— Вибачайте, що мушу попросити вас, — промовив Абрум до Бляйберга. — Мушу йти подивитися на ярмарок.

— Піду й я з вами, — сказав Бляйберг, і оба враз устали зі своїх сиджень. Вийшли не прощаючись ні з ким, бо й ніхто серед загального гамору не звертав на них уваги.

Все містечко завалене було ярмарком. Зійшлася та з'їхалася надзвичайна сила народу, пригнано дуже багато коней, що були головним товаром, який стягав до Жидачева численних купців і продавців, навіть із далеких сторін Галичини. Навезено надто багато різного товару, який по різних містах ремісники заздалегідь приготували для ярмарку: селянських мальованих скринь, горшків, мисок та всякого ганчарського товару включно до глиняних коників, свиставок та калатавок, призначених на забавки для дітей; пекарі та пекарки навезли багато пшеничних гусок, обарінок³, калачів та коників із пшеничного тіста, а образкарі

¹ Як ви думаете це.

² Діло, це діло.

³ Обарінок — бублик.

під великим полотняним шатром порозкладали на довгих столах багато святих образів, хрестиків, медаліків, та порозвішували над ними на жердках безліч різнобарвних стяжок та металевих ланцюжків. Були тут і шевці з пасовими та простими чобітьми, пов'язаними по парі й порозвішуваними на жердках, були й кушнірі з кожухами, футрами та смушевими шапками. Не бракувало й того міщанина зі Старого Міста, що продавав жіночі чіпці, штучно плетені з зеленого шовку й навішані на паличці, що мала дзвінок на верхнім кінці; за другий кінець він держав її в руці мов свічку, час від часу підіймав високо вгору і потрясав нею, брязканням дзвінка ваблячи до себе сільських господинь. Поміж возами бігали мазярі з конвами чорної мазі, яку купували в них візники, і яку з коновки наливано до дерев'яної чорної мазиці, привішеної ззаду до воза до середини задньої підтоки.

Сонце хилилося вже з полудня. На головній площі містечка, набитій народом та товарами, стояв ненастанний гамір, а знизу раз-у-раз підіймалася вгору величезна густа хмара куряви. В однім місці довкола п'яти пар гарних молодих коней стовпилася ціла купа не так купців, як баришівників та цікавих глядачів із селян. Коні раз-по-разу мусіли гарцювати по площі, серед якої тиск народу творив шпалір, і кожна їх проїздка викликала голосні крики та гейкання. Двірський економ, що наглядав за продажем тих коней, сидів спокійно на лавці біля заїздного дому, що притикав до площі, пильним оком слідив за рухами коней і вислухував те, що говорили охочі до купування, а два двірські слуги стояли

біля коней, поприпинаних до дерев'яних стовпів, і випускали до бігу тільки ті коні, котрі хтось торгував.

Сюди звернувся орендар із Бляйбергом. Вони, проходячи крізь тиск народу, не могли розмовляти і йшли один за одним: орендар здалека вгледівши групу двірських коней і незаметно простуючи до них, а Бляйберг роздивляючися довкола. Незаметно наблизився до орендаря Хаїм і шепнув йому до вуха, аби не приступав до економа і не заходив із ним у торг, бо все діло вже приготоване. Орендар із Бляйбергом пройшов побіля групи двірських коней, глянув на них, як цікавий і знаючий господар, що радо бачить гарну скотину, навіть поцмокав губами і, не сказавши ані слова, пішов далі. Відійшли оба з Бляйбергом може зо двадцять кроків і не оберталися позад себе, коли на площі за ними зчинився страшенний галас. Зразу тяжко було зрозуміти, що сталося. Завищали жіночі голоси, задудніли кінські копита, забряжчали розбивані горшки та залунали голосні окрики селян і жидів. Орендар і Бляйберг зупинилися й обернулися позад себе, та серед сутолоки народу не можна було розпізнати, що діється. Вереск не переставав, а серед юрби видно було якийсь шалений рух у напрямі вулиці. Тільки згодом юрба заспокоїлася настільки, що можна було розвідати, що сталося. А сталося щось таке, що не раз трапляється на багатолюдних ярмарках. Вулицею посеред площі над'їхав селянський віз, запряжений парою коней, і зупинився недалеко того заїздного дому, під котрим сидів двірський економ, що продавав двірські коні. Господиня,

що сиділа ззаду на тім возі, встала з воза, взяла в руку кобелю¹ курей, які привезла на продаж, і пішла з ними на торговицю, лишаючи при возі свого чоловіка, що сидів на переді воза. Чоловік також ізліз із воза, дав коням їсти, не відпрягаючи їх від воза, поснідав сам, що мав при собі, стоячи біля воза, а потім, оглянувшись довкола і вбезпечившись, що з воза ніхто нічого не рушить, пішов до поблизького шинку випити горілки. Не барився там довго і вернув знов до свого воза, з привичною для селянина терпливістю дожидаючи своєї жінки. Сидів так на возі може годину, а може й довше. Коли коні з'їли те, що їм кинув був зразу, він кинув їм другу порцію сіна і знов сів на віз, дожидаючи жінки. Нарешті його зацікавили пишні двірські коні, які торгвано недалеко нього, і він, злізши з воза й майже не віддаляючися від нього, почав придивлятися оживленому торгові і прислухуватися розмовам та жартам баришівників. По якімось часі, сам не знаючи, як і коли, він опинився серед їх гурту, раз-у-раз усміхаючися з задоволення. Та раптом зз його плечима зчинглося щось таке, чого він найменше міг надіятися. Його коні, мов шалені, рванули з місця, обернулися з возом широким півколесом на вільній площі і потім, сполошені страшним вереском та ударами батоїв із боку, завернули наліво, перевернули віз, із його останками вдарили на ряди горшків, розложених перед гончарською будою, і зробили там страшне спустошення. Сполошені відси новими криками та ударами,

¹ Кобеля — кошик.

вони вискочили на вулицю й погнали нею поміж рядами юрби, тратуючи¹ людей та товари і зчиняючи довкола неописаний переполох. Усе те сталося протягом кількох хвиль, але метушня серед переляканої юрби була така велика, що ніхто не тямив, де він і що з ним діється. Двірського економа, що сидів спокійно недалеко своїх коней, юрба моментально зіпхнула з місця і занесла геть на площу, а коли він нарешті отямився і вернув на своє місце, ані його слуг, ані коней не було вже ані сліду, і ніхто з переляканих людей не міг сказати йому, куди вони поділися. Щоправда, слуги знайшлися незабаром, оба страшенно потоптані та покривавлені, але безтямні до тої міри, що не могли сказати нічого ані про те, що сталося з ними перед хвилиною, ані куди поділися коні.

Незабаром на те місце, де пропали двірські коні, надійшли жандарми, що в числі шістьох парама патрулювали, проходжуючися вулицями містечка й пильнуючи порядку. Вони були свідками заколоту на площі, але не мали змоги спинити його; коли ж юрба трохи заспокоїлася, вони зараз зарядили погоню за сполошеними кіньми й розпочали слідство за причиною розруху. Приведено сполошені коні зі зломаним дишлем і передньою підтокою селянського воза. У коней, зовсім покритих піною від шаленого бігу, під затисненими хвостами були ще жмутки кропиви, яку впхали їм туди якісь злочинні руки, очевидно на те, аби сполошити їх і зчинити розрух у ярмарку. Жандарми почали переслухувати селянина,

¹ Тратувати—топтати.

власителя воза й коней, баришівників та інших людей, що стояли близько воза, окремо переслухали економа та двірських слуг, найбільше пошкодованих у тій справі, а потім, зробивши все можливе для привернення порядку, пішли далі патрулювати по місті, розпитуючи різних людей та нотуючи те, що чули від них.

Ярмарок помалу заспокоївся і дійшов до кінця, а вечером у Вайнребовім заїзdnім домі знов зібралися деякі з тих жидів, що були там перед полуднем. Орендар Абрум зног сидів спокійно на лавці в куті кімнати, розмовляючи з Бляйбергом, що від полудня аж до вечора весь час не покидав його. Бляйберг дуже вподобав собі Абрума за його практичний розум та знання різних життєвих справ, і рад був тому, що віднайшов у його душі, як йому здавалося, деяку симпатію до свого менше практичного ідеалізму. Витворити між галицькими жидами інтелігенцію, яка, не цураючися жидівської віри та національної традиції, так як це чинять т. зв. „марморейні“, німецькі або польські жиди, при тім шукала би спільного ґрунту для життєвої праці з інтелігенцією українською та польською, оце чим раз більше вияснялося в Бляйберговій голові. Він почував це вже давніше, але тепер це вияснялося йому щораз більше, що така ітелігенція може виробитися тільки в новочасній християнській школі, яка, не накидаючи жидівській молодіжи християнства, давала би їй доступ до всього новочасного знання. Абрум так само гостро, як Бляйберг, осуджував життєву непрактичність т. зв. учених жидів та забобонність жидівської маси, що, не вва-

жаючи на щоденні зносини з християнською людністю, живе в зовсім окремій духовій атмосфері.

Вже було досить пізно вночі, коли двері кімнати відчинилися і до неї ввійшли два жандарми в звичайних уніформах, з величезними карабінами на плечах і з настромленими на них блискучими сталевими багнетами. За ними в покірній поставі йшов господар Вайнреб, повторюючи раз-по-разу:

— Ich weiss gur nischt! Ich weiss gur nischt!¹

— Тут орендар Абрагам Гляхгевіхт? — запитав гострим голосом один жандарм, увійшовши в його кімнату без привітання.

— Ich bin hier², — обізвався Абрум і піднявся зі свого сидження.

— Kennen Sie einen gewissen Chaim Spitzer³?

— Nein, ich kenn' ihn gur nischt⁴, — відповів без вагання Абрум.

— Ich wusste, dass Sie dies verneinen werden, — сказав жандарм. — Also bis auf Weiteres sind Sie arretiert. Kommen Sie mit!⁵

— Was wollen Sie von mir? — протестував орендар. — Ich bin ein ehrlicher Mann⁶.

— Das wird sich schon zeigen. Kommen Sie mit uns!⁷ — сказав жандарм, після того жандарми взяли його між себе і вийшли з кім-

¹ Я цілком нічого не знаю.

² Я тут.

³ Чи ви знаєте одного Хаїма Шпіцера.

⁴ Ні, я його цілком не знаю.

⁵ Я знав, що ви це мені скажете. Отже покищо ви арештовані. Ходіть зі мною!

⁶ Що ви хочете від мене? Я — чесна людина.

⁷ Це виявиться. Ідіть з нами.

нати, не відповідаючи на поклони господаря гостинниці.

— Wus ist dus? Wus ist dus!¹—питали один одного здивовані та перелякані жиди по відході жандармів.

До Бляйберга підійшов той самий жид, що перед полуднем умішався був у його розмову з орендарем, і запитав його ледве чутно:

— Ви знаєте добре того орендаря?

— Що значить добре?—відповів жидівським звичаєм Бляйберг питанням-на питання. — Як може один чоловік знати другого добре?

— А ви розговорилися з ним досить одверто, — сказав другий жид.

— Ні з ким не говорю інакше, — відповів Бляйберг, — бо не маю з чим критися.

— А той орендар властиво й не орендар, — сказав практичний розмівник. — Я знаю його трохи ближче, хоч він певно не знає мене. Він собі про людське око та для властей орендар, але на правду він голова широко розгалуженої шайки конокрадів, що веде величезну торгівлю краденими кіньми, продаючи в Росії коні крадені по наших боці, а в нас коні крадені в Росії. Але сьогодні йому, мабуть урвалося його ремесло. Я трошки прислужився йому. Він, певно, навіть не буде знати, за що. А вам раджу на другий раз бути осторожнішим у виборі своїх приятелів. Güte Nacht!²

І сказавши це, він віддалився, полишаючи Бляйберга в невеличкім розчаруванні.

Справа ярмаркового заколоту в Жидачеві не вияснилася вповні, бо Хаїм Шпіцер із

¹ Що це таке?

² Добраніч.

краденими кіньми здужав утекти за границю, а орендар Абрум здужав очистити себе від підозріння, яке перед жандармами кинув на нього завидючий конкурент, який не міг дати достаточних доказів на potwierдження свого підозріння. Вияснено тільки те одно, що за намовою Хаїма Шпіцера оба молоді Довбушуки, Сенько й Ленько, впхали селянським коням жмутки кропиви під хвости і спричинили їх сполошення. Сенька, що п'яний заночував у шинку, арештували жандарми ще тої самої ночі, а Ленько обережніший утік разом із краденими кіньми та з Хаїмом невідомо куди.

VIII

Утеча в'язня

Кілька місяців після цієї події, одного осіннього вечора йшли досить довгим рядом парами Городецькою вулицею у Львові арештанти, що весь день були заняті роботою, різанням дерева в подвір'ю карного суду. Їхні сірі суконні сердаки промокли до нитки, бо під холодним осіннім дощем вони весь день працювали під голим небом. І тепер вечером вулиця була вся мокра, покрита рідким болотом та калюжами брудної води. Арештанти не могли йти тротуаром, тільки мусіли йти вулицею, і грубими своїми капцями чалапкали по болоті. Тільки два дозорці з набитими карабінами та настромленими на них багнетами на плечах ішли в парі тротуаром, пильнуючи з-заду походу арештантів.

Нараз один арештанти, мабуть пошпотався о камінь, присів до землі і в тій секунді голосно зв'якнув ланцюг.

— Що там таке?— крикнув грізно один дозорець, вибігаючи наперед.

Сумерк не дозволяв йому розпізнати в ряді, на котрім арештанті бренькнуло залізо.

— Що сталося?— крикнув дозорець другий раз,

Мовчанка. Арештанти стояли тихо, а коли ряд рушив даліше, йшли всі в найбільшій порядку.

Вже були недалеко Бригідок¹. Вулиця, котрею йшли до тюрми, вузька, мало хто по ній ходить, а в тій порі, коли переходили нею арештанти, вже добрий сумерк заліг її.

Нараз у друге почувся бряк заліза,—і в тій секунді розлягся грізний крик дозорця ззаду:

— Стій!..

Запанувала метушня між арештантами. Ніхто не знав, що діється. Всіх очі обернулися в бік, куди в миг ока кинувся один дозорець. Перед ним побачили арештанти чоловіка, котрого пізнали по короткій, сіряковій одежі. Це був один із їх товаришів, Сенько Добушук.

— Тікай голий, задри поли!— крикнув жартуючи один арештант.

— Котрий то?— грізно запитав стражник із заду.

— Це не я,— відповів інший арештант і кашельнув, аби звернути на себе увагу стражника, а відвернути її від утікача. Один із стражників поспішно загнав увесь гурт арештантів на подвір'я в'язниці і замкнув за ними фіртку, а другий погнав за втікачем. Це в них було службове правило, що не потребувало ніякого порозуміння.

¹ Бригідки — тюрма у Львові.

Арештант, що пустився навтьоки, був, видно, добрим бігцем, і тікав темною, вузькою вуличкою, скулившись попід мурований паркан. Стражник гнав за ним великими скоками і, здавалося, вже ось-ось дожене бідолаху. Він не хотів стріляти до нього, надіючися й так зловити його.

Та близькість неприятеля й нових кар додала сил утікачеві. Він побачив камінь серед вулички, вхопив його обома руками, обернувся і шпурнув ним щосили на стражника.

Удар міг був у миг ока розчерепити голову стражникові, але камінь трапив його лише в коліно. Стражник мимоволі зойкнув і, вхопивши обіруч тяжкий гвер¹, підскочив два кроки і що сили вдарив арештанта кольбою по плечах. Арештант похилився ще дужче до землі, але не зупиняючися біг далі. Стражник пробіг за ним ще кілька кроків, але біль у коліні був так сильний, що він нарешті мусів зупинитися і прикляк на одно коліно, а тим часом арештант шез на темній площі, до якої доходила вузька вулиця.

На крик стражника надбігла поліція; деякі нічні прохожі обступили його зі всіх боків і розпитували, що сталося. Та даремні були пошукування поліції. Арештант пропав, мов камінь у воді.

ІХ

Шлюб Андрія

Вернувши додому зі Львова Андрій застав родичів у досить невеселім стані. Отець раз-у-раз недомагав, а мати журилася його

¹ Гвер — рушниця.

здоров'ям. Андрій поміркував зараз, що треба йому пробути дома довший час і по змозі підняти духа родичів, аби можна було поговорити з ними про усталення його будуччини. Дізнавшись від вітця про страту Довбушевих скарбів через засипання входу, він старався потішити батька тим, що засип можна буде з часом розкопати. Рівночасно, переглянувши ті касові книжечки та записи, на які різними часами покладено більші або менші суми грошей, він переконався, що по сповненню деяких формальностей можна буде покористуватися процентами від тих капіталів. Старий Петрій, не знаючися на тих формальностях, досі не рушав тих процентів так, що капітали попідростали до значної висоти.

Розмовляючи про це з вітцем, він помалу справді підняв його духа й усунув ту ненастанну тривогу, що мучила його останніми часами. Пошукавши в хаті в різних, відомих старому, закамарках, вони знайшли ще дещо здавна похованих грошей, і старий дав себе намовити синові поїхати з ним разом до Станіслава до лікаря і полагодити там діла в урядовій касі. По кількох тижнях здоров'я старого поправилося значно, й Андрій був у посіданню такого капіталу, а властиво такої річної ренти, що забезпечувала йому щорічне удержання щонайменше на протяг тих років, які йому доведеться жити без заробітку, відбуваючи судову практику та з невеликим заробітком у часі адвокатської практики.

Тоді він у свобідній хвилі почав говорити з вітцем про свої відносини до пані Кралінської та її дочки у Львові та про можливість одружитися по зложенню екзамену. Отець не спро-

тивився тому, а мати аж заплакала з радості, почувши від Андрія просте та нехитре оповідання про його знайомість із львівськими панями. Материнське серце почувало природню гордість, що син сягнув хоч і не дуже високо, та все таки вище свого стану, і вона, цілуєчи його в голову, благословила його на щасливий вік.

Умовилися, що отець поїде з ним до Львова і пробуде там у його квартирі, аж доки не полагодять справи його подруження.

Кілька днів перед їх від'їздом додому Петрія прийшов старкуватий уже чоловік у міщанським одязі, і, привітавшись з господарем, мовчки сів на лаві та придивлявся обом Петріям, то старому, то молодому, злегка всміхаючися. Потім промовив:

— Не пізнаєте мене?

— Ні, не пізнаю,— відповів старий Петрій, придивляючися до гостя.

— Я також не пізнаю,— відповів Андрій.

— То й добре,— сказав гість.— Нема по чім і пізнавати. Не так ми познайомилися, аби варто було про це згадувати. А проте я не забув за вас, та й є в мене невеличке діло до вас. Та й то не так до вас,— мовив він, позираючи на старого,— а більше до панича.

При тих словах він вийняв із своєї шкіряної торби досить спору річ, завинену в полотняну шмату і зав'язану двома вузлами. Поклавши ту річ на столі й розв'язавши вузли, він вийняв із шмати стару книжку в дерев'яній, шкірою обтягненій оправі, яку декуди поточили хробаки, і подаючи її Андрієві, сказав:

— Я там на письмах не багато розуміюся. Друковане ще сяк-так, але писаного, особливо

скорописом, не втну. Це стара друкована псалтиря, але в ній так далеко¹ нема що читати. Але в там у різних місцях повліплювані картки паперу, записані різними письмами, пописано дещо з-перед і з-заду на паперових обложках, а дещо подописувано також на берегах друку. Я там пробував дещо слезувати², але небагато з того вирозумів. Лише стільки вирозумів, що ця книжка може пригодиться власне вам обом.

— Нам обом? — сказали разом оба Петрії.

— Так мені здається — відповів гість, у яким читач певно пізнав уже Невеличкого. — Та книжка дісталася до моїх рук досить незвичайним способом, але про це я не буду оповідати вам. Я шукав чого іншого, та що інше знайшов. Шукайте ви тепер, може будете щасливіші від мене.

По цих словах гість устав і, поздоровивши господарів, вийшов із хати. Старий Петрій сидів здивований за столом і силкувався пригадати собі, де й коли він бачив цього чоловіка, але не міг пригадати нічого. Андрій тим часом почав переглядати книжку, але скрутне скорописне письмо не легко було читати, і він, попробувавши відчитати дещо в однім, другім і третім місці, відложив книжку на бік і сказав:

— Ні, не йде! То треба при вільнішим часі задати собі праці.

І він, згорнувши книжку, положив її до своєї подорожньої валізи і пішов своїм звичаєм поглянути по господарстві.

¹ Далече — далеко, багато.

² Слезувати — розбирати буква за буквою.

По кількох днях оба Петрії поїхали од Львова. Пані Кралінська прийняла їх обох з нетаєною радістю, а коли Андрій зараз по приїзді в присутності вітця попросив у неї дозволу освідчитися о руку її дочки, вона прийняла це без зачудування, спокійно, мов давно надіялася того. Панни Дозі тоді не було дома й Андрій не міг зараз освідчитися їй. Мати по її повороті додому перша обговорила з нею Андрієві освідчини, й обі пані по короткій розмові рішили, що Андрій добра партія, якої не треба відкидати.

Минув місяць, протягом якого старий Петрій жив у Львові в синовій квартирі. Син у тім часі поздавав останні правничі екзамени, а по Різдвяних святах, проведених майже фамілійно в товаристві обох пань Кралінських без сторонніх гостей, у першій тижні загальниці визначено шлюб Андрія з панною Кралінською. Шлюб мав відбутися зовсім скромно, без музик і без жодної зайвої паради, крім пошлюбної вечері для нечисленних зібраних гостей.

Кілька днів перед шлюбом Андрій зі своїм вітцем багато ходили по місті, яке старому Петрівві хотілося добре оглянути. У тих прохідках під час гарних зимових днів старому Петрівві кілька разів здавалося, що на вулицях хтось слідить за ними, часом перебігає їм дорогу, на перехрестях наскакує на них ізбоку, або йдучи напроти них другою стороною вулиці, впирає в них цікаві очі. Петрій, не говорячи синові нічого про своє підозріння, якось мимовільно слідив очима за тим чоловіком, що ніби переслідував його, і по кількох днях почав пізнавати серед прохожих на вулицях усе одного й того самого молодого парубка

в міській, не дуже порядній, легкій, ніби робітницьким убранню, який зустрічався їм по кілька разів на день майже скрізь там, куди вони частіше ходили. Парубок, зустрічаючися з ними, ніколи не дивився на них просто, тільки все відвертав лице якось так, що Петрій не міг бачити його виразно. Але він дивним прочуттям пізнавав його по ході здалека, навіть тоді, коли позад себе почував його наближення. Тоді в його тілі будилася недавно пережита тривога, пробігав мороз і він мимоволі обертався позад себе та озирався довкола, мов при наближенню небезпеки.

Шлюб Андрія з панною Кралінською відбувся буднього дня по полудні в малім львівській костелі, в яким того полудня не було майже нікого, крім весільної дружини. Тільки при виході з костела коло його дверей зробилася невеличка товкітня. Кілька п'яних робітників надійшло тротуаром поперед браму костела і, немов би нічого не бачучи, почали штовхати весільних гостей, що виходили з костела. Один наткнувся на дружбу, що йшов поперед панни молодої, та дружба зручним рухом руки відсторонив його на бік. Другий очевидно наважився наткнутись на панну молоду, але другий дружба з боку підставив йому ногу, так що напасник, як довгий, повалився поперек тротуару. На нього в тій немілій позиції наткнулися два дальші товариші, що йшли зараз за ним, і оба попадали. Один, сильно п'яний, гримнувши чолом до тротуара, скрикнув якесь прокляття, але другий, упавши на коліна, вихопив із кешені револьвер і вистрілив, майже не мірячи, в середину весільної дружини.

— На, маєш, поганине! — скрикнув він при тім і, зірвавшись на ноги, почав утікати.

Куля, призначена очевидно для старого Петрія, трапила нікому нічого невинну паню Кралінську, що йшла поруч нього зараз за шлюбною парою. Вона скрикнула голосно: — Єзус! Марія! — потім ухопила себе рукою за груди й упала на землю. Довкола неї зчинилося збіговище народу, а за втікачем пустилася погоня охочих із публіки та поліціянтів. Цим разом йому не вдалося втекти. Його на першій перехрестю вулиці зупинив фіякер,¹ побуджений криком публіки. Його зараз ухопили в руки та відібрали йому револьвер, а поліція пізнала відразу, що це той сам Сенько Довбушук, який перед кількома місяцями втік із арештантської роботи і якого відтоді даремно пошукувала поліція. Переслуханий у поліції він признався, що, зустрівши обох Петріїв на вулиці й пізнавши їх, він кілька день слідив за ними, аби помститися на них за свою кривду, а коли своїм вистрілом зробив їм маленьку пакість на їх весілля, то нехай вибачають. Коли йому сказали, що він не трапив Петрія, тільки зовсім незнайому йому паню, він відповів цинічно:

— Ова, то я дурень! Але старої бабенці і так не шкода.

Пані Кралінська наслідком віднесеної рани справді вмерла по кількох годинах, не прийшовши до себе, а Андрій зі своєю молодого дружиною сам-на-сам опинився на порозі до нового життя.

¹ Фіякер — візник.

Збори в Жидачеві

Від часу своєї гостини в Жидачеві Бляйберг познайомився ближче з господарем тамошньої гостинниці Ароном Вайнребом і пізнав у нім не тільки надзвичайно розумного та практичного чоловіка, але також прихильника своїх вільнодумних, у порівнянні до жидівського загалу, поглядів. Розмовляючи часто з ним, він договорювався до деяких практичних плянів, яких метою було утворення невеличкої організації для ширення тих поглядів серед ширшого загалу жидів. Оба вони при різних нагодах їздили до Стрия, до Болехова, Калуша та Станіславова, де в одного й другого були знайомі жиди, і разом із ними умовилися на означений день з'їхатися в такім місті, де би на них найменше звернено уваги, й обговорити спільно плян організації. Арон запросив усіх до свого дому, запевняючи, що там буде найбезпечніше. Ходило головно о те, аби вийти в порозуміння з віденськими та іншими вільнодумними жидами в західній Європі, дізнатися про їх роботу та при їх помочі розпочати дещо й у себе.

На означений день з'їхалося справді кільканадцять жидів, переважно заможніх купців та торговців, що мали різnorodні зносини з християнами, а деякі також із заграничними жидами. В Ароновім домі в окремії кімнаті вони позасідали для товариської розмови, не списуючи ніяких протоколів і не входячи ні в які формальності. Бляйберг зовсім сзобідно виложив свої погляди на потребу світської,

новочасної освіти для жидівської інтелігенції, а що зібрані всі чули вже не раз від нього такі промови, то між ними не було такого, хто би протривав їм, і вони приступили відразу до обговорення способу заснування формальної організації. Арон звернув увагу на те, що такі жидівські організації існують уже в Відні і по інших великих містах, і що він першою потребою вважає вийти з ними в ближче порозуміння. По досить довгій нараді, коли не знайшовся ніхто охочий до писемної кореспонденції з тими невідомими їм досі організаціями, ухвалено без формального голосування, але формальною згодою, зложити на разі по 10 ринських і за ті гроші вислати Бляйберга, що один між ними мав вільний час, до Відня, а в разі потреби також до інших міст, аби там придивився наочно жидівським організаціям і познайомився з їх цілями та способом їх ведення. Присутні зараз зложили гроші, які передано Бляйбергові, по чім зібрані, щиро стискаючи одні других за руки, бажали собі взаємно успіху в розпочатім ділі.

Це приемне засідання закінчила досить несподівана й дуже неприємна подія. Виглянувши крізь вікно, до якого кілька разів заглядав нетерпеливо, Арон побачив, що подвір'я його гостинниці майже все зачорнілося від жидів, яких щораз нові громадки входили крізь отворену браму. Всі входили і стояли в подвір'ю мовчки, очевидно чекаючи чогось нового та невідомого. Незабаром серед них появилася незвичайна постать старого жиди з довгою, як сніг білою бородою, з кудлатою шабашовою шапкою на голові і в шабашовім убранню. Він ішов згорблений, а два молоді

жиди з очевидною пошаною вели його по під руки. Коли оця трійця вийшла на подвір'я, обведене від вулиці високим дерев'яним парканом, зібрана юрба жидів мовчки розступилася, лишаючи для них свобідний прохід до дверей гостинниці. Старий жид, очевидно рабин, привітав зібраних коротким поздоровленням: — *Güten Tag*¹ — на що зібрані відповіли таким самим поздоровленням.

Потім рабин помалу наблизився до запертих дверей гостинниці, а один із тих, що вели його, тричі застукав до дверей. Їм отворено зі середини, вони увійшли всі три, а за ними помалу почали входити інші жиди. Рабин зі своїми провідниками пішов просто до тої кімнати, де було зібрання осторонніх жидів, між якими був також господар гостинниці. Вони здалека побачили його в вікні і не потребували питати нікого в домі.

До дверей кімнати застукано три рази. Арон сквапливо, як випадало услужному господареві, відчинив двері. Війшов рабин зі своїми провідниками і, не здіймаючи шапки, поздоровив зібраних тими самими словами, якими поздоровив згромаджену на подвір'ю юрбу. Зібрані в кімнаті відповіли йому також тим самим поздоровленням. Тоді рабин, зупинившись посередині кімнати, оглянувся довкола і звільна запитав:

— Де тут Ізак Бляйберг?

Бляйберг виступив зпосеред зібраних і, наближаючися пів кроку до рабина, відповів:

— Я тут.

¹ Добрий день!

— Ти Ізак Бляйберг? — знов запитав рабин, придивляючися йому трохи потемнілими старечими очима.

— Я Ізак Бляйберг, — відповів спокійно запитаний.

— Що робиш тут, Ізак Бляйберг? — знов запитав рабин.

— Що маю робити? — відповів Бляйберг. — Ми тут знайомі, розмовляємо.

— Про що розмовляєте? — запитав рабин.

— Так собі, про свої діла — відповів Бляйберг.

— Які це діла? — запитав рабин.

— Наші діла. Кому це цікаво знати? — з відтінком неспокою відповів Бляйберг.

— Мені не цікаво, — відповів рабин, — але я знаю. Ізак Бляйберг, ти робиш недобре діло. Ти робиш безбожне діло. Ти робиш таке діло, якого не робили наші вітці, ані наші діди.

— Не почувуюся ні до якого злого діла, — знов спокійно відповів Бляйберг.

— Не почувашся? Це дуже зле. Повинен почуватися. Повинен давно знати, що ти ступив на злу дорогу і на злу дорогу ведеш своїх знайомих. Приступи ближче! Дивися мені просто в очі!

Бляйберг приступив ближче до рабина, хвилину глядів йому просто в очі, а потім спустив очі вниз.

— Бачу в твоїх очах трьох злих духів, Ізак Бляйберг, — понурим голосом промовив рабин, — Бачу духа цікавості, духа впертості, і духа брехні. Дух цікавості тягне тебе до того, що не було відоме нашим вітцям і дідам; дух упертості змушує тебе стояти при своїм і не піддаватися нікому, а дух брехні раз-у-раз нашіптує тобі, що лиш те правда, що ти

думаєш і що тобі здається, а все інше брехня. І ти віриш самому собі, і більш нікому, а властиво віриш тому злому духові, що дурить тебе і не дав тобі пізнати правди.

— А хто ж знає правду? — несміливо запитав Бляйберг.

— Слухай, я скажу тобі дещо правдиве, а Bissel vün der Emes¹. Ти знавш, що перед віками римляни, гоїм, знищили наш нарід, нашу самостійність, нашу державу. Правда, — тебе вчили про те? Знаєш, що наша доля від віків — неволя, погорда, насильство й нужда! А знавш ти, що нас спасло від цілковитої затрати серед потопа таких нещасть, що стало для нас дошкою спасення з розбиття нашої свободи? Знаєш? Здається, не знаєш того, та я скажу тобі. Нас спасло те, що на думку наших ворогів повинно було погубити нас, — нас спасло наше розсіяння по світі, нас спасла окремішність нашого життя, нас спасли наші перекази та писання, наші обряди, нас спасла наша ненависть до переслідувачів, нас спасло наше лукавство з ними та наша єдність зі своїми! Це спасло нас! Але ти, здається, не знаєш цього! Слухай, що ще скажу тобі! Хто повстає проти того, що нас спасло, той губить нас, той видирає нам останню дошку, яка лишилася нам із великого корабля серед моря. А хто нас губить, той губить Богом вибраний народ. А хто його губить, на того прокляття наше й Боже прокляття! Але тричі проклятий, хто підіймає руку на власний народ, тричі проклятий син Ізраїля, що хоче знищити святі перекази свого народа! Ізак

¹ Частину правди.

Бляйберг, — і ти простяг руку на святі перекази, — і на тебе трикратне прокляття!

Мимовільна дрож пробігла по всіх присутніх при цих рабинових словах.

Ізак хотів щось говорити, але рабин махнув рукою аби мовчав.

— Не говори нічого, не виправдуйся, ми знаємо твої діла і твої слова! Тільки безоглядний відклик усього може тебе звільнити від прокляття. Вибирай: або держатися строго закона предків, або довіку бути вигнанцем поміж синами Ізраїля!

Арон несміло, крадькома приступив до Ізака і шепнув йому:

— Відклич!

Ізак нерішучо обернувся і промовив до Арона:

— Відкликати? Що відкликати?

— Відклич усе! Згодися на все, а то пропадеш! — шептав йому Арон з виразом перестрашу. — Ти не знаєш, що тобі грозить.

— Що мені грозить? — мов непритомний перепитав Бляйберг. — Що мені може грозити? Я ні до чого злого не почуваюся.

А потім, обертаючися до рабина, сказав рішуче:

— Не знаю, хто ви такий і хто дав вам право проклинати мене та говорити про якийсь відклик. Я ні з ким ні на що не змовлявся. Догадуюся що ви рабин, але не признаю ніякої вашої власти над собою. Я гість у щім домі і прошу вас випустити нас, гостей, свободно, та надіюся, що не захочете нарушити права чужого дому.

Рабин сумно похитав головою.

— Чи не казав я? — промовив він. — Із тебе говорить злий дух. Ти знаєш тільки себе

й своє право, і не почуваш себе ні до якої провини. Але ми знаємо дещо більше і не на те прийшли, аби уступити перед твоїми дитячими словами. Ізак Бляйберг, ти без переслухання, на основі зізнань многих гідних віри і вірних синів Ізраїля, засуджений сінедріоном не на виключення з-поміж синів Ізраїля, а на таку покуту, яку для таких відступників призначає наш закон і наші перекази, і від цієї хвилі ти невільний, і ми поступимо з тобою по своєму осудові, а не по твоїй волі.

Тоді два шкільники, що привели сюди рабина, приступили до Ізака Бляйберга, зняли з нього його верхню одягу, обгорнули його вовняною плахтою сірвої барви, потім зв'язали назад його руки, зняли з голови шапку та ярмурку, посипали голову попелом, а потім випровадили його на подвір'я перед зібрану громаду. Поставили його серед подвір'я на невеличкім стільці так, аби кожний міг бачити його. Тоді рабин приступив перед нього і, показуючи на нього пальцем, сказав голосно:

— Сини Ізраїля, оце Ізак Бляйберг, відступник від нашого закону, засуджений на прилюдне зганьблення і досмертну покуту в невідомості, з утратою всього, що має, і навіть його імени. Плюньте на нього кожний, хто признається до правдивої віри, так як оце я плюю.

І по цих словах рабин тричі плюнув на Бляйберга, а за ним учинили те саме шкільники, по чім до нього зі всіх боків почала тиснутися громада вірних синів Ізраїля. Його зіпхнули зі стільця, оплювали та обкидали болотом так, що й лиця його не можна було пізнати, а по довершенню цієї церемонії, з настанням

ночі шкільники, закнеблювавши¹ йому рот, вивели його зв'язаного з подвір'я гостинниці, посадили на приготовану до цього однокінку і повезли невідомо куди.

Рабін тим часом із Ароном та іншими жидами, що всі були з ним у порозумінню, сидів за столом у кімнаті і покріпляв себе вечерею, в якій брали участь також запрошені гості. Про Бляйберга ніхто з них не згадував ані словом, так як коли би його ніколи не було на світі.

ХІ

Ленько Довбушук

По ярмарку в Жидачеві Ленько Довбушук, користаючи з переполоху вчиненого ним і його братом, допав одного щонайкращого коня з тих, що були приведені на продаж, і дмухнув широкою вулицею на південь, потім загнув у вузьку вуличку на схід, а виїхавши на полеву дорогу, погнав нею до широкого гостинця, який із Журавна веде до Стрия. Цим гостинцем він гнав далі без упину до самого Журавна, тут вечором разом із іншими людьми та кіньми переїхав поромом через Дністер і поїхав далі гостинцем, не лякаючися погоні. Заночував у найближчій корчмі, до якої ще тої самої ночі прибув Хаїм на іншим краденім коні, і прибули ще два незнані йому їзди також на крадених конях. Усі вони очевидно були в змові. Ленько одержав від Хаїма дещо грошей на дорогу та поручення, такими й такими селами їхати все на схід аж до російської

¹ Закнеблювати — заткати.

границі до Гусятина, і там чекати на нього. Він вирушив удосвіта, і за кілька день без жодної перешкоди був у Гусятині. Не минув і тиждень від жидачівського ярмарку, а всі крадені коні безпечно переведено через границю, куди за паспортом поїхав також Хаїм, заплативши погоничам невеличкі суми грошей, за які вони були згодні на це небезпечне діло.

Маючи гроші в чересі й чуючи себе безпечним від усякого підозріння, Ленько задумав вернути додому і ще раз попробувати щастя віднайти Довбушеві скарби. Він знав від свого вітця, що в пивниці, яка була під Петрієвим домом, була одна дерев'яна стіна, а коли з тої стіни було вийнятиодно поперечно поставлене дерево, за ним мав бути вузький вхід до довгого підземного льоху, викопаного невідомо ким і невідомо пощо. Демко Довбушук перед своїми синами не раз висловляв догад, що там мусить бути хоч одна часть Довбушевих скарбів. Він догадувався також, що сам Петрій не знає про цю криївку, але ані сам він, ані його сини не мали змоги переконатися, скільки правди в тім оповіданню. Тепер Ленько, чуючи себе забезпеченим на довгий час тими грішми, що одержав від Хаїма, постановив собі їхати до Перегинська принагідними фірманками, пожити там довший час і пошукати способу добутися до Петрієвої пивниці. Що сталося з його братом, він не знав і не міг довідатися ані від Хаїма, ані від його спільників, і тому надумав робити своє діло сам.

У Перегинську він застав досить несподівану річ. Його отець жив у домі Петрія. Го

бачивши, що їх старий осідок стоїть пустою, і довідавшись, де живе його отець, він без усякого вагання пішов до Петрія.

Він застав Петріїв при обіді. Вони обідали обоє в кімнаті, коли він увійшов до сіней. Петріїха вийшла й запитала його, чого хоче. Вона, мабуть, не пізнала його зразу, бо, почувши його голос, перелякалася. Він сказав, що хотів би побачити свого тата. Вона не відповіла йому нічого, лише, вказавши рукою на двері протилежної кухні, вернула до кімнати і з острахом заперла двері за собою. Ленько ввійшов до кухні, де в куті на тапчані сидів його хорий отець.

Отець прийняв його досить байдужно, не питав, де бував і що робив, а на синове запитання, чи не відбудувати би їм свою хату і не вертати на свій осідок, Олекса відповів, що на це не має ані грошей, ані сили, ані охоти. Ленько, оглянувши докладно хату, сина та все обійстя Петрієвої хати, вийшов із неї і пішов на Довбущуківку. Та бачучи вже зда- лека, що там справді пуста і нема де навіть переночувати, він зайшов до одної хати на краю села і впросився там на ніч.

Була темна осіння ніч. Сон і п'ятьма залягли Перегинсько. Петрій із жінкою та старою служницею спали в світлиці, а слуги в стайні.

Івась спав на оборозі¹. Йому, мабуть, крізь сон причулося, що хтось затріщав на перелазі. Напівсонний підвів голову догори: тихо скрізь і темно скрізь. Тільки прислухавшись

¹ Оборіг — соломяна криша на чотирьох стовбах (оборожинах), що може підніматися і спускатися; під оборогом складають сіно, вбіжжя і ін., щоб не замокало.

добре, він почув щось немов тихе чалапкання по подвір'ю.

— Пек тобі, маро! — буркнув сам до себе Івась, протираючи очі й підіймаючи голову вище. Але не чув нічого більше. Про те він довго ще не міг заснути. Якось моторошно стало йому. Він накрився з головою подігачкою¹, і в тій хвилі знов причулося йому, немов щось тихенько, обережно рипнуло сінешними дверми.

— Може старий господар не може спати, та вийшов на двір перейтися, — подумав собі Івась і незабаром заснув.

Та не сон то був і не мара, що чув Івась із оборога. Не старий Петрій рипнув дверима, виходячи на двір! Це був Ленько, що підкрадався до Петрієвої хати.

Зручно ступаючи в п'ятні, він тихо, майже нечутно пройшов поперек подвір'я просто до передніх дверей Петрієвої хати. Двері були замкнені, і не було змоги отворити їх ніяким способом. При цих дверях, як він переконався при огляді, був залізний замок, а до того ще засув із середини, тож хоч би злодійським дротом і здужав відімкнути замок, засув не пустив би його до середини. Вся його надія була на задні двері, замикані тільки на засув, до якого знадвору вела проверчена в стіні діра на дерев'яний ключ. З такими замками він від малку привчився давати собі раду, і вже заздалегідь приспособив собі невеличкий дерев'яний кимачок² із кривим сучком, яким надіявся відчинити замок. Гірша була біда

¹ Подігачка — рядно, верета.

² Кимачок — уламок дерева, дубець.

з тим, що біля стайні, яка притикала до хати, в дерев'яних будах спали два пси. Досі вони якось не почули його, але могли почути за найменшим шелестом. Опинившись біля дверей і не надумуючися ані хвили, Ленько вліз на загату, що закривала собою передню стіну хати, і верхом цієї загати, дірою між натолоченою соломою та кроквами стріхи безпечно проповз аж до рога хати, до якого припірав високий пліт. Загата з того боку кінчилася дерев'яними полінами, поприбиваними півперек до угла стіни, так що пролізти туди поза ріг хати було неможливо. Та Ленько швидко надумав вихід із цього положення. Добувши з череса малий ніжик, він почав перерізувати ним навромацки солом'яні перевеса, що прив'язували китиці стріхи до лат. Зробивши таким способом діру в стрісі і витягнувши з неї кілька китиць, він в одній хвилі дістався на під дому. Ступаючи тут обережно серед пільми й мацаючи щохвилі, аби не стукнути нічим, він доліз аж до платви над сіньми. На половині цієї платви було угло поперечної стіни, що виходило на сіни грубими кінцями делин, із яких була збудована стіна. По тих кінцях делин, гладко врізаних, мов по драбині, вручно й тихо Ленько зліз із поду до сіней. Опинившись в сінях, він поповз на пальцях до хатніх дверей, притулив вухо до дверей, і довго прислухувався, як спали в хаті Петрії; йому треба було знати, скільки людей у хаті, і він скоро переконався, що було їх усього тров. Потім намацав під стіною в сінях грубий друк, обмацав його з кінця до кінця, чи не запнеться о що і не наробить стуку, потім підняв його легко й обережно вгору і опер

одним кінцем о клямку дверей, а другим положив на землю. Потім поповз до того місця, де кінець дрюка стояв на землі, обмацав ціле місце добре, добув із за ременя ножа, обережно викопав ямку в землі і вложив у неї кінець дрюка. Потім знов наслухував довго. Все в хаті було тихо.

Тоді він поповз здовж стіни до кута, де при оглядинах завважив був дерев'яні двері до пивниці, що невеличким квадратом визначалися на землянім тоці сіней. Намацавши в тих дверях дірку від замка, Ленько добув із свого череса невеличкий гачок із міцного залізного дрота, і по коротких зусиллях відімкнув замок. Але підняти двері, впущені рівно в дерев'яну раму, була нелегка річ, і він dokonав цього тільки при помочі того ж дротяного гачка, який удалося йому проткнути крізь двері в тім місці, де дві дошки сповні залізними завісами не добре приставали одна до другої, так що між ними була невеличка прогалина, спричинена може тим, що дошки позсихалися. Двері підняв Ленько помаленьку, без найменшого стуку, і підперши їх головою, стоячи рачки на колінах і на руках, він одною рукою намацав сходи, що вели до пивниці.

Всунувшись попід двері на сходи, Ленько так само обережно спустив двері за собою, але при тім не міг удержатися від одної необережності, а власне від тої, що двері, входячи в продоббану часть рами, стукнули досить голосно. Не зважаючи на те, Ленько серед густої п'ятери зійшов по сходах до пивниці, добув із череса невеличку бляшану ліхтарню, губку та кресило, двома чи трьома ударами кресила викресав іскру вогню, яку підхопила

губка, потім роздуб губку, держачи її поміж пальцями, і засвітив до неї маленьку воскову свічку, яку вигідно вже вставив у ліхтарню, і при її блідожовтім світлі міг оглянути нутро пивниці.

В тій хвилі одначе в сінях зробився стукіт. У хаті, видно, хтось збудився і захотів вийти, торкнув двері відчиняючи їх, а недобре представлений дрюк у сінях звалився від клямки і з досить голосним лускотом упав на землю. Хатні двері відчинилися і хтось вийшов із хати.

Ленько зміркував відразу, що в пивниці він покищо безпечний, бо двері від неї заперті й ніхто вночі не буде тут шукати його. Та одного він не сподівався. На рамі пивничних дверей лишився його гачок, і тому двері, хоч як обережно він спускав їх, клацнувши, все таки не заперлися зовсім добре і відставали трохи понад звичайний свій рівень. Стук цих дверей почув старий Петрій, який спав дуже чутко. Він зараз устав, засвітив свічку і відчинив хатні двері. Бачучи, що двері були заткані штучно підставленим під клямку дрючком, він зараз зміркував, що має діло з не-аби-яким пташком, і поперед усього оглянув одні й другі сінешні двері. Двері були позамикані, значить, той, хто заткав хатні двері дрючком, мусів бути або в сінях, або на поду, або деінде. Про пивницю Петрій наразі не подумав. Обдивившись добре по сінях, заглянувши під жорна та за ступу і не знайшовши там нікого, він вернув до хати, обувся й надів кожух, узяв шапку на голову, та побудивши при тім жінку й служницю і не кажучи їм нічого, сам пішов до стайні побудити слуг. Вони поспрапувалися зі сну, повдягали на себе, що

мали під руками, і коли господар сказав їм, що вночі хтось був у його сінях, пішли зараз оглядати оба поди. І там не було нікого, але той, що оглядав під над стайнею, доглянув зараз діру у стрісі над кінцем загати. Невідомий гість, що в невідомій цілі гостив у їх хаті, міг туди вийти, але міг і вийти.

Та Петрій тим часом, оглядаючи ще раз сіни зі свічкою в руці, побачив підозрене положення пивничних дверей. Не сподіваючися ніякого лиха, він при помочи жорнівки підняв ті двері і, приперши їх до стіни, пішов по сходах до пивниці, держачи свічку перед собою. Та ще не дійшов до кінця сходів, коли з пивниці наглим скоком кинувся на нього Ленько, пхнув його ножем у самі груди, а сам кількома скоками, відчинивши сінешні двері, дмухнув на двір. Залопотіли його кроки по подвір'ю, загавкали пси й кинулися йому навздогін, а з пивниці добувалося важке стогнання Петрія, що одержавши смертельну рану в груди, покотився в них і випустив із рук свічку, яка тут же й погасла. Разом із нею згасло й його життя.

XII

Нічні мари

Ленько Довбушук, пожартувавши з Петрієм, не чув себе безпечним у Перегинську, і що-до духу, не вважаючи на темну ніч, зразу битою дорогою, а потім відомими собі стежками, аби змилити всяку погоню, подався в напрямі до Калуша. Тут він незабаром знайшов собі товариша, з яким уже давніше мав змову на одно невеличке діло.

Ще будши в Жидачеві, він завважив поза тим містечком понад Дністром величезне пасовисько, на яким до пізньої осені день і ніч паслися табуни коней. Вивести хоч десяток тих коней тою самою дорогою, якою вивів уже одного, це було для Ленька діло, на яке він тепер знайшов собі спільника. Оба вони, здивавшись в Калуші, заждали на погідну ніч, умовилися і приладилися відповідно до пляю обдуманого Леньком і, дждавшись осінньої погоди, рушили в дорогу.

Ніч була трохи хмура, але не дуже холодна. На пасовиську над Дністром конюхи наклали вогонь і, сидючи біля нього, курили люльки та поглядали на коней, що спутані по парі залізними путами паслися тут і там довкола них. Гостинцем, що йшов недалеко від них, надійшли два жebraки обвішані торбами, з довгими палицями в руках, а побачивши здалека вогнище, звернули з гостинця і наблизилися до конюхів. При їх наближенню конюхи пізнали, що їх було два, один молодий парубок на переді, а другий старий дід із-заду. Старий, очевидно, був сліпий, а молодий був його поводатор.

— Добрий вечір вам! — промовив голосно старий жebraк.

— Добре здоров'я! — відповів один із трьох конюхів. Два інші мовчали, пакаючи люльки та поглядаючи на жebraків.

— А куди Бог провадить? — запитав конюх жebraка.

— Та не Бог провадить, а оцей хлопчище, — відповів старий жebraк. — Ідемо до Стрия, та й не підночували в селі, а тепер серед пустині й ніч захопила. Богу дякуємо, що ми дійшли

до вогнику святого, бо мов старе тіло вже продрогло від холоду. Дозвольте загіртіся?

Конюхи кивнули головами на знак, що не боронять їм того добра, й оба жебраки, поклавши на бік свої палиці, посідали коло вогнища. Добру хвилю оба мовчки гріли руки. Потім старий сказав до молодого:

— Може би ми повечеряли?

— Та й я не від того,— неохітно буркнув молодий, звичаєм усіх поводиторів незадоволений із того, що мусить служити старому й сліпому.

— Ану но добувай, що бог дав! — сказав старий.

Молодий сягнув до важкої торби, що висіла з лівого боку при боці старого, вийняв із неї два спори шматки хліба і кілька печених яєць, і давши старому більший шматок у руку, сам почав теревити для нього яйце. Обтеревивши його, він usługував старому, поки той їв, подаючи йому за кожним кусником хліба вкусити яйця. Коли старий із'їв свою пайку, повечеряв також молодий. Коли він скінчив їсти, старому захотілося випити, аби ogrіти, грішну душу. Молодий із тої самої торби, в якій старий сліпець носив усі харчі, не довіряючи її поводиторові, вийняв плескату пляшку з горілкою і подав старому. Цей узявши її обома руками, притулив вузьку шийку до рота і, помалу булькаючи, випив із неї, скільки йому хотілося.

— На й тобі, хло! — сказав він до молодого.

Цей узяв пляшку й випив не дуже багато, стараючися очевидно пити так, аби не булькотало, і аби старий не міг зміркувати, скільки він вип'є. Та старий очевидно не був завви-

дющий, і коли поводитора перестав пити, та хотів покласти йому пляшку назад у торбу, сказав:

— А гов! Може би й ті газди напилися?

Й обертаючися до конюхів, запитав:

— Може захочете покушати?

— Коли ваша ласка,—відповів один конюх.

І він узяв від поводитора пляшку, потягнув із неї одним духом, скільки йому в рот увійшло, а потім подав пляшку другому. Цей випивши, подав третьому, а той випивши, заткав пляшку й поставив коло старого жebraка.

— Добра річ,—сказав при тім цмокаючи губами.

— Не кепська, лиш трохи мало,—сказав другий.

— Дозвольте ще раз!—сказав старий жebraк.—Я того трунку не жаден. Ношу при собі для потреби, як трапиться, але впиватися, як то люблять інші діди, борони мене Боже!

Конюхи тим часом іще раз обнесли пляшку по черзі. Оба жebraки закріпившись, полягали на своїх торбах недалеко вогнища, головами до толоки, а ногами до вогню, і здавалося, заснули зараз. Конюхи мовчали якийсь час слухаючи, як коні скубуть траву та форкають час від часу, а потім один мов від нехочу сказав:

— Та не зла горілка! Не вадить покоштувати ще раз.

І вони мовчки покоштували кожний іще раз і ще раз, поки не випорожнили пляшки, а потім полягали й заснули спокійно. Почувши це, молодий жebraк ворухнувся, сів і, оглянувшись довкола, сказав потихо до старого:

— Альо, до роботи!

Старий устав, не кажучи ані слова, й оба пішли до коней. Кожний із них приступив до

іншої пари коней, а старий, у якого тепер очі були зовсім видющі, так само зручно залізним дротиком відімкнув колодку, якою прикріплене було залізне путо на кінській нозі, як і молодий.

— Буде по парі? — запитав старий молодого.

— Думаю що безпечніше буде тільки по парі, — сказав молодий, і розпутавши пару коней та зв'язавши їх тим самим путом за шиї, сів на одного з них і оглянувся на свого товариша. Цей обвішаний торбами, полишивши біля вогнища палище та порожню пляшку, без великого труду сів також на коня з другої пари, й оба помаленьку рушили толокою в напрямі до гостинця. Виїхавши на гостинець вони погнали коней і тільки задудніли, рушивши з копита.

Штука вдалася їм зовсім добре, а конюхи аж рано оглянулися, що жebraцький почастунок коштував їх дуже дорого, бо за нього їм пропали дві пари коней.

— То не жebraки були, а якийсь нічні мари, що одурили нас, — сказав понуро той конюх, що побажав був жebraкам доброго вечора.

* *
*

Могили, могили, могили...

Старого Петрія поховано з сільською парадом, звичайною в тих сторонах для заможного селянина, але без участі сина. Під вражінням наглого нещастя, що впало на хату, якось забули мабуть повідомити його про смерть вітця. Аж під час похорону Петріїха догада-

лася попросити священника, аби написав до її сина до Львова, що його тато вмер нагло. Та й то вона не могла подати йому докладної адреси, і для того лист, адресований не докладно, запізнився на пошті на кілька днів.

Хто позбавив життя Петрія, про це не було майже ніякого сумніву. Петріїха, що бачила Ленька в своїй хаті, відразу сказала, що це зробив не хто інший, лиш він. Те саме подумав також Олекса Довбушук зараз у першій хвилі, почувши про те, що Петрія вбито в його власній пивниці, але не сказав про це нікому а ні слова. Та за те на його власне життя в Петрієвій хаті налягло щось, мов важкий камінь. Його не виганяв, ані не випрошував ніхто, але йому відхотілося їсти, і по кількох тижнях, у яких він лежав майже не встаючи, він одної ночі тихо згас, так що й ніхто не завважив часу його смерти.

Вмерла також не завважена ніким божевільна Демчиха в розвалині своєї хати на Довбушуківці, а коли Іванко кілька день по похороні Петрія прийшов відвідати її, застав у розвалині тільки голову та деякі частини її тіла, пообглодувані якимись звірами, не знати, чи псами, чи лисами. Зимом того самого року прийшло також до громадського уряду в Перегинську повідомлення від тюремного заряду у Львові, що в'язень Демко Довбушук умер у тюремнім шпиталі. Смерть потроху погодила завзятих противників і дала їм спокій, якого вони не зазнали за життя.

POST SCRIPTUM.

Оця повість, первісно друквана в студентськiм часописi „Другъ“ 1875—6, це була перша моя повість, писана в двох перших роках моїх унiверситетських студiй, для скромного, навіть на тi часи, заробiтку. Друквана в мало розповсюдженiм часописi, мало виробленою мовою та ще менше виробленим етимологiчним правописом, вона в тiм часi не звернула на себе ничеї уваги, i тiльки 1893 р. про неї згадав проф. Омелян Огоновський у своїй „Исторiї литературы рускои“, Часть III., Оддѣл 2, ст. 922, та й то лиш одним словом, що я її „писав“. Знаючи добре хиби тої в молодих лiтах писаної повісти, я був би навіть не подумав передрукувати її, якби не предложення д. Василя Сiмовича, професора учит. семiнарії з Чернiвцiв, який 1908 р., в часi, коли мене постигло нещастя чи щастя обезвладнення моїх рук, через посередництво д. В. Гнатюка попросив у мене дозволу передрукувати цю повість у видаванiй ним „Бiблiотецi для молодiжи“, яку він там дав переписати фонетичним правописом. Коли таким способом була доконана досить значна писарська праця, 409 сторiн foliо письма, я пристав на виладження нового видання повісти, беручи на себе перше, як здавалося, важку працю — переглянути рукопис i поправити

текст не тільки язиково, але також, де мені видасться потрібним, річево, Цю працю я розпочав 1909 р., та вона затяглася досить довго тому, що язикових поправок показалася досить велика потреба, а річевих іще далеко більша. Поперед усього треба було робити багато скорочень, викидати багато зайвих описів ситуацій, покликів до читача, ліричних уступів, авторських рефлексій та моралізацій, плодів незрілої фантазії та невиробленого літературного смаку. Такі відскоки від простого та природного ходу оповідання були тоді в моді в галицько-українським письменстві, а дещо до того додалося в мене під впливом гімназіяльної лектури, особливо таких письменників, як Шекспір, Шіллер, а ще ближче спеціально для цієї повісти, німецьких повістей Е. А. Т. Гофмана „Kater Murr“ і „Elixire des Teufels“ та французької повісти Ежена Сі „Вічний Жид“, яку я читав у німецькім перекладі. Не без впливу лишилася також популярна тоді італійська повість у польськім перекладі „Rinaldo Rinaldini, wielki bandyta wloski“, яку ми ще в нижчій гімназії читали з великим зацікавленням. Мавши зразу намір подати в другім виданню цієї повісти тільки документ літературного смаку того часу, коли вона була писана, я в часі редагування цього другого видання бачив себе змушеним робити чимраз більше перемін не тільки в висловах самого оповідання, але також у самім плані повісти. Вийшло з цього, що деякі розділи треба було переробити зовсім наново, інші пропускати, всю композицію значно упростити, і нарешті відкинути цілу „Третю частину“ яка не посуває ніякої акції далі, а тільки являється рядом

сцен, без яких може обійтися повість, доведена до кінця другої частини.

Переробляючи тепер цю повість і прочитуючи її в первісній формі я не міг не відчувати нескладности та неприродности многих сцен і цілої композиції, та при тім мене самого здивувала різnorodність, а навіть, можна сказати, пестрота її змісту, множество введених у ній осіб, різnorodність описів, із яких деякі пр. опис гошівського монастиря вже тоді полягали на автопсії. В повісті виступають особи з різних суспільних верстов від найвищих до найнижчих, виступає і князь і священник і економ і міщанин і селяни, багатші та бідніші, виступає також досить виразно обрисованих кілька типів жидів. Усе те було тоді новиною в галицько-українським письменстві і не перестало бути новиною й тепер. Уся дія повісти покладена в 50-і роки минулого віку, але проте деякі епізоди відбуваються в XVIII в. (перші розділи другої части), і це також було новістю в тодішнім галицько-українським письменстві. В повісті порушено і змальовано живими сценами такі суспільні явища, як ворожнечу між двома родинами, відносини українського попа до польського двора в XVIII в., опишківство XVIII-го і розбійництво половини XIX в., монастирське життя і життя урядничої родини у Львові, проби вільнодумного руху між жидами і рабінську реакцію проти того руху, конокрадство та ярмарок у малім містечку, втеку в'язня та міщанський шлюб із нещасливим випадком. Думаю, що безстороння оцінка цієї повісти мусить признати це все і не відмовить їй деякої літературної вартости так рішуче та безоглядно, як це вчинив український критик

Сергій Єфремов у своїй студії про мов життя та мої писання. Мушу завважити ще, що дещо в моїй першій повісті мало значення як прочуття будучих течій у нашій суспільності. Опис того, як Невеличкий вилазить на стрімку скелю в Розгірчу, можна вважати прочуттям того замилювання до гімнастики та туристики, яке проявлюється серед галицько-української суспільності ще при кінці минулого століття. Щоправда, мій опис скелі в Розгірчу зовсім фантастичний, але пишучи його я вже мав у своїх споминах кількарізний побут в Уричу, де я сам вилазив на обі великі скелі, що мають на собі сліди великої людської праці з передісторичних та дуже давніх історичних часів. Подібні скелі звиджував і оглядав я пізніше також у Бубнищу та Синевідську Нижнім,—ця остання досі, здається, зовсім невідома ані нашим туристам, ані дослідникам нашої старовини. А коли в сценах із міського життя інтелігенції у Львові я поспробував у новій переробці дати образок „міщанського щастя“ в тихій, матеріально забезпеченій і духовою працею зайнятій сім'ї, то бажав би цим образом запротестувати проти недогадливости та тупоумія деяких наших молодших письменників та критиків, що йдучи наосліп за покликами західноєвропейських песимістів, у міщанським (буржуазним) життю бачуть синонім духового застою, неробства, дармоїдства, моральної гнилизни та браку естетичного почуття. Ті люди очевидно не почувають усеї недорічности своїх осудів, не розуміють того, що новочасне місто з його високо розвиненою торгівлею та промислом робить можливим жити на вищій культурній становищі, ніж це можливе по селах, а своїми

культурними, комунікаційними та просвітніми засобами дає можливість освіченому чоловікові повні та якнайширше розвивати свої духові та фізичні здібности, а навіть неосвіченому або малоосвіченому запевняє постійний і корисний заробіток та життя далеко вигідніше, як по селах. Розуміється, що й для розвою естетичного почуття новочасні міста навіть мало просвіченим масам людности дають далеко більше нагоди та можности, ніж це може навіть у сні маритися навіть найзаможнішим селянам.

Писано 10 — 12 падолиста 1912.

